

उवन साहित्य

लक्ष्मीशंकर माधवराव शुक्ल

SMT. HANSA MEHTA LIBRARY
 The Maharaja Sayajirao University
 of Baroda

Call No. **7AC**
૧૪૫૪

જા. ૧૦૧૪૧

જીવન સાહ્ય

અથવા

હંદીનો ઉપયોગ.

સદ્વર્તન, નીતિ અને વ્યવહારનાં દૃષ્ટાંતો

સહિત

કર્તા

ધી રાઈટ ઓનરેબલ મરહુમ સર જોન લંબક.

બાર્ડ એમ. પી. એફ. ચાર. એસ. પી.

સી. એલ; એલ. એલ. ડી

પરમહંસી

લૉર્ડ એવબરિ.

ભાષાંતર કર્તા.

મોરળી નિવાસી.

લક્ષ્મીશંકર માધવજી શુક્લ.

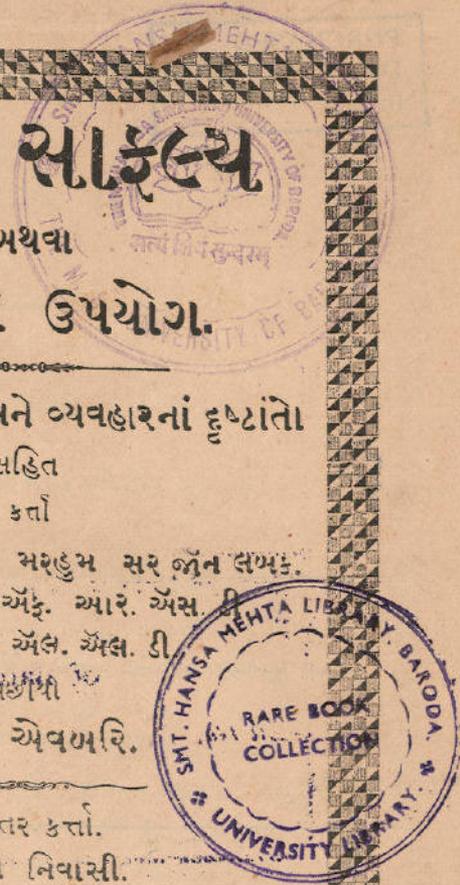
હેડ માસ્તર, તાલુકદારી ગરાશિયા સ્કૂલ.

વઢવાણુ કેમ્પ.

દ્વિતીય આવૃત્તિ. સને ૧૯૧૬

વઢવાણુ કાંપ—ધી જશવંતસિંહ—રાજભક્ત સ્ટીમ પ્રી. પ્રેસમાં મેનેજર બૃધરદાસ ગણેશજીએ છાપ્યું.

ક્રિમ્મત રૂ. ૧-૮-૦

Gurjar.

PURCHASED

Date 12-10-59

Initial *hm*

G-10949

RS: 1=50.

7AC

8

L8J4

Gurjar
10999

RS. 1=50

આ પુસ્તકના ભાષાંતર કર્તાએ ગ્રંથ સ્વામિત્વના સર્વ હકકે
સ્વાધીન રાખ્યા છે.

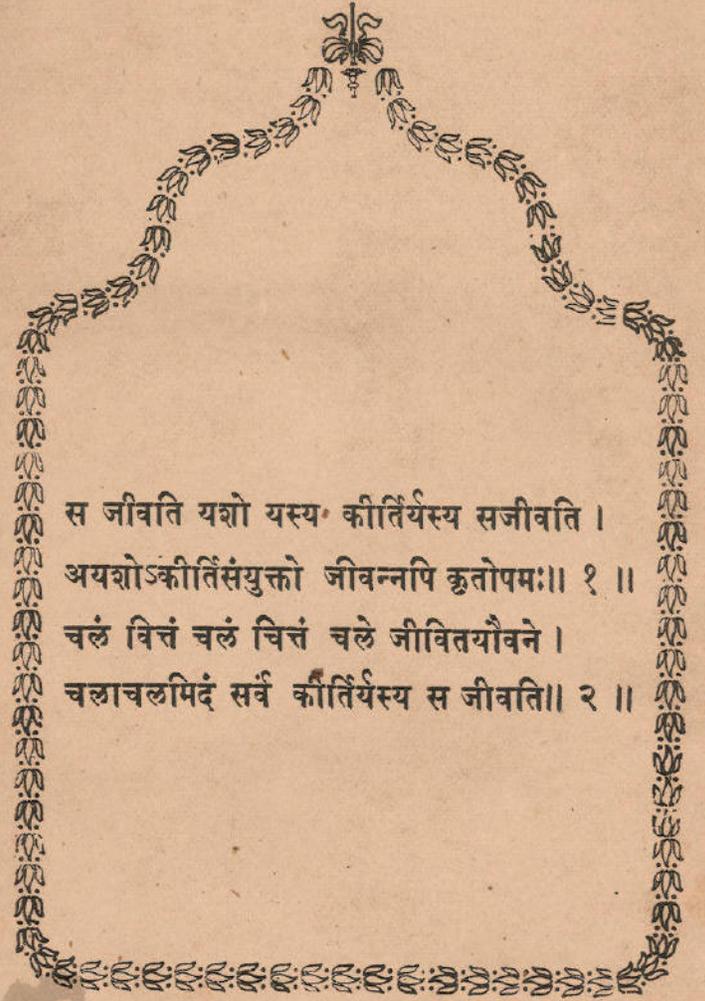

અર્પણ પત્રિકા.

મુંબાઈ નિવાસી સુજ્ઞ શ્રીમાન
શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

સુવિદ્યા સંપાદન
કરી, લોકહિતાર્થે પ્રયાસ કરવાથી
ગયા દુષ્કાળમાં અન્ન વગેરે છૂટથી ધર્મદા
આપી, આટલી યુવાવસ્થામાં પણ આપે ઉત્ત્વલ
યશઃપ્રાપ્તિ કરી છે અને વિદ્યાવૃદ્ધિકારક પ્રશંસનીય ઉ-
ત્સાહથી આપે નૂતન ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું છે; તે-
મજ આ ભાષાંતર કરવામાં મારો અભિલાષ સફળ થવા અનુ-
કૂળતા કરી આપી, આપે આપની સ્વાભાવિક ઉદાર બુદ્ધિથી
આશ્રય આપ્યો છે અને વિશેષમાં આ ભાષાંતર સાથે
આપનું યશસ્વી નામ યોગ્યવાની માનપ્રદ અ-
નુમતિ આપી છે, તે કૃપાનુસાર કૃતજ્ઞતા-
પૂર્વક આ ભાષાંતર હું આપને
પ્રેમથી અર્પણ કરું છું.

લી. હું છું,
આપનો ખરો હિતેચ્છુ,
લ. મા. શુ.

स जीवति यशो यस्य कीर्तिर्यस्य सजीवति ।
अयशोऽकीर्तिसंयुक्तो जीवन्नपि कृतोपमः ॥ १ ॥
चलं वित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ।
चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥ २ ॥

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

કોઇ પુસ્તક દ્વારા અથવા તે પ્રત્યક્ષ ગુરુ મુખદ્વારા થતો જો ઉત્તમ ઓધ જાહેરીને ઉર્ધ્વસ્થિતિએ પહોંચાડે છે, તે ઓધ તે સાચો ઓધ છે; અને તે સૌ કોઇને ગ્રાહ્ય છે. આ મૂળ અંધતું વસ્તુ એવાજ પ્રકારનું હોવાથી વર્ણી પ્રબલ્યોમાં આ અંધ પ્રિય અર્થ પડેલ છે. પરંતુ કેવળ ગુજરાતી ભાષા જાણનારને આ મૂળ અંધમાં રહેલ વસ્તુ અલભ્ય હોવાથી તેની ગુજરાતી ભાષાંતરની એક આવૃત્તિ મેં બહાર પાડી છે. વળી પણ સંયોગાનુસાર આ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી હું મારા પૂર્વ શ્રમને સફળ સમજું છું.

વઢવાણ કેમ્પ.

૧૯૧૨ ના આશો શુદ્ધિ ૬

લી૦ ભાષાંતર કર્તા.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ભારત વર્ષના એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન લખે છે કે, “લિંગલિંગ મનુષ્યોની અનેક કારણોથી વારંવાર બદલાતી લિંગલિંગ શ્રિયોની પ્રસન્નતા તૃપ્ત કરવા વાદ્મીકિ, વ્યાસ અને હોમર જેવા લેખકો પણ સમર્થ નથી થયા એમ પણ કહેવાય છે, તેમ ઉજ્જવલ કીર્તિનો પાયો તો ક્ષણિક તથા ચલ પરકીય મનોવૃત્તિ ઉપર છે એમ ભાસે છે, તે અતિ ચંચળ અને અનિવાર્ય બુદ્ધિના નિરંકુશ પ્રભાવમાં તલ ઉપર ચિરકાલ પર્યંત ટકી રહેવાની આશા વ્યર્થ જ છે. માટે વિસ્મૃતિના પાતાળમાં યુગ્તાં યુગ્તાં સભ્રમ તથા કંપતા સ્વસ્થાનના અન્ય ગ્રાહકનીજ માત્રે રાહ જોતી નશ્વર લોકેષણા પણ સુગ્ધ જનને અનપેક્ષિત છે.” આ લેખને સર્વ રીતે માન આપી પ્રત્યેક ગ્રંથકારે અનુવાદ કે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે.

અન્ય પદાર્થો કરતાં વિદ્યા એક વિલક્ષણ પદાર્થ છે, વિદ્યાધનને સર્વ ધનોમાં પ્રધાન ધન ગણ્યું છે, તે યથાર્થ છે. વિદ્યા ધન અન્ય સર્વ ધનોને આકર્ષીને આણી શકે છે. વિદ્યા આપણા દેશમાં પ્રકાશતી હતી, ત્યારે આપણો દેશ સર્વના તન, મન, ધનને આકર્ષતો હતો અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો, એ ઇતિહાસના પૃષ્ઠપર પ્રસિદ્ધ છે. આ દેશના તે સુખ સમયે કરેલા વિદ્યાના કોષોરૂપ અસંખ્ય ગ્રંથો જેમ જેમ શોધાઈ પ્રગટ થાય છે, તેમ તેમ એ વૃત્તાંત સિદ્ધ થાય છે અને દેશી પરદેશીપરીક્ષકો તેઓને બહુ મૂલ્યવાન ગણી એક સ્વરે તેઓની પ્રશંસા કરે છે.

જેમ આપણા ભરતખંડના સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રગટ થતો જાય છે, અને તેમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોની જે ચમત્કારી શક્તિ આપણને આનંદ આપે છે તેમ સર્વોપરી વિદ્વાન જર્મન આદિ યુરોપના વિદ્વાનોનું સાહિત્ય પણ આપણને આનંદ આપે છે. યુરોપિઅન સાહિત્ય સ્વભાષામાં લખાયેલું હોવાને લીધે તેની રસિકતાથી આપણે પૂર્ણ રીતે અજાન રહીએ છીએ તેથી તે સાહિત્યના ગ્રંથોનું દેશી ભાષામાં ભાષાંતર થવાની જરૂર છે.

આ ગ્રંથના કર્તા સર જૉન લબ્ક હાલ લૉડ એવબરિ યુરોપ ખંડમાં વિદ્યમાન છે, આપણા આર્યાવર્ત પર અધિકાર સંબંધી અનુભવ પૂર્વક તેઓએ આ ગ્રંથ રચ્યો છે. પ્રાતઃકાલના પ્રથમ પ્રહરના શાંત સમયમાં નિદ્રામાં બગૃત થયેલા તાજા મગજને પ્રમાણુ પુસ્તકોના બોધથી ભરપૂર કરવું ઉચિત છે. ગુજર પ્રજાની બદલાતી જતી બાસ્થિતિમાં આ ગ્રંથની એવી રીતે ગણના કરવી ઘટિત છે.

આ સ્તુતિ મૂળ ગ્રંથને માટે છે, ભાષાંતરને માટે તેવું ઉન્મત્ત સાહસ હું નજ કરું; કેમકે મારા સમજવામાં છે કે મૂળ ગ્રંથની વિચાર પોષક રસિકતા ભાષાંતરમાં આવી શકતી નથી, તથાપિ મૂળ ગ્રંથકર્તાના આશયની વિરુદ્ધ માત્ર મારા પોતાના વિચારનું અવલંબન કરી ઉત્પન્ન થતા હોષોને જરા પણ અવકાશ આપ્યો નથી.

જ્યારથી એ પુસ્તક મેં આગળ વાંચ્યું હતું, ત્યારથીજ મને તેના ઉપર મોહ થયો હતો, પણ તે કાર્યમાં પૂર્ણ અવકાશ અને સત્પ્રેરણાની રાહ જોઈ હું મારા મનોરથનું ભવિષ્યની આશાથીજ પોષણ કરતો હતો. આ દરમિયાન મુંબાઈના પ્રખ્યાત શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ ભાવજીના પ્રસંગમાં હું આવ્યો. અને એ સખી દીલના ગુહરથે મને આ કાર્યમાં ઉત્સાહિત કર્યો. જેથી હું મારા મનોરથોમાં સર્વ અંશે સફળ થયો છું. સમય અને સાધનના યોગથી મેં ભાષાંતર તો પૂર્ણ કર્યું, પણ મને લાગ્યું કે, એ પુસ્તકમાં પ્રમાણુભૂત દૃષ્ટિમાં ઘણા પ્રખ્યાત પુરુષોનાં અસંખ્ય નામ આવે છે, તેની કાંઈક પણ ઓળખ ગુજરાતી વાંચનારને આપવી જોઈએ. એ કામ જેવું અગત્યનું હતું તેવુંજ મુશ્કેલ હતું. પણ મારા ઉત્સાહિત મનને તૃપ્ત કરવા સારાં પુસ્તકોની સહાયતાથી આ પુસ્તકમાં નીચે ‘પુટનોટ’ માં વિવેચન આપી તે કામ પૂરું કર્યું છે.

પ્રત્યેક અભ્યાસી સ્ત્રી અને પુરુષ તેમજ આખા દેશની ચારિત્રસ્થિતિ સુધારવાને આવાં પુસ્તકોનું મહત્વ અવર્ણનીય છે. દરેક માણસ અને આખા જનમંડળને પોતાની દશાનું ભાન કરાવવું, અને ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચવાને તેમને ઉત્સુક અને સાધનયુક્ત કરવાં, એ પરમ કલ્યાણની વાત છે અને આ પુસ્તકનો પણ એ મહાન ઉદ્દેશ છે. તે ઉદ્દેશ જો આ ભાષાંતરથી સફળ થશે, તો હું મારા પ્રયત્નને સફળ થયેલો ગણી આત્માને કૃતાર્થ માનીશ.

આ પુસ્તક છપાઈને બહાર પડતાં પહેલાંજ મુબઈના પ્રખ્યાત શેઠ પુરુષોત્તમ ત્રિશ્રામ માવજીએ આ કામમાં મને મદદ આપવા આપવવામાં અત્યંત શ્રમ લીધો છે, તેથી તેમનો તથા રાજવંશીઓનો, યૂરોપિયન તથા દેશી અધિકારીઓનો અને સહૃદયસ્થોનો હું ધણેજ આભારી થયો છું.

આ મૂળ ગ્રંથના કર્તા સર. જ્ઞાન લક્ષ્મણ-લાલ સોડા એવમરિ સાહેબે કૃપા કરીને મને ભાષાંતર પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપી તેથી તેમનો હું આ પ્રસંગે ઉપકાર માનું છું.

મુ, વડવાણ કંપ

તા. ૧૯ મી જુન ૧૯૦૦

લ. મા. શુક્લ

ભાષાંતર-કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	મહત્ પ્રશ્ન	૧
૨	યુક્તિ	૨૩
૩	વૈસા-અર્થવ્યવહાર	૩૭
૪	નિશ્ચિતિ	૫૬
૫	તંદુસ્તી	૬૯
૬	પ્રજા કેળવણી	૮૨
૭	જાત-કેળવણી	૯૫
૮	પુસ્તકાલયો	૧૦૮
૯	વાંચન	૧૧૭
૧૦	દેશાભિમાન	૧૨૬
૧૧	પૌરાધિકાર	૧૪૦
૧૨	સાંસારિક-જીવન	૧૫૫
૧૩	ઉદ્યોગ	૧૭૩
૧૪	આક્રીન-શ્રદ્ધા	૧૮૮
૧૫	આશા	૧૯૮
૧૬	પરોપકારબુદ્ધિ	૨૦૮
૧૭	લક્ષણ-પ્રતિષ્ઠા	૨૧૭
૧૮	સુખ અને શાંતિ	૨૩૧
૧૯	ધર્મ	૨૪૫

જીવન સાપ્તય.

પ્રકરણ પહેલું.

—:૦:—

મહત્ પ્રશ્ન.

(વસંતતિલકા.)

યજ્જીવાતિ ક્ષણમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-
વિજ્ઞાનવિક્રમયશોભિરમ્બ્યમાનમ્ ।
તન્નામજીવિતમિહ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ
કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય વલિં ચ મુંક્તે ॥
હિતોપદેશ.

(સ્વગમ).

જ્ઞાન પરાક્રમ પ્રાદ, ભલો યશ ભૂતગે;
તેથી જેહ પ્રસિદ્ધ, જીવે પછી પણ ભલે;
બાણ પુરૂષ તો કહે, તેનું જીવતર ખરું,
જીવે કાક સદાય, બધી ભક્ષી નયું.

૨. ઉ.

જીવંતી કેવી રીતે ગુજરવી તે શીખવું, એ જીવતરનું
ધણુંજ અગત્યનું કામ છે. જીવંતી બાળવવાને માણસો જેટલાં
આતુર છે, તેટલાં આતુર બીજી કોઈ પણ વસ્તુને માટે રહેતાં
નથી, છતાં પણ જીવંતી સારી રાખવાને જેટલાં બેપ્રીકર રહે
છે તેટલા બેપ્રીકર બીજી કોઈ પણ વસ્તુને માટે રહેતાં નથી.
આ સહજ બાબત નથી. હિપોક્રેટિસે^૧ પોતાનાં વૈદક
સૂત્રોની શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે—“જીવંતી ટુંકી છે, હુન્નર
વિશાળ છે, તક ચલિત છે, પ્રયોગ અચોક્કસ છે અને નિર્ણય
મુશ્કેલ છે.”

૧. હિપોક્રેટિસ—પ્રાચીન કાળનો ગ્રીસનો વૈદ. તેણે ઘણાં વૈદ-
કનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તે ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં કોસ બેટમાં જન્મ્યો
હતો અને ઇ. સ. પૂ. ૩૫૭ માં મૃત્યુ પામ્યો.

જીંદગીનાં સુખ અને કૃતોહનો આધાર આપણી સ્થિતિ ઉપર નથી પણ આપણા પોતાનાજ પર છે. “આજ સુધીમાં બીજાઓએ પાયમાલ કરેલાં માણસો કરતાં વધારે પોતપોતાની મેળેજ પાયમાલ થયેલાં છે.

“उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥”

भगवद्गीता.

ભાવાર્થ—વિવેકી પુરૂષે પોતાની જાતે પોતાના આત્માને ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ તેને અધોગતિએ પહોંચાડવો નહિ. આત્માજ પોતાનો બંધુ છે અને શત્રુ છે.

ધરતીકંપ વગેરે આજ સુધીમાં દેવિક ઉત્પાતો કરતાં મનુષ્ય જાતીના હાથથી વધારે ઘરો અને શહેરોનો નાશ થયો છે. નાશ જે જાતના છે—એકનો કર્તા કાળ છે અને બીજાનો કર્તા મનુષ્ય છે.

સઘળા નાશમાં મનુષ્યનો નાશ એ સૌથી દીલગીરી ભરેલો છે. અને સેનેકાએ^૧ કહ્યું છે તે પ્રમાણે માણસનો સૌથી ખરાબ દુસ્ખ તેના હૃદયમાં વસે છે. લાક્યુથેર^૨ કહે છે.

૧. રોમનો એક પદાર્થવિજ્ઞાની, વક્તા અને અલંકારશાસ્ત્રી હતો. તેણે રોમમાં કેળવણી લીધી હતી અને સારી પદ્ધતિ પહોંચ્યો હતો, પણ જર્મનિકસની પુત્રી જુલિઆની સાથે કાંઈ છુપી મસલતને માટે તેને કોર્સિકા ટાપુમાં દેશનિકાલ કરેલો હતો. પછી ક્વૈટિઅસ પાદશાહની મેગમ અગ્રિપિનાએ તેને પાછો ખોલાવી લીધો અને પોતાના પુત્ર નીરોનો શિક્ષક નિર્યો. નીરો જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સેનેકાએ તેની લોભી પ્રકૃતિ જાણીને પોતાનાં ઘરખાર તથા માલમિલકત તેને આપી દઇને નિવૃત્તિપરાયણ થવાની અરજ કરી, પણ નીરોએ તે કબુલ કરી નહિ, પછી પાઇઝેન્ટુ કાવતું જ્યારે ખુલ્લું પડ્યું તેમાં સેનેકાએ ભાગ લીધો છે, એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું, તેથી તેણે પોતાની મેળેજ મરવું એવું હુકમ કાઢવામાં આવ્યો; જે ઉપરથી તેણે પોતે ઝેર ખાધું, જેની તેના ઉપર કંઈ અસર ન થતાં તેની ફસ ખોલી નાખી મૃત્યુએ પરોંચાડ્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩ માં સ્પેઇનના કોર્ડોવ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૩ થી પૂર્વે ઇ. સ. ૬૫ સુધી.

૨. એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ અંધકર્તા, તે નોર્મન્ડિના ડોર્ડન શહેરમાં ઇ. સ. ૧૬૪૬માં જન્મ્યો હતો અને વર્સેઇસમાં ૧૬૯૬માં મરણ પામ્યો.

“ઘણાં માણસો બીજાઓને દુઃખી કરવામાં પોતાનો ઘણો વખત ગાળે છે.” લિલિ^૧ કહે છે, “ઘણાં દ્રષ્ટાંતોમાં જીવાનીના ચટકા ભરતા લોહીએ એવી ખાખતો અજમાવી હોય છે, કે જેનો પશ્ચાતાપ વૃદ્ધાવસ્થાનાં કળતાં હાડકાંઓને કરવો પડ્યો છે;” તે વિષે લ્યુથ્યન^૨ કહે છે કે “જે ગયું અને થઇ ગયું તેને કલ્પો^૩ પૂરી વાણી શક્તી નથી અથવા અંદ્રોપોસ પાછું ખોલાવી શક્તી નથી.” માણસને પોતાની જાત પરનો ખ્યાર હાપણવાળો નથી, પણ જેહદ છે.

“જે થાય છે તે સારાને માટેજ થાય છે,” એવો મારો મત છે, એવો કોઈ કોઈ વખત મારા પર અપવાદ મૂકવામાં આવે છે. પણ જીંદગીનાં સંતાપ અને દીલગીરીઓને ખોટી ગણી મેં નામંજુર કર્યો નથી. માણસો સુખી થઈ શકે તેટલાજ માટે માણસો સુખી છે, એમ હું કોઈ દિવસ કહેતો નથી; અને જે તેઓ સુખી ન હોય તો ઘણે ભાગે દોષ તેઓનોજ છે. વળી આપણાંમાના ઘણાખરા જેટલાં સુખનો ઉપભોગ કરે છે તેના કરતાં વધારે સુખ નાખી દે છે. આથી તે જાખત વધારે ખેદયુક્ત થાય છે. વિહર^૪ કહે છે કે જિંહા અથવા કલમના સઘળા શોકપ્રદ શબ્દો કરતાં ‘આમ થાત’ એ શબ્દો સૌથી શોકકારક છે.

૧. એક નામીનો વૈયાકરણી, તેણે ઓક્સફર્ડમાં કેળવણી લીધી હતી. મેઇન્ટપોલ સ્કૂલનો તે ૧૫૭૬ માં શિક્ષક નિભાવ્યો હતો, અને તેના શિષ્યો અતિ પ્રખ્યાત વિદ્વાનો થયા છે. તે હંમ્પશાયરમાં ૧૪૬૮ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૫૨૩ માં લન્ડનમાં મરણ પામ્યો.

૨. લ્યુથ્યન. ગ્રીસનો એક પ્રખ્યાત ઉપહાસ કાવ્ય રચનાર અને અલંકાર શાસ્ત્રી હતો. તેનાં ઘણાં પુસ્તકોનાં ઇંગ્રેજમાં ભાષાંતરો થયેલાં છે. ઇ. સ. ૧૨૦-૨૦૦.

૩. વિધાતા દેવીની ત્રણ શક્તિમાંની એક શક્તિ જેની સત્તા જન્મ ઉપર છે. અને જે પોતાના રેટીયાની ત્રાકમાંથી મનુષ્ય જીવનદોરી ઉત્પન્ન કરે છે.

૪. વિધાતા દેવીની ત્રણ શક્તિમાંની એક શક્તિ જેની મરણ ઉપર સત્તા છે અને મનુષ્ય જીવનદોરીને તોડી નાંખે છે. ત્રીજી શક્તિ લેએસિસ છે. જે જન્મ અને મરણની વચ્ચેની જીવનદોરીને કાંતી વધારે છે.

૫. વિહર એક અમેરિકન કવિ, તે ગુલામગીરી કાઢી નાખનારી સલાનો મંત્રી હતો. તેણે પોતાનાં ગદ્યપદ્યથી લોકોમાં ઘણી દયા ઉપજાવી હતી. અમેરિકાના કવિઓમાં તે અગ્રણીય છે. તેની કવિતા ઇંગ્લાન્ડ તેમજ અમેરિકામાં ઘણી લોકપ્રિય છે. એ ૧૮૦૭માં જન્મ્યો હતો.

ઘણા દાખલામાં જેને આપણે દુષ્ટતા કહીએ છીએ તે કે-
રૂપયોગ થયેલી અથવા હદખહાર ગયેલી માત્ર ભલમનસાઈ
હોય છે. ઉઘડક એક ચક્ર અથવા એક દાંતો પણ આખા યં-
ત્રને ખેસતું થવા હેતો નથી. તેમ જ આપણે જગતના અં-
ધારણમાં ભળી ન જઈએ તો આપણી પણ તેવીજ દશા થવા-
ની વધી રાખવી. અતિશય હિસ્મત તે અવિચારી ગાંડાઈ,
અતિશય ખ્યાર તે નખળાઈ, અને અતિશય કરકસર તે લોભ
ગણાય છે. એકને અમૃત તે બીજાને ઝેર તે વાત લોકપ્રસિદ્ધ
છે. કુદરતના ધારાઓમાં કાંઈ પણ ફેરપ્રારથી સુધારો થયા
એવું બતાવવાને કોઈ પણ આજ સુધી શક્તિમાન થયેલ નથી.
માણસ પડે છે અને તેનો પગ ભાગે છે. ગુરૂત્વાકર્ષણના
કુદરતી નિયમમાં કાંઈ પણ ફેરપ્રારથી સુધારો થાય નહિ.

ભદ્રું કરનાર પીશાચી દેવ ઓમ્ઝહૃં સુખ આપે છે
અને ભુંડું કરનાર રાક્ષસ અહિંમાનરે દુર્ભાગ્ય આણે છે, એમ
ધરાની લોકો માનતા; પણ ખરું જોતાં જીવંતના સંતાપ આ-
પણે આપણા ઉપર આપણી પોતાનીજ ભૂલોથી આણીએ છીએ;
જે ભૂલોના બે પ્રકાર છે. હુમેશાં જેને ખોટું જાણતા હોઈએ;
તે છતાં તે કરવું તે; અને જે અજ્ઞાનથી આપણી પોતાનીજ
ભૂલ થાય તે. પહેલી જાતની ભૂલ વિષે જો જોવીએ તો આ-
પણામાં અચુક માર્ગોપદેશ સબજડ થયો છે, તેથી આપણે
ખોટું કરતા હોઈએ તો તે ખુલ્લી આંખે કરીએ છીએ. જો
આપણે જાણી જોઈ આંખોને બંધ કરી ન હોય છતાં તે
ઉઘાડી ન હોય તો આપણે અવિચારથી વર્તીએ છીએ, પણ
તે પાપ નથી.

વળી બીજા વર્ગની ભૂલ વિષે પૂછો તો આપણે આપણી,
આપણા માળાપની, વહીલોની, અને મિત્રોની વિચારશક્તિપર
તેમજ આપણી કેળવણી અને જાત ઉપર ભરોસો રાખવો જોઈએ.
આપણુ સર્વને કોઈપણ રીતે એક (સ્વસ્વરૂપ) શિષ્ય છે.
જેને આપણે ભણાવવો અને કેળવવો જોઈએ.

૧. તેજ અને શુભનો દેવદૂત. ૨. તિમિર અને અશુભનો દેવદૂત.

આપણે બીજાઓ પાસેથી જે શીખીએ છીએ તેના કરતાં
આપણે પોતાની મેળેજ શીખીએ છીએ, તે આપણા અસ્તિ-
ત્વનો ઘણો ભાગ બને છે.

“ પરોપદેશજા શિક્ષા સ્વશિક્ષાયા લઘીયસી । ”

સાહિત્ય.

ભાવાર્થ—બીજાના ઉપદેશથી થયેલી શિક્ષા પોતાની મેળે
પ્રાપ્ત થયેલી શિક્ષા કરતાં હલકી છે.

બ્યારે આપણે નિશાળ છોડીએ છીએ ત્યારે કેળવણીનો
અંત આવે છે એમ માનવાનું નથી, પણ ત્યારે તો તે ખરે-
ખર ભાગ્યેજ શરૂ થયેલી હોય છે. તે આખી જીવંતી આલ્યાંજ
કરે છે. સેનેકાએ કહ્યું છે કે—“માણસો પોતાના શરીરને જેટલી
મહેનત આપે છે તેટલીજ પોતાનાં મગજને જો આપે અને
મોજશોખને માટે જેટલી મહેનત લે છે તેટલી જો સદ્ગુણ
પાછળ લે તો કેવું સાડું થાય.”

કેટલીક જાતનાં મનુષ્યો ખરેખર દેવવાદી છે. દરેક ચીજ
નિર્માયેલીજ છે અને તેઓની મરજી હોય કે ન હોય પણ જે
બનવાનું હશે તે બનશે એમ તેઓ માને છે. માણસને એક
ચઢીયાતી સત્તાના હાથમાં માત્ર રમકડા જેવું પોતાની મેળે
ચાલતું યંત્ર ગણે છે.

અવશ્યંભાવિનો ભાવા ભવન્તિ મહતામપિ ।

નમ્નત્વં નીલકण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥

હિતોપદેશ.

અને વળી,

यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषयोऽयमगदः किं न पीयते ॥

હિતોપદેશ.

ભાવાર્થ—હોવાનું જે જરૂર તે, મહાનને પણ થાય,
નીલકંઠને નગ્નપણું, સાપ સુવા હરીરાય.
નહી બનવાનું નહી બને, બનવું વ્યર્થ ન થાય;
કપમ ઐષધ એ નવ પીઓ, જેથી ચી-તા ગાય.

ત્યારે જીવંતી ભોગવવાની વિદ્યા છે કે નહિ, તેનો વિચાર કરવો એ પહેલાં વાત છે. કાળના સમુદ્રપર આપણે આપણું વહાણ હંકારી શકીએ કે તેને અહીં તહીં અથડાવાને આપણે નિર્માણ થયેલા છીએ ?

જવાબ સ્પષ્ટ છે, “ માણસ એ માણસ છે, અને પોતાના ભવિષ્યનો કર્તા છે. ” જો તેમ ન હોય તો તે દોષ તેનો પોતાનોજ છે. “ જેવા થવાની ઇચ્છા તમે રાખો છો તેવા તમે છો, કારણ કે, ઇશ્વરપ્રેરિત આપણી ઇચ્છાનું એવું જોર છે કે ખરા અંતઃકરણ અને સાચી દાનતથી જેવા આપણે થવાને ઇચ્છીએ છીએ તેવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ. ”

હવે જો આપણા દૈવ ઉપર આવી સત્તા આપણામાં છે તો આપણે કેવા થવાની ઇચ્છા છે, અને જીવંતીની તાલેવર જહાગીરનો સરસ લાલ કેમ લેવાય તે આપણને પોતાને પૂછવું તે ઘણુંજ અગત્યનું છે. કેટલાક માણસોને પોતાના જીવનમાં કંઈ હેતુ હોય છે, અને કેટલાએકને હોતો નથી. આપણી બંધનનો સૌથી ઘણો અને સારો ઉપયોગ કરવો તે આપણે પહેલો હેતુ હોવો જોઈએ.

હમણાંદરે કહ્યું છે. “ પોતાની સમગ્ર શક્તિઓ પૂર્ણ અને અનુકૂળ થઈ સૌથી ઉંચી અને સર્વાંગશુદ્ધ પરિપક્વતા મેળવે એવી દરેક માણસની ધારણા થશે. ” જીવંતીનિરચરના શબ્દો કહીએ તો “ આપણામાં જેટલું દૈવત હોય તેટલાનો ખની શકે તેટલો લાલ લેવો. ” તો પણ આ ચત્ન ક્રમને સ્વાર્થને માટેજ કરવો નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી આપણે પરાલભ થવા સંભવ

૧. એક પ્રખ્યાત જર્મન ગ્રંથકાર, તે ૧૯૬૧ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૮૩૫ માં મરી ગયો.

૨. એક જર્મન ગ્રંથકાર, સ્વભાવે ઘણો આનંદી, નમ્ર અને મળતાવડો હતો. તેની કલ્પનાશક્તિ ઘણી ચંચળ અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ ઘણી ઉંડી હતી. મરતાં પહેલાં તે એક વર્ષ આંધળો રહ્યો હતો, તે ૧૭૬૩ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૮૨૫ માં મરી ગયો.

છે. એકને કહ્યું છે, તે પ્રમાણે “ કોઈ પણ માણસની આત્મ-પોષક સમૃદ્ધિ તેના જીવતરને કોઈ પણ રીતે લાયકી આપી શકતી નથી. ” ઉત્તમ મહાશયો પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલ,^૧ બુદ્ધ^૨ અને સેઇન્ટપૉલ^૩ પોતેજ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ થવાથી સંતોષ માની ઊંચી રહ્યા ન હતા.

હવે ત્યારે હું એમ ધારું છું કે, આપણે બીજાઓને પૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થવું. આ સ્થળે મારે તમને વગર વિલંબે

૧. તેને ઍરન વહેલમ વાઇકાઉન્ટનો ખેતાબ હતો. તે પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની અને પ્રસિધ્ધ રાજદારી હતો. નાનો હતો ત્યારે રાણી એલિઝાબેથને બહુજ વહાલો હતો. ધીમે ધીમે તે રાજ્યમાં સૌથી મોટી પદીએ પહોંચ્યો હતો. તેના પર લાંચનું તહેામત આવવાથી તેને ૪૦૦૦૦ પાઉન્ડ દણડની અને રાજની મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી કેદમાં રહેવાની સજા થઈ હતી. થોડી મુદત તેને રાખી દણડ માફ કરી મુક્ત કર્યો હતો. તે ૧૫૬૧ માં જન્મ્યો હતો, અને ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો.

૨. એક ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની હતો, તે પહેલો કવિ હતો, પણ સાંકેટીસતું લાંબુ ભાષણ સાંભળીને તેણે પોતાની કવિતાઓ બાળી નાખી અને તેના શિષ્ય થયો હતો. તેનું પદાર્થવિજ્ઞાન ઘણુંજ ઉચ્ચ છે, તેની નીતિ ઘણીજ શુદ્ધ છે અને ઇશ્વર તેમજ ભવિષ્યસંબંધી તેના વિચારો ઘણા સ્વચ્છ છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૯ માં ઍથેન્સમાં જન્મ્યો હતો અને ૩૪૭ માં મરી ગયા.

૩. તે એક વૈદનો છેાકરો હતો, તે સતર વરસની ઉંમરે પ્લેટોનો શિષ્ય થયો હતો. મેસિડોનીયાના ફિલિપ્સ રાજ્યએ તેને મહાન સિકંદરનો શિક્ષક નીમ્યો હતો. અલંકાર, કવિતા, રાજ્યનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર વેદક, ગણિત, તર્કશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર સંબંધી તેનાં પુસ્તકો છે. એ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮૪ માં જન્મ્યો હતો અને ૩૨૨ માં મરી ગયો.

૪. એટલે ડાહ્યો સિદ્ધાર્થ રાજા, જેને સામાન્ય રીતે સક્ય-સ્વામી કહે છે, તેને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેણે ઐશ્વર્ય ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે, તેની જ્ઞાતિનું નામ ગોપા હતું. આ ધર્મ હિંદુસ્થાનમાં ત્રીજા શતકમાં સ્થપાયો છે.

૫. પહેલાં તેને સાલ કહેતા, તે એક ધર્માચાર્ય હતો. તે એક હાથમાં તરવાર, ધર્મ માટે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવાની નિશાની તરીકે રાખતો અને બીજા હાથમાં પોતાના નવા કાપદાની નિશાની તરીકે પુસ્તક રાખતો. તે કદે દીંગણો, માથે ઘોડો, અને ગીચ દાદીવાળો હતો. નીરોના રાજ્યના યૌદમ વર્ષમાં તેને તરવારથી મારી નાખવામાં આવ્યો એમ કહેવાય છે.

દર્શાવવું જોઈએ કે, જે એમ થાય તો આપણને આપણા કા-
મમાં ફેટલો બધો આનંદ આવશે.

“તું પોતાને ઓળખ” આ ગ્રીક નીતિવચન પોતાને ઓ-
ળખવાની અગત્યતા તેમજ મુશ્કેલી બતાવી આપે છે. મોનટેઇન
પોતાની વિલક્ષણ રીતે કહે છે, “મારા કરતા વધારે અદ્-
ભુત કદાવર પુરૂષ અથવા અમત્કાર દુનિયાપર મેં જોયો નથી,”
અને સર ડી બ્રાઉન ૨ જેની સારી જીંદગી એક સામાન્ય
જીંદગીની માફક થોડા બનાવવાળી અને ઉલટવાળી હતી, તે
ખાત્રી કરી આપે છે કે, “મને પોતાને તે એક ત્રીશ વર્ષના
અમત્કાર જેવી લાગી, જેનું ઇતિહાસરૂપે વર્ણન થઈ શકે નહિ
પણ માત્ર કવિતાના એક પદ જેવી અને એક કલ્પિત વાતના
જેવી લાગે.”

એવું સાબીત છે કે, રીહોબોમથી^૩ માંડીને લોડ ચેસ્ટ-
રી^૪ હૉના વખત સુધી શિખામણ આપવાના કામને માટે કોઈએ

૧. એક ફ્રેન્ચ લેખક, જેનાં લખાણ તેના મરણ પછી તેના વા-
રસોના હાથમાં આવવાથી બહાર પડ્યાં છે. મિત્રી, કેળવણી તથા ન્યાય
સંબંધી તેના નિબંધો ઘણાજ સારા છે. તે ૧૫૩૩ માં જન્મ્યો અને
૧૫૯૨ માં મરી ગયો.

૨. એક પ્રખ્યાત વૈદ્ય, તેણે એમ. ડી. નો ઇલકાબ મેળવ્યો હતો.
બીબ્લ ચાર્લ્સ રાજ્યે તેને ૧૬૭૧ માં નાઇટનો ઇલકાબ આપ્યો હતો.
૧૬૦૫ માં લંડનમાં જન્મ્યો હતો અને ૧૬૮૨ માં મરી ગયો.

૩. ઇ. સ. પૂર્વે ૭૯૫ માં તેના આપ મોલોમન પછી ગાદીએ
આવ્યો, તેના જીવમી કરોને લીધે દસ જાતીએ તેની સામે બંડ ઉઠાવ્યું
અને મિસર દેશમાંથી પાછા બોલાવી લીધેલા જેરોમોમને પોતાનો રાજ્ય
બનાવ્યો, તેથી જે રાજ્યો થયાં. તે ઇ. સ. પૂ. ૧૦૧૫ માં જન્મ્યો અને
૯૫૮ માં મરી ગયો.

૪. બીબ્લે જ્યોર્જ રાજ્ય જ્યારે પ્રિન્સ ઓફ ઉવેઇલ્સ હતો ત્યારે
ચેસ્ટરીલ્ડ તેનો સોબતી હતો. ત્યાર પછી તે પાર્લામેન્ટનો મેમ્બર થયો.
૧૭૨૬ માં તેના પીતાના મૃત્યુ પછી તે લોર્ડ થયો. ૧૭૨૮ માં તેને
એલચી તરીકે હોલેન્ડમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. તે સર રાઇટ
ઉવોલપોલના વીરૂદ્ધ હતો. તે રાજ્યમાં સેક્રટરીની જગ્યાએ પહોંચ્યો.
પણ તખ્તીયત ખરાબ હોવાથી રાજનામું આપ્યું. તેનું સરસ પુસ્તક
“પોતાના પુત્રપરના કાગળો” છે. તે દયા વગરનો અને વાંપણી
મનુષ્ય હતો. તે ૧૬૯૪ માં જન્મ્યો અને ૧૭૭૩ માં મરી ગયો.

ઉપકાર માન્યો નથી; તે વિષે ન્યુઝીલેન્ડના ક્રિશ્ચિઅન થયેલા
માણસની દશાનું હું તમને સ્મરણ કરાવું છું; જેના વિષે તેના
સરદારે પાદરીને એમ કહ્યું કે તેણે અમને એટલી બધી શિ-
ખામણ આપી કે આખરે અમારે તેને મારી નાખવો પડ્યો.

વિદ્વાનેવોપદેષ્ટવ્યો નાવિદ્વાંસ્તુ કદાચન ।

વાનરાનુપદિક્ષયાથ સ્થાનભ્રષ્ટા યયુઃ સ્વગાઃ ॥

હિતોપદેશ.

(ગીતિ.)

ભાવાર્થ—વિદ્વાનને શિખામણ, પણ વિદ્વાહીનને ન કદિ દેવી;
વાનરને દીધેથી, સ્થાન તજી ખગ ગયા કયા એવી.

૨. ઉ.

તોપણ જેઓ પ્રથમ મળતો સોંધો બોધ કબુલ નહિ કરે, તેને
પાછળથી થતો મોંઘો પશ્ચાતાપ કરવો પડશે. ત્યારે જેઓ
કંઈક થવાને અને કંઈક કરવાને ઇચ્છે છે તેમને થોડી એક
સૂચના આપવાનો ઇરાદો છે કે, તેઓની જાતનો તેમજ
તેમની જીંદગીનો જેમ અને તેમ સરસ ઉપયોગ કરવો.

માણસ પોતાને મળતી તક કેમ ગુમાવે છે તે જોવું એ ખરે-
ખર દીલગીરી ભરેલું છે; સુખનાં જે સાધનો બેપરવાઈથી
વાપરી અથવા ઉડાવી નાખવામાં આવે છે તેમ ન થાય તો
ફેટલા બધાને સુખી કરી શકાય !

તમારી મોજમજાહ ખરી હોવી જોઈએ અને કલ્પિત ન હોવી
જોઈએ; તેને માટે તમારે સંભાળ રાખવી.

ઘણી બાબતો મોજમજાહને નામે ઓળખાય છે, માટેજ
આપણે તે કરીએ છીએ. પણ જે તેમનું નામ કાંઈક બીજું
હોત તો આપણે તેમને ધિક્કાર્યા વિના ન રહેત. ઘણા લોકો
કાંઈ પણ ઉપયોગી કામમાં નહિ લાગેલા હોય ત્યારે તેઓ પોતે
મોજમજાહ લોગવતા હોય એમ ધારે છે. બીબ્લયો મજાહ
એ શબ્દ માત્ર ઇન્દ્રિયોનેજ લાગુ પડતો હોય એવી રીતે
વાપરતા જણાય છે, પણ એથી ઉલટું મનની મજાઓ તો વધારે
પૂર્ણ અને ટકાઉ બને હોય છે, આપણું જે માત્ર એકજ
શરીર છે, અને જેની તંદુરસ્તી ઉપર મનની તંદુરસ્તી ઘણી

મોટો આધાર રાખે છે, તેને માટે આપણે ગફલત કરીએ છીએ અથવા અવિચારથી તેને નુકસાન કરીએ છીએ. હુન્નરના કામમાંથી જેટલી મજા આપણને મળવી જોઈએ તેના કરતાં અર્ધી પણ મેળવી શકતા નથી. હું આશ્ચર્ય પામું છું કે લંડનમાં આપણા લોકોમાંથી કેટલો ભાગ બહાર ચિત્રાલય જોવાને અત્યાર સુધીમાં ગયો છે ! વિદ્યાના રસની ખુજ કરવાને આપણે આપણી મેળે પળોટાતા નથી; બ્રિટિશ સંગ્રહ-સ્થાનમાં કેટલા ગયા છે ! અથવા તેની ખુજ કરી શકે તેવા કેટલા છે ! જે પૃથ્વી પર આપણે વસીએ છીએ અને જે આકાશ આપણા માથા પર છે, તેની શોભાઓનો આપણે ઉપલોગ લેતા નથી; કદાચ આપણે ગાયનનો વધારે ઉપલોગ કરીએ છીએ તોપણ જોઈએ તેથી ઘણા ઓછો થાય છે. આપણે ગર્વ રાખીએ છીએ કે બીજા પ્રાણીઓને માત્ર પ્રેરણાબુદ્ધિ છે અને માણસ વિચાર કરનાર પ્રાણી છે. તેમ છતાં આ અહંકારવાળી બુદ્ધિએ માણસજાતના સુખમાં કેટલો થોડો ઉમેરો કર્યો છે !

સિનિક્સ^૧ પંથવાળાઓએ ખરેખર સવાલ ઉત્પન્ન કર્યો છે કે મનનું અસ્તિત્વ તે સુખના કરતાં દુઃખનું કારણ છે કે નહિ, તે શંકાભરેલું છે. બીજા પ્રાણીઓને સ્વજન્ય કલેશ થતો નથી અને આપણને થાય છે. “માણસ ફેકટ ભ્રમમાં લમે છે અને મિથ્યા અસ્વસ્થ થાય છે.” શંકા, ભય, જંબળ અને ચિન્તા આપણને હમ્યા કરે છે. આપણે સઘળી બાબતોએ ગુપ્ત લેહથી ઘેરાયલા છીએ પણ તેથી આપણે અધીરા થવું ન જોઈએ.

જે કે આપણે ચિન્તાતુર થવાની જરૂર નથી તોપણ આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. જેમાં ઘણીજ થોડી ભૂલ કરવાનો સંભવ છે એમ આપણે ધારતા હોઈએ, તેમાં પણ સંભાળ રાખવી જોઈએ. લૉડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડ કહે છે. “હું માનું છું કે સદ્ગુણના પ્રતિપક્ષી દુર્ગુણને દૂર કરવામાં જેટલો વિચાર જોઈએ છીએ, તેથી સદ્ગુણને બરાબર ઉપયોગમાં લેતાં વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે, દુર્ગુણનું ખરૂં રૂપ એવું કુખડું છે કે

તે પહેલેથીજ જે કોઈ સદ્ગુણનું કૃત્રિમ રૂપ ધારણ ન કરતો હોય તો દેખતાં વારનેજ આપણને ચમકાવે છે અને કોઈ દિવસ ભાગ્યેજ આપણને ફસાવે છે.” આપણુ સઘળાને એવા ઘણા મનુષ્યોનો સમાગમ થયો છે, કે જેઓ પોતાના સારા ગુણો છતાં અપ્રેમી અને કડણ હૃદયનાં થઈ ગયાં છે. સઘળા છોકરાં જન્મથી સારાં હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરવાને માટે લૉડ પામરટનના^૨ ઇશ્વરીય જ્ઞાનની ટીકા થઈ હતી; પણ ગમે તે કહો તોપણ કેઈ મનુષ્યને તકન ઘાતકી થતા કાંઈક મહેનત પડે છે.

“ઇશ્વરહયાથી એમ બને છે કે જગતના દુરાચારી માર્ગોમાં આપણે તાત્કાલિક ઘાતકી થઈ જતા નથી; પણ આપણા આચારવિચારને ફેરવતા વાર લાગે છે અને મહેનત પડે છે. સ્વર્ગમાંથી વલકન^૨ (ધાતુકર્મા)ની માફક આપણે એક દિવસમાં સદ્ગુણથી બ્રષ્ટ થતા નથી.”

જે પ્રત્યેક મનુષ્યને બદલે આપણે મનુષ્યજાતિવિષે ઝોલીએ તો આપણા લાભની બાબતમાં પણ આપણો પ્રમાદ શું વધારે આશ્ચર્યજનક નથી ! ન્યુટનના^૩ મત પ્રમાણે મનુષ્યજાતિએ હબ્બુ કબુલ કરવું જોઈએ કે, આપણે માત્ર સત્યરૂપી દરિયાના કિના-

૧. એક ઇંગ્રેજ રાજદારી, તે પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર હતો. ૧૮૦૯માં તે લડાઈ ખાતાનો સેક્રેટરી થયો હતો. તે સર રોબર્ટ પીલનો પ્રતિપક્ષી હતો. ૧૮૫૦ સુધીમાં તે બે ત્રણ વખત પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી થયો હતો. ૧૮૫૫માં તે ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો. ૧૮૫૮ માં તેને નોર્થરી મૂકી દેવી પડી. પણ ૧૮૫૯ માં ફરી મુખ્ય પ્રધાન થયો અને જીવતાં સુધી તે હોદ્દો ભોગવ્યો. તે ૧૭૭૪ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૮૬૫ માં મરી ગયો.

૨. દેવનો એક લુહાર, તેની એટલા પર્વત પર દુકાન હતી, ‘જોવ’ નું વજ્ર ઘડવામાં સાધકલાએ તેને મદદ કરી હતી.

૩. સરધંસાકન્યુટન સૌથી મોટો ઇંગ્રેજ ગણિતશાસ્ત્રી તેમજ કુદરતી તત્ત્વજ્ઞાની હતો. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તે બી. એ. થયો હતો. તેણે ગુરુ-સ્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો છે. તેણે દુરબીન બનાવ્યું. તે ૧૭૦૧ માં પાઠશાળા તરફથી પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર હતો. એન રાણીએ તેને નામદત્તો ઇલકાબ આપ્યો હતો. મરતી વખતે તે બોલ્યો હતો કે, મ’ કંઈ કયું નથી ફક્ત સત્યરૂપી દરીયાને કાંઠેથી વધારે સારી છીપો શોધી

રાપર રમતાં અને સાધારણ કરતાં વધારે સુંદર છીપ અથવા વધારે નાબુક દરિયાઈ છોડ ન્યાં ત્યાંથી એકઠા કરતાં માત્ર નાનાં બાળક છીએ. એ સત્યનો મોટો સાગર તો બીલકુલ શોધ થયા વગર આપણી સન્મુખ રહેલો છે. એવો એક પણ પદાર્થ નથી, કે જેનો પૂર્ણ ઉપયોગ અને ગુણ આપણે અત્યાર સુધીમાં પણ બાણતા હોઈએ, આપણે સવારથી રાત સુધી મહેનત કરીએ છીએ; તેથી જો વસ્તુઓના ગુણ અને કુદરતના ભેરનો માત્ર આપણે લાભ લઈ શકીએ તો તે સંભવિત છે કે એક જ કલાકમાં આપણી શારીરિક અને વ્યાજબી તંગીઓ પૂરી પડશે અને મન અને મમતાની કેળવણીને માટે પુષ્કળ વખત રહેશે.

વરાળને પણ હજી સુધી પૂર્ણ ઉપયોગમાં આણી નથી. વીજળીના ઉપયોગો આપણાથી બચપણમાં અબણ્યા હતા અને હાલ આપણે તેમને માત્ર સમજવા માંડ્યા છે. નદીઓનું ભેર મોટે ભાગે ફેકટ વહ્યા કરે છે. બેભાની આણનારી દવાઓ (કલોરોફોર્મ) વહેલી જડી હોત તો કેવા ભયંકર દુઃખ દૂર થયાં હોત ! આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય, જેનું વર્ણન કરતાં પુસ્તક ભરાઈ જાય. એમાં તો કેઈ પણ શક નહિ આણી શકે કે હજારો બીજી શોધો આપણી આગળ અને વળી આપણી દ્રષ્ટિ નીચેજ પડી છે. જ્યારે સત્યનો મહાસાગર તેમની આગળ શોધાયા વગર પડ્યો છે, ત્યારે ક્રિશ્ચિઅન કહેવાતી પ્રબલ્યો એક બીજાની પાયમાલી કરવાને અને મુલકને મોટે હેવાનની માફક લડવાને લાખો પૈસાનો વ્યય નહિ પણ દુરુપયોગ કરે છે એ શું અબલ્યેબ પમાડનારું નથી ?

ગયા જમાનામાં આપણાં ઘણાં છોકરાં વાંચતાં લખતાં શિખ્યા સિવાય મોટાં થઈ જતાં, તોપણ આપણે સંતુષ્ટ રહેતાં,

કાઠી છે. પણ સત્યનો મોટો સમુદ્ર તો હજી આપણી પાસે અભેદ છે. પોપ કવિએ તેના વિષે લખ્યું છે—કે “કુદરત અને કુદરતના સઘળા નિયમો અંધકારમાં પડેલા હતા; તેથી ઇશ્વરે ન્યુટનને ઉત્પન્ન કર્યો અને સઘળો તેણે પ્રકાશ કર્યો.” તે ૧૬૪૨માં જન્મ્યો હતો. અને ૧૭૨૭માં મરી ગયો.

હાલમાં પણ કેટલાંક મનુષ્યો કેળવણી વધારે ન થાય તેમ ઇચ્છે છે; જો તેમના કહેવાનો ખરો અર્થ લઈએ તો ઘણા ખરા દાખલાઓમાં હંમેશની જીંદગીના વહેવારમાં જોઈએ તેના કરતાં ઉપરાંતની કેળવણી વિષે તેમનું ખોલવું છે. કેળવણી કરતાં અજ્ઞાન વધારે મોંઘું પડે છે, તેમ નહિ સમજીને ખર્ચને માટે લોભ કરનારાં હજી ઘણાં માણસો છે. પણ જો આપણાં લગભગ સર્વ છોકરાંઓને કંઈ પણ કેળવણી મળતી હોય તો, જો કે હું અહીંયાં તે સવાલ પર ઉતરતો નથી, તોપણ કેળવણીની સર્વ પ્રકારે યોગ્ય રીતે હજી સુધી આપણે દાખલ કરી છે કે નહિ તે શંકાભરેલું છે. હું માત્ર એટલુંજ કહીશ કે આપણે આપણી નિશાળોમાં નીતિની કેળવણી વિસરી ગયા છીએ તે અયોગ્ય રીત છે. તેના પરિણામમાં એક બહુ સાધારણ નિયમ આવો બંધાય છે, કે જો તમે પરમેશ્વરની કોઈ પણ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરો છો તો ખેશક તમે ખોટું કરો છો, અને સંભવિત રીતે બીજાઓને પણ દુઃખી કરો છો. આથી માત્ર આજ દુનિયામાં તમારું પોતાનું સુખ વધશે, અને તમે સારી હાલતમાં આવશો. વળી સ્વાર્થી ઉપલોગ, લોભ, અભિતાહાર, આળસ અને બીજા ગમતા દુર્ગુણો જેરવ્યાજબી છે, અને તેઓ બીજાને નુકસાને કોઈને ફાયદો કરે છે તેથી જો કોઈ પણ માણસ પોતાનોજ વિચાર કરે, તો સુખ અને મનવાળી જીંદગી દરેક મનુષ્ય કુદરતી રીતે ઇચ્છે તેવી છે. વળી ગમે તેવા સીધા અને ઉમદા આપણે હોઈએ, તો પણ ભલા અને સદ્ગુણી ધવામાં નિર્દોષ ગમતનો પણ ઘણો ત્યાગ કરવો પડે છે. અને સરવાળે તે સ્વાર્પણ જીંદગી થાય છે.

“અફસોસ ! ભરવાડના સાદા તુચ્છ ધંધામાં ધ્યાન આપવાને અને અકૃત્ત કલાદેવીનું પૂર્ણ ધ્યાન કરવાને જન્યુ કાળજી રાખવાથી શું ફાયદો છે ? બીજાઓ કહે છે તેમ શીતળ છાયામાં પ્રિયાઓ સાથે અથવા પ્રેમાધીન અર્ધાંગનાઓનો મનોહર વેણીઓમાં મગ્ન રહેવું તે શું વધારે સારું નથી ? (મિલ્ટન !).

૧. મોટો ઇંગ્રેજ કવિ; તે ક્રામ્બેલનો લૅટિન સેક્રેટરિ હતો, તેણે

સત્ય વાત તેથી તદ્દન ઉલટી છે. દુર્ગુણને અંકુશ અને બંધનમાંથી મુક્ત રહેવાનો હક છે. એ વાત એક બાબુએ રાખી-એ, તો પણ દુષ્ટ માણસ, એથી ઉલટો તેના વધારે ખરાબ માલીક મનોવિકારનો ગુલામ બને છે.

તેથી વળી કેટલાક બુવાન પુરુષોનો એવો વિચાર છે કે દુર્ગુણમાં કંઈક “મહાઈ” છે. ગમે તેવો નબળો મૂર્ખ પણ, દુર્ગુણી થઈ શકે પણ સદ્ગુણી થવાને મહાઈ નેઈએ છીએ; સદ્ગુણી થવું એ ખરેખરી મુક્તિ છે; દુર્ગુણ એ ખરેખરી ગુલામગીરી છે. વર્તાણુકની અમુક ગતિ ખોટી હોય તો તે પોતે પ્રતિષ્ઠા ઘટાડનારી નથી, પણ પ્રતિષ્ઠા ઘટાડે તેવી વર્તાણુક ખોટી છે. નીતિનો કેઈ અદ્ભુત ઉલટપાલટથી ને ખોટું ખરું થઈ જાય તો પણ તે મનનાં સુખ અને શાન્તિનો નાશ કરે છે.

પાપ અને પશ્ચાતાપ બુદ્ધિ નહિ પડે તેવાં છે. તે વિષયને આધાર આપવા હું કેઈ ઈશ્વરીય શાસ્ત્રવેદાન્તુ પ્રમાણ આપીશ નહિ. પણ લોર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડ જેવા દુનિઆદારીઓમાં પરિપૂર્ણ માણસના પુરાવા પર આ વિષયમાં વધારે આધાર રાખીશ. તેણે પોતાના પુત્રને લખેલા એક કાગળમાં કેટલીએક શિખામણ આપ્યા પછી છેવટ એમ લખી જણાવ્યું હતું કે “સદ્ગુણની કીર્તિના હંમેશાં આવા બદલા હોય છે. મહાન અને ભલા થવું તે માત્ર સુખી થવાનો એકજ માર્ગ છે; અને તેવા ને થવું હોય તો આવા વિશેષ ગુણનું તમારે અનુકરણ કરવું નેઈએ.”

ડીસ્કાર્ટેસે^૧ વ્યવહારોપયોગી જીવનને માટે પોતાના નિબીબ આલ્સને ગાદી પર આવતો અટકાવવાને કોશિશ કરી હતી. પછી બીબ આલ્સે તેને મારી આપી હતી. તે ઘણો રૂપાળો હતો. ‘સ્વર્ગ ખોયું’ ‘સ્વર્ગ પાછું મેળવ્યું!’ ‘સંમ્પસન પહેલવાન’ ‘ઈંગ્લન્ડનો ઇતિહાસ’ વગેરે તેનાં પુસ્તકો છે. ૧૬૦૮-૧૬૭૪.

૧. એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ તત્વજ્ઞાની, તે કેટલાંક વર્ષો સુધી લશ્કરી નોકરીમાં હતો; અને ૧૭૬૦ માં પ્રેગની લડાઈમાં ખોટી બહાદુરી બતાવી હતી. તે મોટો ગણિતશાસ્ત્રી હતો અને તેણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તે ફ્રાન્સમાં ૧૫૯૦ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૬૫૦ માં સ્ટૉકહોલમમાં મરી ગયો.

યમોનો ચાર તંત્રમાં સંગ્રહ કર્યો હતો:—પહેલો, જે કાયદા અને ધર્મમાં પોતે ઉછર્યો હતો તેમની આજ્ઞામાં રહેવું. બીજો, જે પ્રસંગોએ ચાલીકીથી અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી કામ કરવાની જરૂર પડે તે વખતે કામ કરવું, અને પરિણામ બળાયા વગર સહન કરવું; ત્રીજો, મનોવૃત્તિને સંતુષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કરવા કરતાં તેને હદમાં રાખવામાં સુખ માનવું; અને છેલ્લું સત્યનો શોધ એ જીવતરનું સાર્થક ગણવું.

ઘણાજ લોકપ્રિય, કાનને મધુર લાગે તેવા લાખાણમાં લિલિ^૧ પોતાના યોગ્ય વચનનો એકવાર આ પ્રમાણે સારાંશ આપે છે. “ઘેટાનાં બચ્ચાંની માફક ઉંઘી બચ્ચો, અને ચંદુલ પક્ષીની માફક બચ્ચત થાઓ; આનંદમાં રહો, પણ વિવેક ન વિસરો; ગંભીર થાઓ પણ શૂન્ય ન રહો; બહાદુર થાઓ પણ નેબમ ન બહોરો; તમારો પોશાક સાદો રાખો; તમારો ખોરાક તંદુરસ્ત પણ મર્યાદાબહાર ન રાખો; તમારી કાળકીડા (ગમ્મત) તે શબ્દના અર્થપ્રમાણે નિર્દોષ આરામમાં કરો; કારણસિવાય કેઈ મનુષ્ય પર અવિશ્વાસ ન રાખો, તેમજ સાબીતી વગર લોળવાઓ નહિ; દરેક મનુષ્યના મતમાં ફેરવાઓ નહિ; તેમજ તમારા મતમાં આગ્રહી ન થાઓ; ઈશ્વરની સેવા કરો, ઈશ્વરથી ડરો, ઈશ્વર પર પ્રીતિ રાખો, અને જેવી તમારા અંતઃકરણની તૃષ્ણા હશે, અથવા તમારા મિત્રોની ઈચ્છા હશે તે પ્રમાણે પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે.”

અવિચારી, સ્વાર્થી અને ઘાતકી મનુષ્યો, જેને પોતાનું હિત ધારે છે તેમાં ખરા ખોટાની દરકાર કર્યા વિના મંડ્યા રહે છે. તેઓજ માત્ર પોતાને તેમજ બીબચોને દુઃખી કરે છે, અને આપણે મનથી પણ કબુલ કરવું નેઈએ કે, ખેશક ઉચ્ચ આશયવાળાં ઘણાં મનુષ્યો અને પુસ્તકો સારાંશો એવીજ ભૂલો કરે છે. પાપથી ભરપૂર

૧. એક નામીયો વૈયાકરણી, એણે આંકરુડમાં કેળવણી લીધી હતી. સેઇન્ટપૉલ સ્કૂલનો તે ૧૫૦૯ માં શિક્ષક નિમાયો હતો, અને તેના શિષ્યો અતિપ્રખ્યાત વિદ્વાનો થયા છે. તે હંમ્પશિયરમાં ૧૪૬૮ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૫૨૩ માં ઇંગ્લન્ડમાં મરકીથી મરી ગયો.

જીવતરને તેઓએ આનંદી જીવતર તરીકે નિરૂપણ કરેલ છે. સદ્ગુણને સ્વાર્પણ તરીકે અને દંભને ધર્મ તરીકે તેઓએ ચિતરેલ છે. અલ્પત ઇન્કિવઝિટર્સ^૧ (શમનકૃથલિક ધર્મથી વિરુદ્ધ ચાલનારાઓને શિક્ષા કરવા ઠરાવેલી કોર્ટ) થી તો અવધિ છે. મને ખાત્રી છે કે ઇન્કિવઝિટર્સ સર્વોત્તમ પુરૂષો, સ્વભાવે માયાળુ અને વળી દયાળુ હતા, પણ ક્રિશ્ચિઅન ધર્મના ખરા સત્વને માટે તેઓએ તદ્દન ભૂલ ખાધી. દરેક દિવસના જીવન વ્યાપારમાં પણ આપણને ઘણા લાયક પુરૂષોનો સમાગમ થાય છે, જેઓનો મત એમ જણાય છે કે જે જે આનંદજનક છે તે ખોટું હોવું જોઈએ; ધર્મનો ખરો ભાવ કઠોર, શોકાતુર છે; આપણી આસપાસ જે તેજસ્વી, પ્રકાશિત, દિવ્યસૃષ્ટિ છે, તે સંકટ છે, અને સુખ નથી; અશુભ કરનાર દુરાત્મા પ્રેતથી યોગ્યલી તે એક લોકચ છે, પણ સર્વતું શુભ કરનારથી પુષ્કળ રીતે વર્ષાવાતા આનંદમાંનો તે એક આનંદનો નથીજ.

કૂપરે^૨ એ સુંદર લીટીમાં આપણને કહ્યું છે કે “શોકનો માર્ગ અને તે માર્ગ એકલોજ, જે દેશમાં શોકને કોઈ જોળખતું નથી તે દેશમાં આપણને લેઈ જાય છે.” નિઃશંક તે ખરું છે કે જીવતરમાં શોક આવ્યા વિના રહેતો નથી. અંધકાર વિના પ્રકાશ હોયજ નહિ. જેઓ આપણને વડાલા હોય, તેમની ખોટથી આપણ સર્વ ઉપર જે અનિવાર્ય રીતે દુઃખો જીવતરની મર્યાદામાં આવી પડે છે, તેમને એક બાબુએ રાખીએ, તો પણ આપણું જીવતર એવું સંયુક્ત છે, દુનિઆ હજી એટલી નાની

૧. શમનકૃથલિક ધર્મની વિરુદ્ધના ગુન્હાઓની તપાસને માટે બનાવેલી સભાના માણસો. આ સભાં પોપ ગ્રેગરીએ ૧૨૩૫માં સ્થાપી હતી. ઇટલા, સ્પેઇન, પોર્ટુગાલમાં આ સભાતું જોર ધણું હતું, ગુન્હેગારોને દેશના ધર્મના કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરવામાં આવતી.

૨. પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ કવિ, તેને કાયદાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો હતો, પણ તેણે ક્યો નહિ. પછી તેણે કવિતું કામ શરૂ કર્યું. ‘ટાસ્ક’ ‘જોન ગિલપિન’ વગેરે તેનાં પુસ્તકો છે, ૧૭૬૪ માં ત્રીજા જ્યોર્જ રાજ્યએ તેને વાર્ષિક ૩૦૦ પાઉન્ડનું વર્ષાસન આંધી આપ્યું. તે ૧૭૩૬ માં જન્મ્યો, ૧૮૦૦ માં મરી ગયો હતો.

છે, આપણા જીવનની જરૂરીયાતો, આપણી આસપાસ આવેલા પદાર્થો અને આકર્ષણોના સ્વભાવ અને ગુણો સમજવાથી આપણે હજી સુધી એટલા બધા દૂર છીએ કે આપણે ઘણા શોક અને દુઃખનો સંભવ રાખવો જોઈએ. પણ કૂપર ખાત્રીથી કહે છે કે શોકનો માર્ગ અને તે માર્ગ “એકલોજ” સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. તેથી અહીંયાના સુખી જીવતર પછી બીજી દુનિઆમાં અનિવાર્ય રીતે દુઃખ આવવું જોઈએજ. આ તદ્દન ભૂલ ભરેલા વિચારે ઘણા જીજ્ઞાસુ ઉતાપી આત્માઓને ઉદ્દેગ, ક્રીકર, અને સ્વશંકામાં નાખ્યા છે. જ્યારે સુખની અક્ષીએને માટે આભારી થવું જોઈએ, અને જેનામાં શોક અથવા વ્યાધીને લીધે ખુશી અને તેજનું સાઈં જરણ ન રહ્યું હોય, તેવાઓના માર્ગને પ્રકાશિત કરવાનો અમૂલ્ય હક તેઓ આપણને આપે છે એમ લાગવું જોઈએ, તેને બદલે ઘણાક ચાલાક જીવાન માણસો સ્વાત્મતિરસ્કારનાં દુઃખો સહન કરે છે, અને માત્ર પોતાનાજ સુખથી સંતાપ પામે છે. કૂપર કોઈ પણ રીતે ચુરિદન નહોતો તો પણ મેંકોલે^૩ કહે છે તે પ્રમાણે રીંછની પછવાડે કુતરા છોડી તેને પગવી હિરાન કરવામાં, રીંછને દુઃખ થાય તેટલા માટે નહિ પણ જોનારાઓને મળ પડે તેટલા માટે તેની સામે વાંધો લેનારના જેવા ભાવનો આભાસ શું તેના યોધમાં નથી?

ઘણા માણસો હયાતીના ગુપ્ત લેહથી કલેશ પામી વ્યથિત થાય છે. જોકે “કોઈ ભલા માણસ અને ડાહ્યા માણસને પ્રસંગોપાત દુનિઆ પર રીસ ચડે અને કોઈ કોઈ વખતે તે સંતાપ પામે; પણ ખાત્રી રાખજો કે જે માણસે

૧ પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ ઇતિહાસ કર્તા, વકતા, નિબંધલેખક, અને કવિ. ૧૮૨૨ માં તે બી. એ. થયો હતો. ૧૮૨૬ માં એમ. એ. થયો હતો. ૧૮૩૨ માં તે પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર થયો હતો. ૧૮૩૪ માં તે કલકત્તાની કોલેજિયલના મેમ્બર તરીકે આવ્યો હતો. પાછો ૧૮૩૮ માં ઇંગ્લેન્ડ જઈ પાછો પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. ઇંગ્લેન્ડ સ્વચ્છ લેખક પદ્ધતિમાં તે અપ્રતિમ છે, “ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ” “શમની વીરસ કવિતાઓ” “લોર્ડ હેલિંગ્સ, અને કલાધવનાં જન્મચરિત્રો” વગેરે બીજાં તેનાં પુસ્તકો છે. તે ૧૭૭૦ માં જન્મ્યો અને ૧૮૫૯ માં મરી ગયો.

દુનિઆમાં પોતાની ફરજ બજાવી હોય તે હજી સુધી દુનિઆથી અસંતુષ્ટ થયો નથી.” (સાથિય)

“પરમેશ્વર ભલો છે એમ જેને લાગે છે તેજ માત્ર દુનિઆનો ગૂઢાર્થ સમજ્યો છે”

સેનેકાએ કહ્યું છે કે—“એવી એકે પ્રજા નથી કે જે અહા કરવાથી આપણે વધારે સુખી ન થઈએ અથવા એવી એકે લાલસા નથી કે જેને માટે ઇલાજ નથી.”

ધર્મ: સ નો યશ્વરિત: સુખપ્રદ:
ન લાલસા યા પ્રતિકારહીના।

નીતિ:.

મિહટન કહેછે—કુદરતને દોષ આપો નહિ.

“કુદરતે પોતાની પ્રજા બજાવી છે, તું તારી પ્રજા બજાવ.” આપણે ખાત્રી રાખવી જાય છે કે જે કુદરતનો પૂર્ણ ભોગવે તો આપણે માટેજ ન હોત તો જગન્નિયંતાએ આપણી આંખને માટે શોભા અને કાનને માટે ગાયનથી ભરપૂર તેને કરી ન હોત; અને “હરકોઈ માણસ સરલ રીતે વર્તતાં બીજાઓને કેટલી બધી શાન્તિ અને પોતાને કેટલું બધું સુખ આપે છે તેની ગણતરી કરવી એ અશક્ય જેવુંજ છે.” અત્યાર સુધી કોઈ દિવસ દુનિઆ થઈ નથી, તે રીતે આ જમાનો જેમ હું ધાડું છું તે પ્રમાણે ઘણી ખાખતોમાં ઘણાજ અબ-એખ જેવો, રમુજી અને સુધરેલો હોય, તો તે આપણી કરણી નથી, પણ આપણું ભાગ્ય છે; એ કાંઈ અહંકાર ધરાવવા જેવું નથી, પણ આભાર માનવા જેવું છે. તો પણ ન્યારે આભારવૃત્તિથી જીંદગીનાં અસંખ્ય સુખ પૂર્ણ ભોગવીએ ત્યારે આવી ઉપાધિ નહિ આવે એમ ધારવું નહિ. પોતાના જીવિતનું મનન કરનારાની જીંદગીને ઉવાલપોલે? હાસ્યરસપ્રધાન નાટકનું રૂપક આપ્યું છે, અને

૧. એક ઇંગ્લેન્ડ ગ્રંથકાર તે ૧૭૪૧ માં પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર થયો હતો અને અઢાનીશ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. ૧૭૬૮ માં તેણે પાર્લિમેન્ટ છોડી અને લેખકનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તેનો ભત્રીજો ગુજરી જવાથી તે અર્લ ઓફ ઓક્સફર્ડ થયો હતો. એ ૧૭૧૭ માં જન્મ્યો હતો અને ૧૭૯૭ માં ગત થયો.

માત્ર તે ઉપર બહિર્દૃષ્ટિ કરનારાની જીંદગીને કણ્ણારસ પ્રધાન નાટકનું રૂપક આપેલું છે. ખરેખર તે જીવિત પ્રસંગોપાત કણ્ણારસ નાટક અને ઘણીવાર હાસ્યરસ નાટક છે, પણ નિયમ પ્રમાણે જેવું તેને આપણે કરવા ધારીએ તેવું તે થાય. સૉક્રેટીસે? કહ્યું છે. “ભલા માણસના જીવિત કે મૃત્યુથી કંઈ ભુંડું થતું નથી. વળી ભવિષ્યમાં સારાની આશા આપનારાઓ નહારાની આશા આપનારાઓ કરતાં ખરેખર વધારે વ્યાજબી છે; પણ સુખનાં વર્ષો લક્ષ દીધા વગર આલ્યાં જવા દેવાનો આપણો સ્વભાવ છે અને દીલગીરી અથવા દુ:ખની પળેપળ ગણીએ છીએ.

આપણે હંમેશાં જય મેળવવાની વકરી રાખવી નહિ; કુદરત પણ કોઈ વખત નિષ્ફળ થાય છે. પણ “તારી તંદુરસ્તી અને આબાદીમાં તું ગર્વથી ઉદ્ભવ થા નહિ; અથવા કોઈ આફતમાં સારાને માટે [નરાશ થા નહિ. બાઇબલમાં એક પ્રસિદ્ધ વાક્યમાં લખે છે કે, “વિનાશમાં જવાનો દરવાજો પહોળો છે, અને રસ્તો વિશાળ છે. અને તેમાં જય તેવા ઘણા હોય; કારણ

૧. (સુક્રિત) ઐથિ-સનો પદાર્થતત્ત્વવિજ્ઞાની. પોતાના ધર્મ તરીકે દેશસેવાને માટે તેણે થોડા વખત સુધી લશ્કરી નોકરી કરી હતી, અને બહાદુરી બતાવી હતી. તેણે ઝેનોફન અને એલસી બિએડીઝના જન બચાવ્યા હતા. તેના ખેરાટી પોશાકની રીત ઘણીજ સાદી હતી. સામાન્ય સુધારો કરી સદ્ગુણ વધારવાને તે ઉપદેશ આપતો. તેના ઘણા શિષ્યો થયા હતા. મેલિટસ અને એનિટસ તેના દુશ્મન હતા. પછી ૫૦૦ સભાસદની સભાએ તેના ઉપર એવું તહોમત મૂક્યું કે તેના બોધથી તે જીવવાની આજીવન બચાવે છે, ધર્મમાં નવા મત દાખલ કરે છે અને દેવાની મશ્કરી કરે છે. આ ઉપરથી તેને મોતની શિક્ષા થઈ હતી. કાંઈ તહેવાર આવવાથી તે સખ એક માસ સુધી મુક્તવી રાખવામાં આવી હતી. તે દરમિયાન નાશી જવાને તેને સમજવવામાં આવ્યું હતું, પણ તેમ કરવાની તેણે ના પાડી હતી. મુક્ત પૂરી થતાં તેણે ઝેરનો પ્યાલો આનંદથી પીધો હતો. ઝેનોફન અને પ્લેટો તેના મુખ્ય શિષ્યો હતા. તેની સ્ત્રી એનિટી ઘણી ક્રોધી હતી અને તે તેના કોષ માટે વાર્તાઓમા પ્રસિદ્ધ છે. એ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૯ માં જન્મ્યો હતો અને ૩૯૯ માં મરી ગયો.

કે ઉત્તરિના ઉવિતમાં દાખલ થવાનો દરવાજો સીધો છે અને રસ્તા સાંકડો છે અને તે શોધી કાઢનારા થોડા હોય છે.”

પણ હું ધારું છું કે આનો વારંવાર ખોટો અર્થ કરવામાં આવે છે. આપણને એમ નથી કહેવું કે, સીધો રસ્તો વધારે ખરબચડો અને દુઃખદાયક છે; માત્ર તે સાંકડો છે અને જલદીથી જડતો નથી એમ કહેવું છે. બેશક સીધો રસ્તો તો એકજ છે, પણ તેના કેડાઓ દશે દિશાઓ તરફ પ્રસરેલા છે. દરિયામાં જતાં વહાણને હોકાયંત્રથી માત્ર એકજ ખરો રસ્તો હોય છે; પણ તેનાં બીજાં બધાં બિંદુઓ પ્રમાણે જો પ્રવર્તે તો જે ખુલ્લા બંદરમાં તેને જવું હોય ત્યાંથી તે રજળી પડે; પણ તે ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે ખરો રસ્તો બીજા કોઈ પણ કરતાં વધારે ખરબચડો અને તોપ્રાની છે. જે ખોટું અથવા અવિચારી છે તે તેજ વખતને માટે વારંવાર રમુજી અને પ્રસંગોપાત આનંદમય હોય છે. અલ્પત તેની ના પાંડી શકાય નહિ. એમ કરવું એ કહંચું થાય; લાલચની હયાતીનોજ શક લેવા જેવું થાય. મારે જે સઘળું તમને બતાવવાની ઇચ્છા છે તે એ છે કે આવી પ્રેરણાઓને તાબે થતાં લવિષ્યમાં દીલગીરી ઉપજાવે તેવો ક્ષણિક આનંદ આપણે બહારીએ છીએ; પ્રમાણમાં જુજ લાલને માટે ઘણું બધું આપી દઈએ છીએ; ઇસાની માપક એક ટંકની રાબડીને માટે આપણે જન્મહક વેચીએ છીએ અને “પાછળના વર્ષોમાં લાંગો પશ્ચાતાપ કરાવે તેવી એક કલાકની આનંદી ગાંડાઈ ખરીદ કરીએ છીએ.”

ત્યારે માત્ર હું આ જીંદગી વિષે બોલું છું ત્યારે, જે આપણે સુખી થવાની ઇચ્છા હોય તો લલા થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ કહેવું ખરેખર ઘણુંજ નથી. મનને છુટ આપવા કરતાં મન મારવાથી વધારે સુખ મળે છે.

૧. ઇસાક અને રેબેકાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. તેણે પોતાનો જન્મહક પોતાના ભાઈ ગેકબને વેચાતો આપ્યો. જેકબે પછી લુચ્યાઇ કરીને પોતાના પિતાનો આશીર્વાદ પણ લીધો. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮ માં.

“મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः।

श्रीभगवद्गीता.

મનુષ્યોને બંધન અથવા મોક્ષનું કારણ માત્ર મનજ છે. આબાદી અને સુખ કોઈપણ રીતે હંમેશાં સાથે રહેતાં નથી. અને સુખનાં દરેક સાધન હોય એવા જણાતા ઘણા માણસો દુઃખી હોય છે. બોધલ કહે છે કે, “ ભાગ્ય ઘણું આપી શકે પણ તેને પૂરતું ગણવું તે મનનું કામ છે. ”

ડાયર કહે છે કે. “ મારા મનની અંદર એટલો આનંદ વસે છે કે જેથી તે મન મને એક રાજ્ય જેવું લાગે છે. ”

“आनंदानुभवे जाते मनोराज्यमिदं महत्.”।

ભાવાર્થ—ત્યારે આનંદનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે હું આ મારા મનને એક મોટું રાજ્યરૂપ જાણું છું.

વોવેન આરમુએ કહ્યું છે કે, “ દોલત, પદ્મી, અથવા કીર્તિ મેળવવાં તે દરેકની સત્તામાં નથી, પણ દરેક માણસ લલો, ઉદાર, અને ગદ્યો થઈ શકે.” ખરી દોલતનો સમાવેશ આપણી પાસે જે હોય તેમાં થતો નથી, પણ આપણે કેવા છીએ તેમાં થાય છે; અને જે લાલોનો આપણે ઉપલોગ લઈએ છીએ તેમને લગતી જવાબદારી પણ સાથે લઈએ છીએ; સેન્ડક્રિસોસ્ટમ કહે છે કે—“ આ વિશ્વની વર્તમાન-સ્થિતિ નાટકીય દેખાવ છે, અને માણસનો ધંધો નાટક છે. દોલત અને દરિદ્રતા, રાજ અને પ્રજા, અને એવી બીજી ચીજો નાટકના વેશો છે. પણ ત્યારે આ વિશ્વરચનાનો અંત આવશે ત્યારે તે નાટકશાળા બંધ થશે. અને કૃત્રિમ વેશ ઉતારી નાખવામાં આવશે. ત્યારે દરેકનાં કૃત્યોની તપાસ થશે, તેની

૧. ક્રિષ્ચિઅન દેવોના સાધુઓમાં મોટો વક્તા અને કૉનવેન્ટ-નોપલનો ધર્માધ્યક્ષ. તેના નામનો અર્થ, ‘સુવર્ણમુખ’ ‘સોનામુખી’ એવું છે તેણે કેટલીક દવાશાળાઓ બંધાવી અને પોતાની ઉપજ ગરીબોમાં વાપરી નાખતો. રાજકીય બાબતોને માટે તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. ૩૪૭-૪૦૭.

દોલતની નહિ, તેની પદ્મીની નહિ, તેના હોદ્દાની નહિ, અને તેની સત્તાની નહિ, પણ માત્ર તેનાં કૃત્યોનીજ તપાસ થશે. આપણે આશા રાખવી જોઈએ કે આપણાં કૃત્યો તે કસોટીમાં પસાર થાય.

તે કસોટી કેવી થશે? આપણે કેટલું કયું છે, તે નહિ પણ આપણે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તે જોવાશે. જીવંતીમાં આપણે કૃતાર્થ થયા ગણાઈએ તે નહિ પણ તેવા થવાને લાયક થયા છીએ કે નહિ તે જોવાશે.

ઉર્વાટન કહે છે કે,

“જે બીજાની મરજી ઉઠાવતો નથી તે જન્મ અને કેળવણીથી કેવો સુખી છે? શુદ્ધ વિચાર જેનું અખતર છે અને કેવળ સત્ય તેની બેહદ ચતુરાઈ છે.”

અર્જુન જોતાં ઘાતકી અને નિરંકુશ નહિ, પણ કહાપણવાળું અને સદ્ગુણી જીવંતર યથેચ્છ સુખી જીવંતી ગણાશે અને પાપ એ ખચિત આત્મઘાત છે.

સૌલોમન^૧ કહે છે, “હે તાત, મારો ઉપદેશ ભૂલી જઈશ નહિ, પણ તારા અંતઃકરણમાં તેને મારી આજ્ઞારૂપે ધારણ કરજે; કારણ કે તે તારું આયુષ વધારી તને શાન્તિ આપશે.”

૧. ડેવિડનો દીકરો અને ઇસ્રાઈલ લોકોનો રાજા તે ઇ.સ.પૂ. ૧૦૧૫ માં ગાદીએ આવ્યો. તે વખતે તે ઘણો ગભીર, લપકાદાર અને શક્તિમાન રાજા હતો. તેના વખતમાં ઇસ્રાઈલ લોકોના રાજ્યની પૂરેપૂરી ચડતી થઈ હતી. તેના મૃત્યુ પછી તે રાજ્યની પડતી થવા માંડી. જુના આઈબલમાં તેની તવારિખ લખેલી છે. ઇ. સ. પૂ. ૧૦૩૩-૯૭૫.

પ્રકરણ ૨ જી.

યુક્તિ.

“યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય કાર્યસ્તસ્ય પરિગૃહઃ।”

“જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય તેનો સ્વિકાર કરવો.” જીવનમાં કાર્ય સિદ્ધિને માટે યુક્તિ કરતાં યુક્તિ વધારે જરૂરની છે, પણ કુદરતી રીતે જેનામાં તે હોતી નથી તેને સહવાઈથી તે મળતી નથી. તોપણ બીજાઓને સંલવિત રીતે શું રૂચે છે તેનું મનન કરવાથી કંઈક તે આવી શકે ખરી.

ખુશી કરવાની તક કોઈદિવસ જવા દેશો નહિ. સઘળા તરફ સભ્ય રહો. લેડી મોન્ટેગ્યુએ^૧ કહ્યું છે કે, “સભ્યતામાં કંઈ વ્યય થતો નથી, પણ તેથી દરેક વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે.” ખરેખર પૈસાથી પણ ખરીદાય નહિ તેટલું બધું તે મેળવી શકે છે. તેથી જે મનુષ્યના સમાગમમાં તમે આવો તેનો ખ્યાર મેળવો. બર્લેએ^૨ રાણી એલિઝાબેથને કહ્યું હતું કે, “માણસોનાં હૃદયને વશ કરો અને તેથી સઘળા માણસોનાં ખ્યાર અને દોલત તમને મળવાં સુલભ છે.” જ્યાં શક્તિ નિષ્ફળ થાય છે ત્યાં વારંવાર યુક્તિ રૂચે છે. સૂર્ય અને પવનની જુની કલ્પિત વાર્તા લિલિ આ પ્રમાણે આપે છે. “બેમાંથી કોણ જોરાવર છે તેના વિષે સૂર્ય અને પવનની વચ્ચે એક સુંદર ઝગડાની વાર્તા છે. એક સદ્ગૃહસ્થ મુસાફરી કરતો હતો તે વખતે પવન તેનો ડગલો ઉતારાવવાનો નિશ્ચય કરી મોટા ઝપાટા અને ગર્જનાથી કુંકવા મંડ્યો, પણ તેથી તે મુસાફરે તે ડગલો વધારે મજબુતાઈથી પોતાના શરીરની આસપાસ લપેટ્યો. પછી પોતાનાં ગરમ

૧. એક ઈંગ્લેન્ડ પ્રથકર્તા અને કવિ. ૧૬૮૯-૧૭૬૨.

૨. એકવર્ડ ડે ફ્રા અને એલિઝાબેથ રાણીના વખતમાં સેક્રેટરિ અને વડો અજનચી હતો. તેણે ધર્મમાં અને સિક્કામાં સુધારો વધારો કર્યો હતો. તેને ૧૫૭૧માં ઍરન બર્લેનો ઇલકાબ મળ્યો ૧૫૨૦-૧૫૯૮.

કિરણોથી સૂર્યે પ્રકાશવા માંડયું, જેથી મુસાફરને બફારો થતાં અકળામણુ આવવાથી ખુલ્લા આકાશમાં તેણે પોતાનો ઝલ્લો કાઢી નાખ્યો એટલુંજ નહિ, પણ ડગલોય કાઢી નાખ્યો. તે જોઈને પવનને સૂર્યની છત થઈ એમ કબુલ કરવું પડ્યું.”

હું મેંશાં યાદ રાખે કે માણસો હંકારાયા કરતાં સહેલથી દોરાય છે અને વળી કોઈ પણ બાબતમાં બળાત્કાર કરતાં સમજીતી વધારે સારી છે.

જે કરાવવાની તારી ઇચ્છા હોય તે તરવારના ધાથી નહિ, પણ હસતા મુખના પ્રભાવથી કરાવી લેજો” (શિક્ષીઅર.)

“कार्यं सुसिद्धयति यथा मधुरैर्वचोभि-
नैवं तथातिपरुषाक्षरसूचिवाक्यैः।”

સાહિત્ય.

“જેવી રીતે મધુર વચનથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તેવી રીતે કોઈ અક્ષરવાળા વચનોથી થતી નથી.”

રાજ્યનીતિ-વ્યવહારનો “તારી સત્તા અતિશય ખુલ્લી જખરદસ્તીથી અમલમાં આણુ નહિ.” એ સારો નિયમ છે.

જે સઘળાઓની સાથે તમારે કામ પડે તેમનો તમારા પર વિશ્વાસ ખેસાડવાને અને એથી પણ વધારે તેના વિશ્વાસને પાત્ર થવાને પ્રયત્ન કરો. ઘણા માણસ શક્તિ કરતાં લક્ષણથી વધારે વકર મેળવે છે. ક્રાન્સિસ હોમર? કોઈ પણ ઉચ્ચ અધિકાર પર નહિ હોવા છતાં પ્રજાની મંત્રસભામાં અદ્ભૂત વજનવાળો હતો. તેના વિષે સિડ્નિસ્મિથર કહેતો કે, પર-મેથરની દશ આજ્ઞાઓ તેના મુખ ઉપર મુદ્રાંકિત થઈ હતી. વ્યાજબી અને ડહાપણુ ભરેલા રીતે બીજાઓની મરજી જેટલી સાચવી શકાય તેટલી સાચવો, પણ “ના” કહેતાં બીજો નહિ.

૧. એક ઇંગ્લેન્ડ અર્થશાસ્ત્રી, અને એડિન્બરા રીવ્યુનો એક સ્થાપક. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સભાનો એક પ્રમુખ હતો. ૧૭૦૬ માં પાર્ટમેન્ટનો મેમ્બર થયો હતો ૧૭૭૮-૧૮૧૭.

૨. એક ઇંગ્લેન્ડ પાદરી એડિન્બરા રીવ્યુનો પહેલો અધિપતિ હતો. ૧૮૦૪ માં તે લન્ડનમાં રહેવા આવ્યો. ૧૭૬૮ થી ૧૮૪૫.

માણસ “હા” કહી શકે તો પણ દરેક માણસ “હા” ખુશીથી કહી શકે નહિ પણ “ના” કહેવી એ તો વધારે મુશ્કેલ છે.

आमेति वक्तुमखिलाः पुरुषाः समर्थाः

स्फुटं नकारमिह केपि वदंति द्वित्राः।

વ્યવહારાધ્યાય

અર્થ—“હા” કહેવાને બધા સમર્થ છે. પણ “ના” કહેવાને તો કોઈ એ ત્રણજ સમર્થ છે.

કેટલાએક માણસ એમ નહિ કરી શકવાથી પાચમાલ થઈ ગયા છે. ‘સ્ફુટાર્થ’ આપણને કહે છે કે-એશિયામાઠનરના લોકો “ના” એ એકજ ઉચાર કહેવાને શક્તિમાન નહિ હોવાને લીધેજ માત્ર દાસત્વમાં આવી ગયા, અને જો હાંડગીના આચારમાં “ના” કહેવી એ અગત્યની છે, તો તે ખુશીથી કહેવાને શક્તિવાન થવું એ ભાગ્યેજ ઓછું જરૂરનું છે. જે માણસની સાથે આપણને કામ પડે તેને આપણી સાથેના કામમાં મળ પડે અને ફરીથી આપણી પાસે આવવાને ઇચ્છે એમ આપણે હું મેંશાં પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ધંધો એ એવી બાબત છે કે જેમાં ઘણા ધારે છે તેના કરતાં વિશેષ મન અને લાગણીની જરૂર છે. માયાળુ અને સભ્યતાવાળું વર્તન દરેક માણસને ગમે છે અને નિષ્કપટી તથા રૂચિકર રીતભાતથી સંકડે પચાસ કરતાં વધારે સાટાં જલદીથી સુધરે છે.

જો પોતાની મરજી હોય તો પ્રત્યેક માણસ મનગમતો થઈ શકે છે. ખુશી કરવાની ઇચ્છા તેજ ખુશી કરવાના કામનો લગભગ અર્ધો ભાગ છે. અને એથી ઉલટું જેને બીજાઓને ખુશી કરવાની ઇચ્છા નથી તે તેમ કરી શકશે નહિ. જો આ મોટી બક્ષિસ તમે નાનપણમાં નહિ મેળવો તો પછીથી મેળવવી વધારે મુશ્કેલ માલુમ પડશે. ઘણા માણસોના જીવનમાં બહારની આબાદીનું વધારે કારણ કોઈ સંગીન ગુણુ કરતાં સારી રીતભાત હોય છે, અને એથી ઉલટું ભલા અંતઃકરણુ

૧. એક ગ્રીક જીવનચરિત્રલેખક, તે રોમમાં-રહેતો. પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનાં તે ભાષણો આપતો, તેના ઉપદેશ નીતિપર હતો. ઇ. સ. ૫૦-૧૨૦.

અને માયાળુ ભાવવાળા ઘણા લાયક માણસો માત્ર તોછડી રીતભાતથી દુશ્મનો કરે છે. વળી ખુશી કરવાની શક્તિ હોવી, એ પણ એક મોટો આનંદ છે; તેને માટે યત્ન કરે તો તમે ૧૦૦૦૦ નહિ થાઓ.

સાવધ અને શાન્ત રહેા. શાન્ત મગજ એ આતુર અંતઃ-કરણ જેટલું જ જરૂરનું છે. કોઈ પણ લાંબગડમાં દ્રઢતા અને શાન્તિ અમૂલ્ય છે. ભય અને મુશ્કેલીના વખતમાંથી તેઓ તમને વારંવાર સહીસલામત કાઢી લે છે.

જે તમારા કરતાં ઓછા હોંશિયાર માણસોની સાથે તમારું મળવું થાય તો તેમને હલકા ગણવાનો તમોને કશો હક નથી. મોટી જહાગીરના કરતાં મોટી શક્તિ વારસામાં મળવાથી કંઈ વધારે ગર્વિષ્ટ થવા જેવું નથી. તે જન્મનેમાં તેમને સારી રીતે વાપરવામાં જ માત્ર પ્રતિષ્ઠા છે. વળી ઘણા માણસો દેખાતા હોય તેના કરતાં ઘણા વધારે હોંશિયાર હોય છે.

ચોપડીઓ વાંચવી તે માણસોને ઓળખવા કરતાં ઘણું સહેલું છે. માણસ ઓળખવામાં આપણી આંખ મોટી માર્ગો-પદોશિકા છે. એમર્સન કહે છે કે—“જ્યારે બોલનારની આંખ કંઈ કહેતી હોય અને જીભ કંઈ કહેતી હોય, ત્યારે અનુભવી માણસ આંખોના કહેવા પર આધાર રાખે છે.” અનહદ ભાવના દેખાવપર અતિશય ભરોસો ન રાખો. પુરૂષોનો પુરૂષો ઉપર અને સ્ત્રીઓનો સ્ત્રીઓ ઉપર જેતાં વહેંતજ ખ્યાર થઈ જતો નથી. થોડા પરિચયવાળો અબજ્યો મનુષ્ય ઘણીજ પ્રતિજ્ઞા કરે અને વચન આપે તો તે જે કહેતો હોય તેમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. જે કે તે કપટી નહિ હોય તો પણ તેનો હેતુ હોય તેના કરતાં તે વધારે બોલતો હોય, અથવા કદાચિત તમારી પાસેથી તેને કંઈક જોઈતું હોય, તેટલા માટે કોઈ પણ માણસ માત્ર કહેતો હોય, તે ઉપરથી તમે તેને તમારો મિત્ર માનશો નહિ, અથવા કોઈ પણ માણસને ઝટ લઈને દુશ્મન ગણશો નહિ.

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्रवः ॥

हितોપदेश.

(દુહો) નહિ જાણ્યું કુળ શીળ તો, કોઈને ઘો નહિ વાસ,
થયો બિલાડા વાંકથી, ગીધ જરહગર નાશ.

૨. ઉ.

આપણે વિચારવંત અને બુદ્ધિમંત પ્રાણી છીએ એમ ધારીને આપણે રાજી થઈએ છીએ, પણ માણસો હ મેશાં વિચારશક્તિથી કામ કરે છે એમ ધારવું એ મોટી ભૂલ ગણાય. આપણે એક વિચિત્ર અને સંકલ્પવિકલ્પી પ્રાણી છીએ અને વારંવાર કદાચ એથી પણ વધારે વહેમ અને મનોવિકારથી ચાલીએ છીએ તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે, માણસોની વિચારશક્તિને ખાત્રી આપ્યા કરતાં તેમની લાગણીને તમે ખેંચશો, તો તેથી વધારે માણસોને સંભવિત-રીતે તમારા પક્ષમાં લઈ શકશો. તો પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકૃતિના માણસો કરતાં જનસમાજને આ વાત વિશેષ લાગુ પડે છે.

દલીલમાં હ મેશા જરા જોખમ છે. તેમાંથી વારંવાર અભાવ અને સમજદેર થઈ જાય છે. પોતાની દલીલ સિદ્ધ કરવાને માટે મિત્ર ખોવો એ ખોટું સાટું છે. જે તમારે દલીલ કરવાની પ્રજ્ઞ પડે તો તમારાથી અને તેટલું સ્વીકારો, પણ અમુક ખાખત રહી જાય છે, એમ બતાવવાને પ્રયત્ન કરો. દલીલ પોતાથી ક્યારે પ્રતિકુળ થઈ તે ઘણા થોડા માણસો સમજે છે; અને જે તેઓ સમજે છે, તો તેમને તે ગમતું નથી. વળી તેઓ હાર્યા એમ જે જાણે છે, તો તેથી તેમને ખાત્રી થઈ છે એમ કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. દલીલથી કોઈને ખાત્રી કરાવવાની કોશીશ કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી, એમ કહેવું એ ખરેખર ભાગ્યેજ અતિશયોક્તિ કહેવાય. તમારી વાત જેમ અને તેમ ટુંકામાં અને ઓળખી રીતે કહો અને તમે તેનો મત ફેરવ્યો એમ જે તેને પોતાના મનમાં લાગે, તો તમે તમારું જોઈતું કશું એમ જાણો તે પહેલું પગથીયું મેળવ્યું ગણાય.

वावदूका न वक्तारो वक्ता स्यान्मितभाषकः

साहित्य.

અર્થ—કાંઈ વધારે બોલે તે વક્તા કહેવાતો નથી, પણ જે મર્યાદામાં બોલે તે વક્તા કહેવાય છે.

વાતચિત પોતેજ એક કળા છે. જેઓ અતિશય યોલનારા હોય તેમાં તે કળા હોય એમ કોઈ પણ રીતે કહી શકાતું નથી; તોપણ લોર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડ કહે છે “ ડીસ્કાર્ટીસ અથવા સર મેસાડ ચુટનના સમાગમ કરતાં, પાયદળ લશ્કરના કોઈ પણ નાયકનો સમાગમ વધારે સારો છે” એ ખરેખર અતિશયોક્તિ છે.

હું એમ નથી કહેતો કે સારા શ્રોતા થવું એ સારા વક્તા થવા જેટલુંજ મુશ્કેલ છે. પણ ખરેખર કોઈ પણ રીતે તે સહેલું નથી અને લગલગ તેટલુંજ અગત્યનું છે. જે સઘળું તમને કહેવામાં આવે તે ઉપર તમારે ટીકા કરવી નહિ, તેમજ ઠરાવ આપવો નહિ જોઈએ, પણ તમારો મત આપવો અંધ રાખો. તે કહેનારનો હેતુ જાણવા યત્ન કરો. જે તમે માયાળુ અને સહૃદય હોશો તો તમારી શિખામણ વારંવાર લેવામાં આવશે તથા ચિંતા અને દુઃખના વખતમાં તમે ઘણા માણસોને મદદ અને દિલાસારૂપ છે, એમ લાગવાથી તમને પણ સંતોષ થશે.

જ્યારે તમે નાના હો ત્યારે ઘણા આદરમાનની આશા રાખો નહિ; જેસો, સાંભળો અને જોયા કરો. કહેવાય છે કે ખાબુએ ઉલેલા પ્રેક્ષકો પણ રમતનો ઘણો ભાગ જીતે છે. જ્યારે તમારાપર કોઈનું લક્ષ નહિ હોય, ત્યારે કદાચ વધારે સારી રીતે નહિ પણ સૌના જેટલુંજ, જે થતું હશે તે, તમો જોઈ શકશો. આ તમે અંધારપછેડો ઓઢ્યો હોય તેના જેવુંજ લગલગ છે.

વિચાર કરવાની મહેનત જે ઘણા લોકોને કંટાળો આપે છે, તેમાંથી બચવાને લોકો તમારા વિષે તમે જે કહેશો તે માનશે. લાજુબેર કહે છે કે “આ દુનિયામાં જે વસ્તુ મનુષ્યને પ્રિયતમ લાગે છે તેના કરતાં વધારે પ્રિય વસ્તુ તે દેખતો નથી.”

“ પોતે દુસ્મન કરવા નહિ, કારણકે એથી ખીબું કાંઈ વધારે ખરાબ નથી”. “ રખેને તમે મુખ દેખાઓ માટે મુખને તેની મુખાંઈ જેવા જવાબ આપો નહિ.”

યાદ રાખો કે, નમ્ર જવાબ હોયને શાન્ત કરે છે, પણ ગુસ્સા ભરેલો જવાબ મશ્કરીના કરતાં ઓછી મૂર્ખાઈ

વાળો છે. દશમાંથી નવ માણસને હાંસી થાય તેના કરતાં ગાળ ખાવી અથવા નુકસાન ખમવું એ વધારે સારું લાગશે. મશ્કરીમાં ઉડાવ્યા હશે તે કરતાં ખીબું કોઈ વાત તેઓ વહેલા ભૂલી જશે. “આશાની પ્રાંતિ દૂર થવા કરતાં તે પ્રાંતિમાં રહેવું એ વધારે ગમતું છે.”

ટ્રેસિલોસ, નામનો એક અધિનિવચન જ્યારે ગાંઠો થઇ ગયો, ત્યારે એમ માનતો હતો કે પિરીઅસમાં જે સઘળાં વહાણો છે તે મારાં છે. પણ ક્રિટોએ જ્યારે તેને સાબ્જે કર્યો ત્યારે તે અતિશય રોહડા રોવા મંડ્યો કે મને લૂંટી લીધો. લોર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડ કહે છે કે, મશ્કરીને માટે મિત્ર ખોવો એ મૂર્ખાઈ છે. પણ મારો મત છે કે “મશ્કરી ખાતરજ નિસ્પૃહ અને ત્રાહિત પુરૂષને દુસ્મન કરવો એ કાંઈ ઓછી મૂર્ખાઈ નથી.”

બોસ્ટ્રેજેમમાં સ્કુબ કહે છે તેમ એક હલકા માણસે કહ્યું હતું. “મારી ખાત્રી છે કે તેઓએ મારી મશ્કરી કરી, કારણ કે તેઓ ખુબ હસ્યા” તમે અબગણના થવાની એક-દમ વકરી રાખો નહિ અથવા મશ્કરી થવાનો વિચાર રાખો નહિ. એથી ઉલટું જે તમે તમારી હાંસી થાય તો તે ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરો. જે તમે ખરા દીલથી તેમની સાથે ભળી શકશો તો દેખાવ ફરી જશે અને તમારું કાંઈ જશે નહિ, પણ તમને પ્રાયદો થશે. પોતાનીજ મશ્કરી થવાથી હસે તેવો માણસ સૌને ગમે છે અને ખરાખર તમજ છે. કારણ કે તે સારો સ્વભાવ અને સારી અક્કલ બતાવે છે. જે તમે તમારી પોતાની મશ્કરી થતાં હસશો તો લોકો તમારી મશ્કરી નહિ કરે.

મત દર્શાવવામાં હિસ્મત રાખો. કોઈ વખતે તમારી મશ્કરી થવાનો સંભવ છે પણ તે તમને કાંઈ નુકસાન કરશે નહિ. જેવા તમે છો તેવા દેખાવામાં કાંઈ હાંસીભરેલું નથી, પણ જેવા તમે ન હો તેવા દેખાવાનો ઢોંગ કરવો એ ઘણું હાંસી ભરેલું છે. કેટલાંક તદ્દન કલ્પિત દુઃખનાં કારણોથી

૧ અંથે-સથી પાંચમાઇલ છે ગ્રોસમાં એ અંદર છે. અને હાલ તેની વસ્તી ૧૧૦૦૦ને આશરે છે.

લોકો વારંવાર બળે છે, ખીજે છે અને ખીજાઓની સાથે અભાવ કરે છે.

નિખાલસ, તોપણ મિતલાખી થાયો. તમારા વિષે, તમારા માટે અથવા તમારા વિરુદ્ધ બહુ વાત કરે નહિ. પણ ખીજા લોકોની મરજીમાં આવે તેમ તેમને તેમના વિષે વાતો કરવા દો. એમ જો તેઓ કરે છે તો તેનું કારણ એ છે કે તે તેમને ગમે છે. તેમની વાત તમે સાંભળશો તેથીજ તેઓનો તમારા વિષે સારો મત થશે.

કોઈ પણ માણસને તમે મૂર્ખ અથવા જડભરત માનતા હો તો, જો તમારી પ્રજા ન હોય તો, તે, તેને કોઈ પણ રીતે બતાવો નહિ. જો બતાવશો તો શેઠડા શેવાનું તેને સાઈ કારણ મળશે. તમારું ધારવું ખોટું પણ હોય, તો તે પણ ન્યાયસર તમારા વિષે તેવોજ મત આંધશે.

એકે^૧ એક વખત કહ્યું કે, હું પ્રબંધ પર આરોપ મૂકી શકતો નથી, અને કોઈ વર્ગ અથવા ધંધાની નિંદા કરવા ઉતરી પડવું તે ઘણું અન્યાયી તેમજ ડહાપણુ વગરનું છે. માણસો વારંવાર ભૂલી જાય છે, અને માફ કરે છે, પણ મંડળીઓ તેમ કહી નથી કરતી. વળી માણસો પણ અપમાન કરતાં નુકસાનની માફી વધારે જલદીથી આપે છે. મશ્કરી કરાવ્યા જેટલું

૧. પ્રસિધ્ધ લેખક ઇંગ્રેજ રાજ્યદારી, ૧૭૬૬ માં તે પાર્લામેન્ટનો મેમ્બર થયો. ઉર્બાન હેરિટોજ પર હિંદુસ્તાનમાં જીલમ કરવાનું તહેામત મુકનાર અને તેના સામે લડનાર તે અંગ્રેજર હતો. તે મિસ્ટર પિટના વિરુદ્ધ પક્ષનો હતો. ક્રાન્સના રાજ્યની ઉશ્વેલ પ્રાથલ પરના તેના પુસ્તકે પ્રજાના મનપર ઘણીજ અસરકારક લાગણી કરી. તેણે ૧૭૯૪ માં પાર્લામેન્ટ છોડી. તે પ્રીતિપાત્ર, વિશ્વાસુ મિત્ર, ઉદાર અને ભક્ત હતો. ડૉક્ટર જૉન્સન તેને ઇંગ્લાંડમાં સૌથી મોટો ગણતો. ડૉકસ કહેતો કે મારી સ્વયંની કીર્તિને માટે હું બકની જેલદાર છઉં. લૉર્ડ મૉકલેએ કહ્યું છે કે “પ્રવિણ વક્તા એડમન્ડ્સકના જેવો આગળ અથવા હાલમાં કોઈ તક શક્તિ અને વિચાર શક્તિના ખરા આતુર્યાવળો પ્રસિદ્ધ ભાષણ કરનાર થયો નથી. યુદ્ધામગીરીનો વેપાર કાઢી નાખવામાં તે પહેલો હતો. હિંદુ-જ્નાનમાં થતા ઇંગ્રેજના જીલમપર તે વારંવાર ફટકા મારતો અને અમેરિકાની સાથે સલાહ કરાવવામાં ઘણી મહેનત લીધી હતી.” ૧૭૩ - ૧૭૯૭.

ખીજું કંઈ મનને બળાપો કરાવતું નથી. લોકોને ગુસ્સ કરવાથી અથવા તેમની હાંસી કરાવવાથી તમારો હેતુ કોઈ દિવસ પાર પડશે નહિ.

એકરમેનની^૧ સાથે વાતચિતમાં ગોથેએ^૨ આપણા દેશી-ઓનાં વખાણુ કર્યાં હતાં. તેણે કહ્યું છે કે, મંડળીમાં તેમનો પ્રવેશ અને વર્તન એવા નિશ્ચિત અને શાન્ત છે કે હરકોઈ મનુષ્યને એમજ લાગે કે તે સઘળાના ઘણી છે અને આખી દુનિયા તેમની છે. એકરમેને જવાબ આપ્યો કે ખરેખર જીવાન ઇંગ્રેજો જીવાન જર્મનો કરતાં કંઈ વધારે હોશિયાર, વધારે ફળવાએલા અથવા વધારે સારા હીલના નથી. ગોથેએ કહ્યું; “એની વાત નથી, તેઓની શ્રેષ્ઠતા એવી ચીજોમાં રહેલી નથી, તેમજ તેમના જન્મ અને દોલતમાં રહેલી નથી, કુદરતે જેવા તેમને બનાવ્યા તેવા રહેવાની હિમ્મતમાં તે ચોકસ રીતે રહેલી છે. તેઓમાં કાંઈ પણ આડંબર નથી. તેઓ સંપૂર્ણ માણસ છે. કેટલાએક સંપૂર્ણ મૂર્ખા પણ છે તે હું ખરા હીલથી કબુલ કરું છું; અને તેપણુ કાંઈક ઠીક છે અને તેનો પણ ખોજ છે.”

કોઈપણ ધંધા અથવા ભાંજગડમાં ખામોશી રાખો. ઘણા માણસોને તેમની અરજ સ્વીકારે કે નહિ પણ તેની વાત સાંભળો તો ઘણું ગમે છે; ઘણા સામા થનારા થાકી જાય છે. ગમે તેમ હોય તો પણ ગુસ્સે થાયો નહિ અને જો ગુસ્સે થાયો તો હરકોઈ રીતે મુંગા રહો અને તે બતાવવાને પ્રયત્ન કરો નહિ.

“ગુસ્સે થતા અટકો, અને કોપ તલો,

ભુંડું કરવાને કોઈ પણ રીતે ઉતાપો રાખો નહિ.”

કારણ કે, “નરમાશવાળો જવાબ કોપને નિવારે છે, પણ મર્મવેધી શબ્દો ગુસ્સાને ઉશ્કેરે છે.”

૧ જીવનચરિત્ર લેખક અને ગોથેનો મિત્ર હતો. ૧૭૯૨-૧૮૫૪.

૨ જર્મનીનો ઘણોજ નામીયો અર્વાચીન સાહિત્ય શાસ્ત્રી, તેણે કેટલાંક નાટકો રચ્યાં છે. તે રાજ્યમાં ઉર્બી પદ્ધતિ પહેલો હતો.

૧૭૪૯-૧૮૩૨.

બધાં તમારું કામ ન હોય ત્યાં ધુસો નહિ. ખીજે પુષ્કળ જગ્યા છે. જેમ્સ રાબલએ એક માખીને કહ્યું. “ શું હું ત્રણ રાબલનો ઘણી નથી? અને તે છતાં તું મારી આંખમાં ઉડતી આવે છે.”

ખોટું કહેવાનું, દીલગીરી ભરેલા બનાવનું સ્મરણ કરાવે તેવું અથવા મતભેદની બાબતે કરાવે તેવા વિષયનો ઇસારો કરવાનું ચાતુર્ય કેટલાક માણસોમાં હોય એવું લાગે છે.

મનુષ્યજ્ઞાન કરતાં વિદ્યાની કોઈ પણ શાખા વધારે ઉપયોગી નથી. તમારે કોનો વિશ્વાસ રાખવો અને કોનો ન રાખવો, એટલેજ ડહાપણભરેલો નિશ્ચય કરવાને માત્ર શક્તિમાન થવું એ ઘણુંજ અગત્યનું છે એમ નથી, પણ કેટલે સુધી અને કઈ કઈ બાબતમાં તેમનો ભરોસો કરવો એ બાણ્યું અગત્યનું છે. આ કોઈપણ રીતે સહેલું નથી. તમારી સાથે અને તમારી નીચે જેઓને કામ કરવું હોય તેની સારી રીતે પસંદગી કરવી તે ઘણુંજ જરૂરનું છે. ચોરસ માણસને ચોરસ ખાનામાં મૂકવો અને ગોળ માણસને ગોળ ખાનામાં મૂકવો.

“જે કોઈ પણ માણસનો તમને શક હોય તો તેને કામ સોંપો નહિ, જે તમે તેને કામ સોંપો તો તેનો શક રાખવો નહિ.”

(ક્રમ્યુશિઅસ)

જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ અણુવિશ્વાસ રાખનારા કરતાં વારંવાર વધારે ખરે રસ્તે ચાલે છે.

વિશ્વાસ ખૂણું પણ આંધળો હોવો ન જોઈએ, આંધળો ભરોસો રાખવાની વિનીએનની અરજ અવિચારથી સ્વીકારતાં મર્સિને ડાહ્યો હતો તોપણ પોતાનો જીવ ખેંચો.

૧ બદુગરોમાં સર્વોપરી વૈતાળથી ભોળવાયેલી કુમારીકાનો પુત્ર હતો. એવું કહેવાય છે કે સૈવિસ્મરણના મેદાનમાં આવેલી મોટી શિલા તે બદુથી આયલેન્ડમાંથી લાવ્યો છે. તેની આંધળી વિનીનતા બદુબંધનથી તે એક વાડમાં મરી ગયો. આ દંતકથા છે. લગભગ ૫ માં સૈકામાં આ વાત બની કહેવાય છે.

હુમેશાં વિચારશીલ થાઓ. તમારા પોતાના અભિપ્રાયને સાચવી રાખો. જે તમે પોતે તેને નહિ સાચવો તો તમારે માટે ખીબઓ તેને સાચવી રાખે તેવી આશા રાખશો નહિ. “ડાહ્યાનું મુખ હૃદયમાં છે, મૂર્ખનું હૃદય મુખમાં છે; કારણ કે જે જે તે બાણે છે, અથવા ધારે છે તે તે ખોલી દે છે.

તમારું મગજ વાપરો. તમારી વિચારશક્તિને પૂછો તેથી ભૂલ નહિ થાય તેમ નથી, પણ જે તેમ કરશો તો ભૂલ થવાનો ઓછો સંભવ છે.

વાચા રૂપું છે અને તે તેવી હોવી જોઈએ, પણ મૈન સોનું છે. ઘણા દોકો તેઓને કાંઈ કહેવું હોય તેટલા માટે નહિ પણ માત્ર વાત કરવાના શોખને લીધેજ વાતો કરે છે. વાત કરવી એ જીભના વ્યાપાર કરતાં મગજનો વ્યાપાર થવો જોઈએ. વાતુડિયાપણું-વાતો કરવાની ખાતરજ વાતો કરવાનો પ્યાર-અભ્યુદયનો નાશકારકજ છે. “માણસો પોતાની વાતના આવે-શમાં કહેવાનો ઇરાદો હોય તેનાથી બુદ્ધિજ કંઈ ઉતાવળમાં કહી નાખે છે અને જે ન કહ્યું હોત તો ઠીક એમ પછી પસ્તાય છે અથવા અયોગ્ય બાબતો ખોલી બય છે, જે કહેવામાં તેઓની જીભને કામ આપવા સિવાય ખીજે કંઈ હેતુ હોતો નથી.

આ નિરંકુશ લવલવિયાપણું કે વાતુડિયાપણું જીવં-ગીનાં અસંખ્ય દુઃખો અને સંતાપનું કારણ છે; જેના વિષે તે વાત હોય, તેનામાં તે રોષ ઉત્પન્ન કરે છે, ખીબઓમાં લડાઈ ટંટાનું ખીજ રોપે છે; અને સહેજ અભાવ અથવા ઇતરાજ કે જે જેમને તેમ રહેવા દીધાં હોય તો પોતાની મેળેજ ધસાઈ ભુંસાઈ બય, તેને છેટે છે-ઉશ્કેરે છે.

ડૉક્ટર બટલર^૧ લાણ્યેર કહે છે કે, “પૂરતી રીતે આનંદ ઉપજાવે તેવી સારી વાતચિત કરવાની શક્તિ, અથવા મૈન

૧. ડૉક્ટર બટલર એક ઇંગ્લેન્ડ પાઠરી, તે થોડો વખત સુધી ધિરલનો ધર્મોપદેશ હતો. ધીમે ધીમે તે પદ્ધતિ અડતો ગયો હતો અને ધર્મસંબંધી લાપણો આપતો. ૧૬૯૨-૧૭૫૨.

રહેવાની પૂરતી અક્કલનો અભાવ એ મોટું દુર્ભાગ્ય છે. ”
ડિમારેટસ^૧ વિષે પ્લુટાર્ચ કહે છે કે જ્યારે એક સલામાં તેને
પૂછવામાં આવ્યું કે તમે યોલતા નથી તેથી મૂર્ખ છો કે શું
યોલવું તે તમને સૂઝતું નથી? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે
મૂર્ખ સુગો ન રહી શકે. સાલોમને કહ્યું છે કે,

“ઝટ ખોલી જાય એવો કોઈ મનુષ્ય તું જુએ છે?
મનુષ્ય તેવો હોવાને સંભવ નથી. પણ મૂર્ખ તેવો હોય.”

તમારી પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાને કોઈ દિવસ પ્રયત્ન કરો
નહિ; ઉતરતા ગણાવું તેનાથી બીજું કંઈ પણ લોકોને વધારે
સંતાપ કરતું નથી. તમારી વાતમાં બેહુક ખાત્રી ન બતાવો.
તમારી ગમે તેવી ખાત્રી હોય તોપણ તમારી ભૂલ થતી હોય.
યાદશક્તિ આપણા પર અનન્યેષ જેવાં છમકલાં કરે છે અને
કાનો અને આંખો બંને કોઈ વખતે છેતરાય છે; ઘણીજ પુષ્ટિ
પામેલા આપણા વહેમોને પણ સજ્જડ પામેા ન હોય, વળી
જે તમે ખરા હો તો અતિશય નિશ્ચિંતપણું છોડી દેવાથી ત-
મારૂં કાંઈ જશે નહિ.

કામ કરવામાં પણ અતિશય ખાત્રીવાળા થાઓ નહિ અને
તક કદી જવા દો નહિ. મોઢે આવ્યું ઘણીવાર ઢોળાઈ જાય છે.

એમ કહેવાય છે કે ખામોશ કેમ રાખવી તે જેઓ જાણે
છે તેમને દરેક વસ્તુ મળે છે; તેથી જ્યારે તક મળે ત્યારે તે
જવા દો નહિ.

“જ્યારે ઇચ્છા થવી જોઈએ ત્યારે જે નહિ ઇચ્છે

તેને જ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે કાંઈ નહિ મળે”

જે તમે એક વખત તમારો લાગ જવા દેશો તો બીજી લાગ
કરી તમને નહિ મળે.

૧ મનુષ્ય કૃત્યોમાં ભરતી ઝોટ થયાં કરે છે. ભરતી
વખતે જે લાભ લે છે તેનો ઉદ્ધ થાય છે. જેઓ ગફલત
કરે છે તેઓની ઇંદગીની સઘળી સફર ખાખોચીઆં અને
દુઃખમાં પૂરી પાય છે; આવા ભર દરિયા ઉપર આપણે

લાલ તરીએ છીએ અને અને અનુકૂળ પ્રવાહનો આપણે લાભ
લેવો જોઈએ. નહિ તો આપણાં વહાણનો માલ જોખમાશે.”

“સમયમતિજડો મૂર્ખ:” સાહિત્ય.

“જે સમયનો લાભ લે નહિ તે મૂર્ખ.”

“સાવધ રહો પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે સાવધ ન રહો;
ભૂલ થવાની બહુ બીક ન રાખો, જે માણસ કોઈ દિવસ
ભૂલ કરતો નથી તે કંઈ કરશે નહિ.”

કપડાં સાફ પહેરો; આપણે કપડાં પહેરવાં જ જોઈએ.
માટે અતિશય સારાં નહિ પણ સાંપડતાં પહેરવાં જોઈએ.
તેમાં વખત કે પૈસા ઉડાવી દેવા નહિ, પણ સારી વસ્તુ
લેવાની સંભાળ રાખવી. પોશાક લોકો પર કેટલી બધી અસર
કરે છે તે અનન્યેષ જેવું છે.

તમને જે સઘળા મળે છે તેમાંના ઘણા મુખ્યત્વે કરીને
કોઈપણ બાબતમાં ડોળથી જ નલેછે અને તમારી બાબતમાં પણ
તમારે બીજા ઘણાઓની સાથે ડોળથી નલવાયું છે. આંખો
અને કાનો હૃદયને ખેલે છે અને સેંકડો માણસો, એક
માણસ તમને ઓળખતો હોય, તેની માફક તમને ઓળખશે.
વળી જે તમે બેદરકાર અને બંધ લઘરા હશે તો તમે બીજી
ચીજોમાં પણ બેદરકાર હશે એ જોડે ખરો નહિ પણ ઠીક
નિશ્ચય છે. જ્યારે તમે મંડળીમાં હો ત્યારે જેઓની રીતભાત
ઘણી સારી અને પસંદપડતી હોય તેનો ખ્યાલ રાખો. તે પર
એક જુની કહેવત છે, તેમાં જોડે થોડી અતિશયોક્તિ છે, પણ
ઘણી સારી છે તે એ છે કે, “રીતભાતથી માણસ થાય છે” અને
“મોહક રૂપ એ ભળામણના બંધુ લેખ છે.” “દરેક મા-
ણસમાં થોડી ઘણી રીતભાત હોય છે અને કેટલાક માણસોને
રીતભાત એજ બધી વાત છે.” ગુણ અને જ્ઞાન, જે કે
શ્રોતાના અંતઃકરણને મેળવ્યા પછી તેને જાળવી રાખે છે, તોપણ
પહેલેથી મેળવી શકતા નથી. તમારી વાકપટુતા, દેખાવ અને

ચેષ્ટાથી આંખને મોહિત કરે. તમારી વાણીની લલક અને ચેષ્ટાથી કાનને શાન્ત કરે, એટલે મારે કહેવું જોઈએ કે અંતઃકરણ ખચિત રીતે દોરાશે, દરેકને આંખ અને કાન છે; પણ થોડાને જ ખરા નિશ્ચય પર આવવાની શક્તિ છે. હુનિઆ એક નાટકશાળા છે; આપણે વેશધારી છીએ. કોઈ પણ વેશની વધારે સફળતા જેવી રીતે તેને લખવામાં આવે તેના ઉપર કેટલો આધાર રાખે છે, તે દરેક સમજે છે.

લોર્ડ ચેસ્ટર્ફિલ્ડ પોતાના દીકરા વિષે આ પ્રમાણે કહે છે, “લોર્ડો મને કહે છે કે જે તેને (પુત્રને) ઓળખે છે તે તેને ચાહે છે. અને તેથી હું ઘણા ખુશી થાઉં છું” પણ ઓળખ્યા પહેલાં તે લોર્ડોને ગમે અને પછી તેને ચાહે એમ થાય તો મને વધારે ગમે. . . . જે આ બાબતોને તમે થોડી અગત્યની ગણતા હો તો તમે માણસજાતનો સ્વભાવ બહુ જ થોડો જાણો છો. આ વિષય ઉપર આપેલું લક્ષ અતિશય ગણાય નહિ. કારણ એ બાબતોજ અંતઃકરણને જીતે છે અને સમજશક્તિ તો એક સાધારણ ચીજ ગણાય છે.”

માણસને જીવનમાં કૌશલ્ય સરસ્વતીના જેટલીજ મહત્ત્વ કરે છે. હૃદયે કહે છે યુષ્ઠ અને મર્ક્યુરિ વાકત્વ અને હુન્નરના દેવો પણ લાવણ્યતા વગર લાચાર હતા.

૧ ઇંગ્રેજ પાદરી અને ટીકાકાર. કેમિસ્ટ્રીની ટ્રિનિટી કૉલેજમાં કેળવણી લીધી હતી, તેણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ૧૬૮૩-૧૭૫૦.

પ્રકરણ ૩ જી.

અર્થવ્યવહાર.

‘યસ્યાર્થાસ્તસ્ય મિત્રાણિ યસ્યાર્થાસ્તસ્ય વાંધવાઃ ।
યસ્યાર્થાઃ સ પુમાન્ લોકે યસ્યાર્થાઃ સ ચ પંડિતઃ’ ॥૧॥

ભાવાર્થ—જેની પાસે પૈસા હોય તેને મિત્રો, અને ખંધુઓ મળે છે. તેમજ જેની પાસે પૈસા હોય તે પુત્ર અને પંડિત ગણાય છે.

કરકસરની પૂરતી ખુબ ઇન્ડિયામાં થતી નથી, તેથી હું દીલગીર છું. આપણા દેશીઓ ખૂબ મહેનત કરે છે અને સારી કમાણી કરે છે, પણ બીજા પ્રજાઓ આપણા કરતાં પૈસા બચાવવામાં ચડે છે. એક ડાહ્યા ઘરડા કંપેકરે કહ્યું, “મારા બેટા, તું તાલેવર થઈ શકે નહિ, તે તારી કમાણી ઉપર આધાર નહિ રાખે પણ તારા વરા ઉપર આધાર રાખશે.” “થ્રિફ્ટ (Thrift)” (કરકસર) શબ્દ પોતેજ “થ્રાઈવ (Thrive)” (આબાદ થવું) ધાતુપરથી નીકળેલો છે, તેથી તે પોતાનો અર્થ બતાવે છે. પૈસાદાર થવાની બીજા બાબતો દૂર રાખતાં લવિષ્યની જીવનની ત્રેવડ રાખવી એ હડાપણુ ભરેલું અને વ્યાજબી છે. “ન્યારે ભૂખ દરવાજામાં પેસે છે, ત્યારે ખ્યાર બારીએથી નાશી જાય છે.” એ તો તુચ્છ કહેવત છે; પણ સ્ત્રી અથવા છોકરાંઓને ખોરાક, લુગડાં, વૈદક માવજત, આરામ અને હવાના ફેરફારની તંગી લોગવતાં જોઈ તમને એવી દીલગીરી ભરેલી લાગણી થયા વિના રહેશે નહિ કે જો તમે યોગ્ય ઉદ્યમ કીધો હોત, અથવા કેટલીક જો કે નિરપરાધી પણ વગર જરૂરની છુટોજ માત્ર ન લોગવી હોત, તો તમે તેમને દુઃખ અને ચિન્તામાંથી બચાવી શકત. પૈસાનોજ માત્ર વિચાર કરીએ તો કરકસર અધમ છે, પણ સ્વતંત્રતાને લક્ષમાં લેઈએ તો કરકસર વ્યાજબી અને મર્દાંમીનો ખેલ છે.

હંમેશાં હિસાબ રાખો, અને તે સંભાળથી રાખો. મારો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે દરેક તપસીલવાર નોંધ રાખો પણ એવી રીતે રાખો કે પૈસા કેમ બચ છે અને ચીજોનું શું ખર્ચ છે તેની તમને ખબર પડે. પોતાની આવક કેટલી છે અને વેરા કેટલા છે, તે બાબતોને કોઈપણ માણસ ઉઠાડી શકે નહિ. જે કરતા હોઈએ તે આંખો મીચીને કરવાથી ઉઠાડી-પણું શરૂ થાય છે. કોઈપણ માણસ નાશ કરે તેવા ટેકરા પર ખુલ્લી આંખે નહિ ચડે.

यस्य नोपार्जको भ्राता तस्य भ्राता मितव्ययः ॥

નીતિસાર.

ભાવાર્થ—જેને ખીજે કમાણીદાર ભાઈ ન હોય તેને કર-કસર તે એક ભાઈસમાન છે.

તમે ગમે તેમ કરો, પણ પછેડી પ્રમાણે સોડ કરો. ગમે તેટલું પણ દરેક વર્ષે થોડું બચાવો. ગમે તેમ થાય, પણ કરજ કરો નહિ. જે કે ડિક્કિન્સ^૧ મિસ્ટર મિક્કોબરને ઉપદેશ કરે છે, તો પણ તે કાંઈ ઓછા હડાપણનું કામ નથી. તે કહે છે કે જે એક માણસની વાર્ષિક આવક “વીશ પાઉન્ડ અને વાર્ષિક ખર્ચ ઓગણીશ પાઉન્ડ ઓગણીશ શિલિંગ, અને છ પેન્સનું હોય તો તેને પરિણામે સુખ થાય છે; અને વાર્ષિક આવક, વીશ પાઉન્ડ, વાર્ષિક ખર્ચ વીશ પાઉન્ડ, શુન શિલિંગ, છ પેન્સનું હોય તો, જે કે તકાવત માત્ર એક શિલિંગનો જ છે, તોપણ પરિણામે દુઃખ થાય છે.

न विषं विषमित्याहुर्ऋणं हि विषमुच्यते ।

एकाकिनं हंति विषं ऋणं पुत्रप्रपुत्रकान् ॥

સદ્વર્તન.

ભાવાર્થ—ઝેર એ મોટું ઝેર નથી, પણ મોટું ઝેર દેણું છે. કારણ કે ઝેર તો એકનોજ પ્રાણ હરે છે, પણ દેવું તો પુત્ર પ્રપુત્રોને પણ હણે છે.

૧ એક પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ નવલકથા લખનાર, ૧૮૧૨-૧૮૭૦.

जातसूतिमृतासूतिर्दश रात्रान्ति वर्तते ।

रूणी नरः सदासूतिर्हव्यं कव्यं विनश्यति ॥

ધર્મશાસ્ત્ર.

ભાવાર્થ—વૃદ્ધિ અને મરણનું સૂતક દશ રાત્રિએ નિવૃત્ત થાય છે, પણ જે કરજદાર હોય તે સદા સૂતકી છે. તેણે આપેલા હવ્ય કે કવ્ય દેવ કે પિતૃઓ લેતા નથી.

કરજ એ ગુલામગીરી છે એમ કહેવું એ કાંઈ બહુ ભારે પડતું નથી. “જે ઉછીના પૈસા લે છે તે દુઃખી થાય છે.” જાંઘીમાં ઘણી વસ્તુઓ અપ્રિય છે. હોરેસ ગ્રીલે^૧ નામના એક મોટા અનુભવી માણસે કહ્યું છે કે, ક્ષુધા, શિત, મલિન કંથા, સખતકામ, ધિક્કાર, સંકટ અને ખોટા ઠપકા, અપ્રિય છે પણ કરજ એ સઘળા કરતાં બેહુદ વધારે ખરાબ છે. કોઈ દિવસ કરજ કરો નહિ. જે તમારી પાસે માત્ર પચાસ દોકડા હોય અને અડવાડીઆમાં વધારે મળી શકે તેમ ન હોય, તો તેટલાના ચણા લેવા અને શેકવા અને તેથી ચલાવી લેવું; પણ કોઈનું એક પાઈનું પણ દેવું ન કરવું એ વધારે સારું છે.

કોમ્ડન^૨ કહે છે—“આ દુનિયા પરના મનુષ્યોના હંમેશ

૧ એક પ્રખ્યાત અમેરીકાનો સમાચાર પત્ર લખવાવાળો. સ્ત્રીઓના હક વિષે, મિતાહાર વિષે, દાસત્વ અને દેહાંત શિક્ષા કાદી નાખવા વિષે તેણે ઘણાં લખાણો કર્યાં છે. ૧૮૪૮માં તે થોડા વખત સુધી રાજ્યસભાનો સભાસદ હતો. ૧૮૫૧માં યુરોપમાં આવ્યો હતો, અને તે વર્ષના પ્રદર્શનનો પ્રમુખ હતો. ૧૮૭૨માં અમેરિકાનો પ્રેસીડેન્ટ થવામાં તે નિષ્ફળ થયો અને પછી તરતજ મરણ પામ્યો ૧૮૧૧-૧૮૭૨.

૨. એક ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનીતિપ્રવીણ પુરુષ. તે એક બેકુનનો દીકરો હતો તેણે વ્યાપાર કરવા માંડ્યો. ઇજીપ્ટ, ગ્રીસ, ટર્કી, અમેરિકાની મુસાફરી કરી અને પોતાના પ્રવાસનાં ચોપાનીઆં લખ્યાં. પછી તેણે ફ્રાન્સ, બેલજીઅમ સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં પ્રવાસ કર્યો. ૧૮૪૧માં તે પાર્લિમેન્ટનો સભ્ય થયો. અનાજ સંબંધી કાયદાઓ નાબુદ કરવામાં તેણે મોટા ભાગ લીધો હતો અને તે બાબતમાં સર રૉબર્ટપીલે તેની પ્રસંશા કરી હતી. ૧૮૫૭માં લૉર્ડ પામર્સ્ટનની વિરૂદ્ધ થતાં તેની પાર્લિમેન્ટની જગ્યા તેણે ખોઈ ૧૮૦૪-૧૮૬૫.

બે ભાગ પાડી શકાય:-જેઓએ બચાવ કર્યો છે તે, અને જેઓએ ઉડાવ્યું છે તે. સઘળાં ઘરો, મિલો, પુલો અને વડાણોનું બાંધવું, અને બીજાં સઘળાં મોટાં કાર્યો જેથી માણસો સુધર્યાં અને સુખી થયાં, તેમનું સંપાદન, બચાવ કરવાવાળા કરકસરિઆથી થયેલું છે; અને જેઓએ પોતાનું દ્રવ્યબળ ગુમાવ્યું છે તે તેમના હુમ્મિયાં તાબેદાર થયા છે. કુદરત અને પરમેશ્વરનો આ કાયદો છે, અને તેમ હોવોજ નોંધવો. આ કોઈપણ વર્ગ ટુંકી નજર, અવિચાર, અને આળસથી આગળ વધરો એમ જો કહું તો હું એક ઠગ ગણાઉં.

પુરાણો કહ્યું છે—“એટીસસમાં આવેલા આર્યીમીસના જેવળનો જ્યારે દેણદારો આશ્રય લે છે ત્યારે તેના લેણદારો તેમાં ન પૈસી શકે તેવું તે સહીસલામત શરણસ્થળ છે. પણ સાવધ મનના પુરૂષોને તેમની શાન્તિને માટે કરકસરની આનંદમય, માનવંતી અને પુષ્કળ જગ્યાવાળી શરણભૂમિ તથા પવિત્ર સ્થળ સર્વત્ર ખુલ્લાં છે.”

ત્યારે અલબત્ત વેપાર રોજગાર સિવાય, કોઈનાં નાણાં ઉધાર લેા નહિ, અને ધીરો નહિ. તમને તમારા પૈસા કે ઉપકાર એમાંથી એકે પાછું નહિ મળે; કારણ કે કરજદારો તમને પાયમાલ કર્યા એમ હુમ્મિયાં સમજે છે. તમારાથી બની શકે તેટલું સંખાવતથી આપો, પણ તે પાછું લેવાની આશા રાખવી નહિ.

પ્રથમ પૈસો થોડો આવે તો નાહિમ્મત થાઓ નહિ. તે એક વાંક વગરની સીધી લાંબી ગલ્લી છે. જો પ્રથમ પૈસો સહેલથી મળે તો તે સઘળો ખરચી ન નાખો, પણ વર્ષાઋતુની એલીના દિવસને માટે સંગ્રહ કરી રાખો. યાદ રાખો કે ખરાબ ગલ્લીઓની માફક સારી શેરીઓમાં પણ કાંઈ વક્રતા હોય. જેમજેમ વખત જતો જાય તેમતેમ સંભવિત રીતે તમારી

થેલીપર વધારે ને વધારે માગણી થાય, ધંધામાં પ્રથમથી ઘણોજ લાગ્યોદય થયેલાં ઘણાં માણસો પાયમાલ થયાં છે.

તાલેવર થવાને ઉતાવળા થાઓ નહિ. રસ્કિન^૧ કહે છે કે “જો, માગે તે કિમ્મતે તમે ચિત્ર નહિ આપો તો સમય આવે ત્યારે તમને તેની માગી કિમ્મત મળશે.”

પૈસા વિષે તમારે સંતાપ કરવો નહિ. ઘણી દોલત મેળવવાને જો કે થોડાનેજ સંભવ છે, પણ ઉદ્યોગ અને કરકસરથી હરકેઈ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે. પ્રમાણિક પણથી નહિ મેળવેલી દોલતની વાતો વારંવાર આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ ખરી વાત એ છે કે કોઈને ગરીબાઈ પણ પ્રમાણિકપણથી લાગ્યેજ આવે છે. જેઓને થોડું છે તે ગરીબ નથી, પણ જેઓને ઝાઝું નોંધવું છીએ તે ગરીબ છે.

સર જેમ્સ પેગેટ^૨ પોતાના જે શિષ્યોની કારકીર્દિ નોંધ હતી, તેની સ્થિતિ સંબંધી એક રમુજી લાપણુ આપ્યું છે. એક હુન્નરમાંથી ૨૦૦ એ ધંધો છોડી દીધો, પૈસાદાર થયા, અથવા વહેલા મરી ગયા; બાકીના ૮૦૦ માંથી ૬૦૦ એ ઠીક પ્રતેહ મેળવી, ને કેટલાકે ઘણી મેળવી. આખી સંખ્યામાંથી માત્ર ૫૬ તદન નિષ્પ્રજ થયા. એમાંથી પંદર કોઈ દિવસ પરીક્ષામાં પસાર થયા નહિ. ૧૦ અમિતાહાર અથવા બદકેલીથી નાશ પામ્યા, અને સઘળા ૧૦૦૦ માંથી માત્ર ૨૫, જેમાં તેઓનું કાંઈ ન આવે તેવાં દેખીતાં કારણોથી નિષ્પ્રજ થયા. તેથી તમારે ખાત્રી રાખવી કે વૈદકની માફક, જીંદગીના બીજા ધંધાઓમાં જો તમો ઉપયોગી થાઓ, તો તમારો ઉપયોગ કરવામાં આવે.

ખડું જોતાં જીંદગીની ખરી ઉપયોગી ચીજોને માટે,

૧. અર્વાચીન ઇંગ્રેજ હુન્નર ટીકાકાર. ૧૮૧૯માં જન્મ્યો.

૨. ઇંગ્રેજ શસ્ત્રવૈદ અને સર્વેન્દ્રિયશાસ્ત્રકુશળ. ઇ. સ. ૧૮૧૪માં જન્મ્યો હતો.

૧. રામન પુરાણોની એક દેવી, જીપીટરની દીકરી ને ઝંપાલોની બહેન. તેનું સૌથી પ્રખ્યાત દેવળ એટીસસમાં હતું. જે દુનિઆની સાત અજબોથીઓમાંનું એક ગણાતું હતું.

કોઈને કાંઈ વધારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. કુદરતને જોઈએ છીએ થોડું અને આપે છે ઘણું, એથી ઉલટું, મોજ-મજા ઘણી ખરચાળ છે. ફ્રેન્કલિને^૧ કહ્યું છે તે પ્રમાણે “એક દુર્ગુણ ભાગવવામાં જેટલું ખર્ચ થાય તેટલા પૈસાથી બે છોકરાં સારી રીતે ઉછેરાય.”

હયુક ઑફ ઉવેલિંગટને^૨ હકાપણથી કહ્યું છે કે, “ભારે બ્યાજમાં સહીસલામતી આછી.”

એક ટોપલીમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે ફળો ભરો નહિ. (ઘણા વિષય એકજ વખતે માથે ન લો) ગમે તેવી સારી સલાહ તમને મળી હોય, ગમે તેવી સંભાળ તમે તેમાં રાખી હોય, તો પણ એવું કંઈક બની આવે, કે જે તમારી સઘળી ગણતરીને ઉઘી વાળી દે. ડાહ્યામાં ડાહ્યા વેપારી અને નાણાવટી ભૂલો કરે છે. ધંધાની બુજવાળો કોઈ માણસ જે સઘળું ધચ્છે છે તે એ છે કે સાધારણ પણ ભૂલ ન કરવી. આપણે

૧. અમેરિકાનો રાજ્યદારી અને પ્રસિદ્ધ તત્વવેત્તા. તેણે ઇંગ્લંડમાં ઘણા વખત ગાળ્યો હતો અને ધીમેધીમે પદ્મિએ ચડતાં છેવટ અમેરિકાની રાજ્યસભાનો ૧૭૮૫ માં પ્રમુખ નિમાયો હતો. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના સ્વતંત્રતાના વિગ્રહમાં તે એક મુખ્ય અગ્રેસર હતો. ૧૭૦૬-૧૭૯૦.

૨. એક પ્રસિદ્ધ ઇંગ્રેજ લશ્કરી અમલદાર તેમજ રાજ્યદારી મોનિંગટનના અર્થનો ત્રીજો પુત્ર. પ્રથમ તેણે ઇટલની કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. પછી ફ્રાન્સમાં લશ્કરી ફેળવણી લીધી હતી. નિશાનથી તરીકે તે ૭૩ મી પલટનમાં દાખલ થયો. ૧૭૯૭ માં કર્નલના હોદ્દાથી તે હિંદમાં આવ્યો. ૧૭૯૯ માં તે મહિસુરનો હાકેમ નિમાયો. ૧૮૦૩ માં તેણે અસાઇની લડાઈમાં સિંધીયાને હરાવ્યો. ૧૮૦૫ માં તે ઇંગ્લંડ પાછો ગયો. પછી નેપોલીઅન સાથેના વિગ્રહમાં સાલ્સમાન્ડાની લડાઈ જીત્યો. પછી વિક્ટોરીઆની લડાઈ જીત્યો. ફ્રેન્ચ લોકોને સ્પેઇન અને પોર્ટુગાલમાંથી હાંકી કાઢ્યા. શ્રેણ વખત સુધી ઇંગ્રેજ વફાલ તરીકે તે પેરિસમાં રહ્યો હતો. ૧૮૧૫ માં તે સર્વ એકત્ર થયેલાં લશ્કરનો ઉપરી નિમાયો અને તેજ સાલમાં ઉર્બાટરલૂની મોટી લડાઈમાં નેપોલીયનને હરાવી કેદ કર્યો. ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૭ સુધી તે ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન હતો, ૧૭૬૯-૧૮૫૨.

અચપણમાંથીજ શીખીએ છીએ કે બેને બે ચાર થાય, પણ તેના બાવીશ પણ થાય. અંકગણિતની રીત પ્રમાણે બે આપણે બેમાં બે ઉમેરીએ તો ચાર થાય તે બરાબર ખરું છે, પણ જીંદગીના વ્યવહારમાં તે એક ભૂલાવો ખવરાવે તેવું છે, અને તે જોધના અવિચારી ઉપયોગે ઘણા સારા નિવડે તેવા પુરૂષોની પાયમાલી કરી છે.

કામ કરવામાં સ્થિર વૃત્તિ રાખો. આપણે સાંભળ્યું છે કે લોર્ડ ઓહોમ^૧ ફેટોગ્રાફ પડાવતાં પણ શાન્ત બેસી શકતો નહિ, તેથી હંમેશાં લપરડા જેવો નીકળતો.

બંગલોર^૨ કહેતો કે, વ્યાપારમાં ઘણા માણસોની પાયમાલી થાય છે તેનું કારણ કે તેઓ એક જગ્યાએ શાન્ત બેસી શકતા નથી.

એક રીતે મરજી હોય કે ન હોય પણ દરેક માણસ ધંધાવાળો ગણાય. આપણ સઘળાને ફરજો બજાવવી પડે છે, ઘરની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે અને આપણું ખર્ચ નિયમિત કરવું પડે છે, વળી બુજ બાખતો પણ કેટલીક વખતે મોટી બાખતોના જેવીજ સુસ્કેલ અને ફટાળો આપનારી હોય છે.

જીંદગીની કુતેહ વિશેષ મનોબળ કરતાં સાધારણ અકકલ, સંભાળ અને લક્ષ્ય પર વધારે આધાર રાખે છે, એ સુખની વાત છે. એક બુની રૂઠીની કહેવત છે કે-“ તમારી દુકાન નિભાવો તો તે તમને નિભાવશે.” તેવીજ મતલબની એનોફન^૩ એક

૧. એક નામીયો પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર હતો. તેણે કાયદાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને પ્રથમ ઍરિસ્ટર તરીકે વફાલાત કરતો તેનું વલણ હંમેશાં સુધારા તરફ હતું. તે ઉચ્ચ પક્ષનો હોઇ કેનિંગનો પ્રતિ-પક્ષી હતો. અલગિની તેને સારી મદદ હતી. યુલામગીરોનો વેપાર કાઠી નાખવામાં તેણે અંતઃકરણપૂર્વક શ્રમ લીધો. ૧૭૭૮-૧૮૬૮.

૨. ઇંગ્રેજ નિર્બંધ લેખક અને વર્તમાનપત્રનો લખનાર ઇ. સ. ૧૮૨૬-૧૮૭૭.

૩. ઍથેન્સનો સરદાર, તત્વવેત્તા અને ઇતિહાસ કર્તા. સાઈટીસનો શિષ્ય. ઇ. સ. ૫ ૪૪૪-૩૫૯.

વાત કહે છે કે “ ઇરાનના રાજાને એક ઘોડાને જેમ અને તેમ જલદીથી માતો કરવાની ઇચ્છા થતાં તે બાબતમાં જેઓ પ્રવીણ જણાતા હતા તેમને પૂછ્યું કે ઘોડો ઝટ લઈને કેમ તાજે થાય ? ત્યારે તેને પ્રત્યક્તર મળ્યો કે ઘણીની દેખરેખથી. ”

વ્યવહારોપયોગી ટેવો પાડવી તે ઘણું અગત્યનું છે. મારા એક નામીયા મિત્રે મને હુમણાજ ખાત્રાથી કહ્યું છે કે સારી શક્તિ અને ઉચ્ચ વર્તનવાળા પુરૂષો જેમને હું ઓળખું છું; તેમની જીવનગાનીમાં નિષ્ફળતાના કિસ્સાઓનો જ્યારે જ્યારે મને વિચાર આવે છે, ત્યારે ત્યારે ઘણા દાખલામાં તેમની નિષ્ફળતાનું વારંવાર ઘણું ખડું કારણ એમ જણાય છે કે, તેઓ દીર્ઘસૂત્રી, અનિયમિત, ખીલ્લોની સાથે હળીમળીને કામ કરવાને અશક્ત, બુજ બાબતોમાં આગ્રહી અને ખડું જોતાં આપણે જેને વ્યવહારોપયોગી માણસો કહીએ તેવા ન હતા.

મોટી બાબતોની માપક નાની બાબતોમાં નિયમ અને વ્યવસ્થા ઘણાં અવશ્યનાં છે. યોગ્ય ચીજ યોગ્ય સ્થાનમાં રાખવી એ સોના જેવો નિયમ છે. જ્યારે જે ચીજોનું કામ થઈ રહે ત્યારે તેને તેની જગ્યાએ મૂકી દેવાથી જ્યારે તે જોઈતી હોય ત્યારે ઘણી મહેનત બચે છે.

એનોફન કહે છે કે, “ જાણો કે એક ખેડુત પોતાના કો-હારમાં જવ, ઘઉં, અને વટાણા લેગા નાખે અને પછી જ્યારે તેને જવનો અથવા ઘઉંનો રોટલો કરવો હોય અથવા વટાણાની રાખ કરવી હોય ત્યારે દાણે દાણે વીણીને કાઢે, તેના જેવોજ મને અવ્યવસ્થા વિષે ભાસ થાય છે. ”

પુરાવામાં તે એક વહાણનો દાખલો આપે છે, “ કારણ કે જે કાંઈ જોઈતું હોય તે શોધી કાઢવાને અથવા જે વાપરતાં સુસ્કેલ પડતું હોય તે વાપરવાને દરિયા ઉપર પ્રભુ તોપ્રાન અમુકજ વખતે કરે છે તેવો કેાઈ નિયમ નથી; કારણ કે, દેવ જેઓ ગફલત કરે છે તેમને ધમકાવે છે અને શિક્ષા કરે છે, પણ જેઓ કાંઈ ખોટું નથી કરતા તેમનેજ નાશમાંથી

બચાવે છે, તે આપણે સંતોષ માનવો જોઈએ. જો તે ઇશ્વર દરેક ચીજ પર વ્યાજબી લક્ષ આપનારાને બાળવે છે, તે તેમનો ઘણો આભાર માનવો. ” ત્યારે દરેક વસ્તુને તેની બરાબર જગ્યાએ રાખો.

એરિસ્ટોરલથી માંડી કાર્લમલ^૨ સુધીના અલબત્ત સઘળા નહિ પણ ઘણા તત્વજ્ઞાનીઓએ વ્યાપાર વાણિજ્યમાં કામે લાગેલાને નિંદા છે. અથવા કદાચ હું કહું છું કે વેપાર વાણિજ્યને હલકાં અને પતિત કરનારાં બાણ્યાં છે. પ્લેટોએ પોતાના પ્રબંધસત્તાક રાજ્યમાં વેપારીઓને શહેરના હકોમાંથી બાતલ કીધા હતા. એવો પતિત કરનાર ધંધો જો કેાઈ પરદેશીને ચલાવવા મરજી હોય તો તેને માટે રાખવામાં આવ્યો હતો. તોપણ વ્યાપાર વાણિજ્ય ઘણા માણસોનો આવશ્યક ધંધો હોવાથી જો તેની અસર વર્તાણુકને ખરેખરી તુકસાનકારક અને યુદ્ધિની કેળવણીને પ્રતિકૂળ હોય, તો તે ખરેખર શોચનીય છે. પણ સારા નસીબે તેમ નથી; અલબત્ત વેપારીઓ તેઓનો નવરાશનો વખત ખીલ ધંધાઓમાં માત્ર ગાળી શકે, પણ શાસ્ત્રો અને સાહિત્યોમાંથી દાખલા લઈએ તો હું કહું છું કે નેસ્ત્રિમથ ખગોળવેત્તા અને કારખાનાઓનો માલેક હતા; ગ્રોટ નાણાવટી અને ઇતિહાસ કર્તા હતા. સર જે. ઇર્વિંગ કાગળ બનાવનારો અને પાદશાહી મંડળીનો ખબનચી તેમજ એન્ટિકવારિઝ (પ્રાચીનશોધક) મંડળીનો પ્રમુખ હતા, પ્રેસિથ વેપારી અને પછીથી આકસ્પ્રડમાં ભૂસ્તરવિદ્યાનો આચાર્ય હતા, રૉજર્સ અને પ્રેચર નાણાવટી અને કવિ હતા. મારો પોતાનો પિતા નાણાવટી, ગણિતશાસ્ત્રી તથા ઘણાં વર્ષ સુધી પાદશાહી મંડળીનો ખબનચી અને ઉપપ્રમુખ હતા. આવા ખીલ પણ ઘણા દાખલા આપી શકાય.

સૌથી સોંધા ભાવે ચીજો લઈ સૌથી મોંધા ભાવે વેચવાની પદ્ધતિથી કાર્લમલ ઘણોજ વિરૂદ્ધ હતો. તે સૂચવે છે કે,

આપણે “આપણા કાપડની ઓછામાં ઓછી કિમ્મત” કંઈક ગભિર રીતે ઠરાવવી જોઈએ, અને હું ધારૂં છું કે ખીજી ચીજોની પણ ઠરાવવી જોઈએ; એટલે કે “હાલ કાપડને સોંધું કરવાની આપણે કાંઈ દરકાર નથી,” અને વળી આપણે ખીજી પ્રબલ્યો કરતાં એછે ભાવે વેચવું ન જોઈએ. “ભાઈઓ, આપણે તેમનાથી એછે ભાવે વેચતા બંધ રહીએ અથવા તેઓના જેટલાજ ભાવથી વેચીએ” એ માત્ર અસાધ્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ખોડવાળું છે. જો આપણે કાપડ ઓછું વેચીએ તો આપણે એછા ખોરાક ખરીદવો જોઈએ. કાર્લાઈલ એમ માને છે કે થોડો એછો ભાવ કરવાથી ઘણું વેચી શકાય, તેથી જો તેના નિયમ પ્રમાણે ચાલીએ તો ઠરાવેલી કિમ્મત આપવાને અશકત એવાં લુગડાંની તાંગીવાળાં ઘણાં માણસો મળી આવે. આપણે ઓછું લઈ શકીએ તેમ છે, તોપણ તેમ કરવાની તે આપણને ના પાડે છે, અને તેથી કરીને ખીજાઓને વસ્ત્ર વગર અને આપણા લોકોને ખોરાક વગર રાખે છે. જે ચીજો તમો નીપજવી ન શકો તેવી ચીજો ને બદલે થોડેબંધે બનાવેલી તમારી ચીજો આપવી એ વ્યાપારનો પ્રથમ ખરે પાયો છે. ત્યારે સૌથી સોંધે ભાવે ખરીદવું અને મોંઘે ભાવે વેચવું એ વેપારનો અગત્યનો નિયમ છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વને માટે શ્રેષ્ઠ છે. એમ કરવાથી જેઓને તેમની ઉપજ વેચવાની ઘણી જરૂર હોય તેમની પાસેથી તમો તે ખરીદો છો, અને જેઓને તમારા માલની ઘણીજ જરૂર હોય તેને તે વેચાતો આપો છો. ખીજી કોઈપણ રીત ન્યુકાસલમાં કોચલા મોકલવાની કહેવતમાં કહેવાતા નિરર્થક વ્યાપારની બરાબરજ થાય.

સૌથી મોટા, સુખી અને શ્રેષ્ઠ માણસોમાંના ઘણા બહુ ગરીબ હતા. ઉવડાંઉવર્થા અને તેની બહેને દરેક અડવાડીએ ૩૦

૧ ઇંગ્રેજી કવિ ૧૭૯૧માં તે બી. એ. થયો હતો કામિજ, સાઉથે, ઝકિવનિસ અને કિવલ્સનનો તે મિત્ર હતો. ૧૮૪૩માં સાઉથે પછી તે રાજ્યકવિ થયો હતો. ૧૭૭૦-૧૮૫૦.

શિલિંગપર ઘણાં વર્ષ સુધી નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો, અને હું માતું છું કે, તેમની જીંદગીનો તે સૌથી સુખી વખત હતો.

જો તાલેવર થવાનું તમારા નસીબમાં ન હોય તો સંબંધ અને પ્રેમથી કોઈ મધ્યમ સ્થળ, કોઈ નાતું ઝુંપડું અને કોઈ મનોહર મુખ તમને આખી દુનિયા લાગે તેમ કરો.

“ઘેટાના વાડા સિવાય ખીજી કોઈ જગ્યાએથી પરમેશ્વર પેગંબર બનાવતો નથી,” એમ મહુમદની માપક ન કહીએ તોપણ કેટલા બધા મહાન પુરૂષો ગરીબ હતા, તે ખરેખર અબજોબી પમાડનારૂં છે.

પૈસો આપણે માટે કેટલું કરી શકે છે, તેની અતિશયોક્તિ કરવી એ સાધારણ ભૂલ છે. શું તે ખોરાકના સંબંધમાં છે ?

“જો પૈસાદાર આદમીને તાંદુરસ્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ગરીબની માફક રહેવું.” આ અથવા કાફી, રાંટલો અને માંખણ, અથવા થોડા મધ કરતાં નાસ્તામાં ખીજું શું વધારે તે સાઈ ખાઈ શકીએ ? સારી રીતે રાંધેલું, સાદું ભોજન સારી રૂચી થતાં ખાઈએ તો તેમાં હાકેમના ખાણા જેટલીજ મજા પડે. મોસમ વખતે ઘણીજ આરોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓની કિમ્મત પ્રમાણમાં ઓછી બેસે છે, અને મોસમ વગર તેમાં કાંઈપણ વહેજત હોતી નથી. ઘણું કરીને એક પૂજા એક મીજબાની જેટલુંજ સાઈ અને કોઈ કોઈ વખતે તેથી પણ સાઈ લાગે છે.

શું તે ચોપડીઓના સંબંધમાં છે ? પોતે જેટલું વાંચી શકે તેટલું જો કોઈપણ માણસ વેચાતું ન લઈ શકે તો તે ખરેખર ગરીબ હોવો જોઈએ. સૌથી સરસ પુસ્તકો—ખાઈબલ, શેકસ્પીઅર, મિલ્ટન ઇત્યાદિ “જુજ રકમથી” હાલ ખરીદી શકાય છે, એમ સૌ જાણે છે.

શું પૈસો, આરોગ્યતા, બુદ્ધિ, મિત્રો, સૌંદર્ય, અથવા સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ ખરીદી શકશે? કન્ક્યુશિઅસ કહે છે કે—
“ જીનોડયુક અપાર દોલતવાળો હતો અને કોઈ તેને ચલાતું નહોતું. પીકે ભૂખે મરી ગયો, અને હજુ સુધી પણ આપણે તેને માટે દીલગીર થઈએ છીએ.”

સઘળા કરતાં,—

“ શું દોલત સુખ આપી શકે? આસપાસ નજર કરો અને જુઓ તો આનંદમાં સંતાપ અને ભપકામાં દુઃખનો આભાસ જણાય છે. તેઓના કોઈપણ ડમાક અને ભપકાની મને અદેખાઈ થતી નથી, તેમજ તેમનાં સોને રસેલાં દુઃખોની પણ કાંઈ અદેખાઈ આવતી નથી.” (યંગ^૧).

એકન કહે છે કે, ઘણી દોલતવાળા માણસો પોતે કોણ છે તે જાણતા નથી, અને જ્યારે “ તેઓ પોતાના કામની સુંઝવણમાં હોય છે, ત્યારે તેઓનાં મન અથવા તનની આરોગ્યતા-પર ધ્યાન આપવાનો તેમને વખત મળતો નથી.”

એક લૅટિન જુની કહેવત કહે છે કે, “ જેડીઓ સોનાની બનાવી હોય તોપણ તે ખોટી છે.” દ્રવ્ય એ અલબત્ત ચિંતાનું મૂળ છે. ગરીબીની માફક તેમાં પણ ફીકર રહેલી છે અને ઘણા શ્રીમંત પુરૂષો પૈસાના ઘણી નહિ, પણ ગુલામ બને છે. ધર્માધ્યક્ષ વિઃસને^૨ કહ્યું છે કે, ઘણે ઠેકાણે દ્રવ્ય માત્ર તેમના માલિકને ફીકર કરાવે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમને રીખાવે છે.

હાલાહલો નૈવ વિષં વિષં રમા
જનાઃ પરં વ્યત્યયમત્ર મન્વતે ।

૧. ઇંગ્રેજ કવિ. ૧૬૮૪-૧૭૬૫.

૨. પ્રખ્યાત સ્કોટલ વિદ્યાગુરુ, કવિ અને નિબંધવેપક. ઉવર્ડઝવર્થ કવિનો મિત્ર હતો. ૧૭૮૫-૧૮૫૪.

નિપીય જાગર્તિ સુસ્વેન તં શિવઃ

સ્પૃશન્નિમાં મુદ્ધતિ નિદ્રયા હરિઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હાલાહલ જાતનું જેર તે જેર નથી, પણ લક્ષ્મી જેર છે. કારણ કે, હાલાહલ જેરનું પાન કરી શિવ સુખે છે અને લક્ષ્મીને સ્પર્શ કરતાં વિષ્ણુ મોહ પામી સદાકાળ નિદ્રામાંજ પડ્યા રહે છે.

એક ઘણા માણસો પૈસાથી પાયમાલ થયા છે અને સરવાળે ગરીબ કરતાં પૈસાદાર લોકો પૈસાની બાબતમાં સંભવિત રીતે વધારે ચિંતાતુર રહે છે. ડહાપણવાળા સિવાય બીજા કોઈને દોલતથી સુખ થતું નથી. પૈસાદાર થવાની અતિ ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય હંમેશાં કંગાળજ રહે છે. રસ્કન કહે છે, કે “ નાના ઝુપડામાં રહી (ઉર્વારિક કિલ્લો) પાદશાહી મહેલ જેઈ દંગ થવું, એ પાદશાહી મહેલમાં રહી કાંઈ પણ ચીજ જોવાથી સાનંદાશ્ચર્ય ન થાય તેના કરતાં વધારે સુખવાળું છે.

પૈસાના ઉપલોગ માટેજ તેમાં તમારું લક્ષ્ય ચોટાડો નહિ. સાદીએ^૧ કહ્યું છે—“ જોઈએ તેટલું મેળવવાથી તમારું કામ સરશે. વધારે મેળવવું તમને યોગ્યરૂપ થઈ પડશે. ”

“ મારે ઉંટ ચડવા નથી, પણ યોગ્ય અને બંધનમાંથી મુક્ત છું; કોઈ પ્રગ્નનો હું રાજ્ય નથી, પણ કોઈ રાજ્યના હુકમની મારે ખીક નથી; હું કાલનો વિચાર કરતો નથી, તેમજ ગયેલાં દુઃખો યાદ કરતો નથી. આ પ્રમાણે કલેશ-મુક્ત મારા પ્રાણ ચાલે છે, અને આ પ્રમાણે મારી શાંત જીંદગી વહન થાય છે.”

એકને કહ્યું છે—“ કંઈપણ ઇષ્ટ ચીજ રહિત પણ ઘણી ચીજોના ભયથી ઘેરાયલા મનની સ્થિતિ દુઃખદાયક છે. ”

“ જો તું પૈસાદાર હો તો તું કંગાળ છો; કારણ કે લગડાના ભારથી વળી ગયેલી પીડવાળા ગધેડાની માફક, તારી

૧. ઇરાની કવિ. ગુલિસ્તાન ઇત્યાદિ પુસ્તકો લખ્યાં છે.

૧૧૯૪-૧૨૬૩.

ભારે દોલતનો યોગ્યે તું આ મુસાફરીમાં સહન કરે છે; અને મોતજ તને તે યોગ્યમાંથી મુક્ત કરે છે. ”

નિજસૌર્યં નિરુન્ધાનો યો ધનાર્જનમિચ્છતિ ।

પરાર્થભારવાહીવ ક્લેશસ્યૈવ હિ ભાજનમ્ ॥

હિતોપદેશ:

રોધ કરી નિજ સુખનો, ધનસંચય જે ચાપ;

ભારવાહિ પરઅર્થનો ક્લેશપાત્ર કેવાપ,

૨. ઉ.

ત્યારે શાવાસ્તે,

“ ભવિષ્યનાં વર્ષોને માટે સંગ્રહ કરવામાં

શા વાસ્તે આપણે ચિન્તાતુર કાળજીમાં જીવન ગુજારીએ છીએ ?

ત્યારે રોગથી રીખાશું ત્યારે શું તે આપણા રોગી

અંતઃકરણને આનંદ આપશે અથવા ચેન આપશે ?

શું તે દમનો એક શ્વાસ પણ વધારી શકશે ?

અથવા મોતના દુખઃદાયક વખતે શાન્તિ આપશે ! (ગે) ૧

દ્રવ્યથી લોભરૂપી મોટી લાલસા થાય છે. ઘણા વખત પહેલાં આપણે નિશાળમાં શીખ્યા છીએ કે “ ધનની પ્રાપ્તિની સાથે ઇચ્છા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. ” અથવા ઓલિવર ઉવેન્ડલ હોમ્સ હાસ્યજનક રીતે લખે છે તે પ્રમાણે—

“ હું સોના અથવા જમીનને માટે ઘણી દરકાર રાખતો નથી;

કોઈ સારી પેટીની થાપણનો—કોઈ હુડીનો,

અથવા રેલવેના કોઈ નજીવા ભાગનો;

કોઈ જગ્યાએ મને કંઈ અઘાટવેખ કરી આપે,

તો તે દોલતમાંથી હું ખરચું; તેના કરતાં

મને જરા વધારે મને એટલુંજ હું માયું છું.”

૧. ગે, ઇંગ્લેન્ડ કવિ. સાઉથ સી. કમ્પનિના દીવાળામાં તેને મોટા ઘંટા લાગ્યો, તેથી તખ્તીયત બગડી. ૧૬૮૮-૧૭૩૨.

સેનેકાએ કહ્યું છે, ગરીબ માણસને “ ઘણી ચીજોની તંગી ખમવી પડે છે, પણ અતિશય લોભવાળાને દરેક ચીજ જોઈએ છીએ. ”

એવું એક માર્મિક વચન છે કે જો (જે પૈસા અને તેલ ન આપવા પડતાં હોત) પૈસાનું ખર્ચા ન થતું હોત તો ઘણા માણસો ભલાં પરગળુમાં ગણાવા ઇચ્છે.

એકન કહે છે, “ પૈસાની નિરંતર અને વ્યાકુળ શોધમાં મગવાથી જેઓને વધારે ઉમદા બાબતો પરિપૂર્ણ કરવાની હોય, તેમનો ઘણો વખત જાય છે, ” કારણ કે દોલત જીવનમાં વધારો કરે તો કામની છે, પણ દોલત વધારવામાં જીવન વાપરવી તે કામની નથી.

દરિદ્રતા વિદ્વાનની નવોદા સ્ત્રી કહેવાય છે, અને તે અલંગ તેની પાસે સચવાય છે. જેમ કે “ જેની પાસે પક્ષીની ઝડપથી ચાલનારા રથ હોય તે પોતાના ખચરો અને તેમનાં કાડાં સારી રીતે સાચવી શકે છે. ” (એમર્સન)

પૈસા સંગ્રહી આપણી વાતોજ અર્થસુચક છે. કોઈ માણસ પૈસા ક્રમાય છે, અથવા પૈસાથી ભરપૂર થઈ ગયો છે, અથવા પૈસામાં લોટ્ટે છે, એવી વાતો વારંવાર સાંભળીએ છીએ; પણ કોઈ પૈસાનો ઉપલોગ લે છે એવું કદી સાંભળતાં નથી, અને ખરેખર જેઓ પૈસા પેદા કરે છે તે ભાગ્યેજ તેમના પોતાના માટે હોય છે. “ તે પૈસાના ઢગલે ઢગલા કરે છે પણ તેમની વ્યવસ્થા કોણ કરશે તે તે જાણતો નથી. ”

यद्दासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्रासि दिनेदिने ।

तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥

હિતોપદેશ.

ભાનાર્થ:—જે ધન દિન દિન ભોગયું, અર્થ પંડિત રાજ;

તે ધન તારૂં ધારજે, શેષ સંચય કો કાજ.

૨. ઉ.

એનોદનના ખાણામાં ચેરમાધડીએ ૧ કહ્યું છે કે, દોલત કરતાં ગરીબી વધારે સારી છે; કારણ કે—

“એમ સર્વમાન્ય થયું છે કે ભયમાં રહેવા કરતાં નિશ્ચિંત રહેવું તે વધારે સારું છે. ગુલામ થવા કરતાં સ્વતંત્ર થવું વધારે સારું છે; પોતાના મુલકની અણપતીજ હોય, તેના કરતાં પતીજ હોય તે વધારે સારું છે.” જેમકે,—

यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।

भक्ष्यते सलिले नक्रैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥

राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।

भयमर्थवતાं नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

ભાવાર્થ:—નભ, જળ, સ્થળમાં માંસ ભયમ, ખગ જગત્વર પશુ ખાય; તેમજ જગમાં સૌ સ્થળે, ધનિપર ચોટ મરાય. રાજ, પાણી, ચોર ને, સ્વજન ભવલનની ભેત; ભય ધનિને નિત તેહનો, જેમ જીવને મોત.

તેથી જ્યારે આ શહેરમાં હું પૈસાદાર માણસ હતો, ત્યારે પહેલી બીક તો મને એ લાગતી કે રખેને કોઈ માઈં ઘર ફાટે, માઈં દ્રવ્ય લઈ લે, અથવા મને પોતાને ઇબ્ક કરે. હવે હું નિરાંતે સુઈ રહું છું; દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા મને ગોલાવતા નથી, સરકારને શક પડે તેવા હવે હું તાલેવર નથી, મારી મરજી પ્રમાણે શહેર છોડવાની અથવા તેમાં રહેવાની મને છૂટ છે. જ્યારે હું તાલેવર હતો, ત્યારે સોડેટિસ અને બીજા હલકા તત્વજ્ઞાનીઓની સોબત કરવામાટે મને લોકો ઠપકો આપતાં. હવે હું મારા મિત્રોની પસંદગી કરી શકું છું, કારણ કે જ્યારથી હું ગરીબ થઈ ગયો છું ત્યારથી મારી કોઈ વધારે ઠરકાર કરતું નથી. જ્યારે મારીપાસે ઘણું હતું ત્યારે હું હંમેશાં દુઃખી રહેતો, કારણ કે હું હંમેશાં કંઈ કંઈ ગુમાવતો; હવે હું ગરીબ થઈ ગયો છું, તેથી હું કંઈ ગુમાવતો નથી, કારણ કે મારીપાસે ગુમાવવાનું કંઈ નથી; તો પણ કંઈક મગવાની આશાથી મને હંમેશાં દિવાસો મળે છે, અને ઉલ્લાસિત થાઉં છું.”

૧ અથે-સનો એક શ્રીમંત,

ચેરમાઇડીએ જે કહ્યું, તેમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે, તો પણ તે સઘળું સત્ય નથી. વળી જ્યારે ચેરમાઇડીએ તે કહ્યું, ત્યારે તે સારાં ભોજન અને ગાયનથી હર્ષિત થયો હતો. જે ડહાપણથી વપરાય તો પૈસાથી ઘણું થાય. સોનું એ શક્તિ છે.

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः

स पण्डितः सश्रुतिमान् गुणज्ञः ।

स एव वक्ता स च दर्शनीय-

स्सर्वे गुणाः काश्चनमाश्रयन्ते ॥

ભાવાર્થ:—“ જેની પાસે પૈસો છે તેજ પુરૂષ કુળવાન છે, તેજ પંડિત છે, તેજ બહુ ડાહ્યો અને ગુણવાળો છે; તેજ સારું ભાષણ કરનારો અને તેજ રૂપાળો છે. સર્વ ગુણો સોનાને આધારે રહેલા છે.”

એક ક્રેન્ચે કહ્યું છે કે “ પૈસો રાજ્યોનો પણ રાજ છે.”
(રિવેરોલ*)

આપણે જે ઇચ્છીએ તે મેળવવાનાં સાધનો પૈસો પૂરાં પાડે છે. જે તાજી હવા, સારું ઘર, પુસ્તકો, ગાયન, ઇત્યાદિ ભોગ્ય હોય તો તે પૈસાથી ખરીદાય છે. જે આરામથી ફાયદો હોય તો તે લેવાને પૈસો આપણને શક્તિમાન કરે છે. જે દુનિયા જેવી રૂચિકર હોય તો તેથી આપણી મુસાફરીનું ખર્ચ પુરું પડે છે. જે મિત્રોને મદદ કરવી, દુઃખીઓનાં દુઃખ નિવારણ કરવાં, એ ખાસ હક લભ્ય હોય તો તે મોટું કલ્યાણ પૈસો આપણને બક્ષે છે.

સ્વિફ્ટ* કહે છે—“ ત્યારે તે વાત તમારા મગજમાં રાખો પણ અંતઃકરણમાં નહિ. ”

પૈસાને પૈસાની ખાતરજ જે ચાહે છે તે કૃપણ છે. તે કર-કસરતું અતિક્રમણ કરે છે. તે એક માત્ર લોભરૂપી યંત્ર અને છે.

* એક ક્રેન્ચ ગ્રંથકાર. ૧૭૫૩-૧૮૦૧.

૧. ઇંગ્રેજ ઉપહાસક કાવ્ય રચનાર અને રાજ્યનીતિ સંબંધી લખનાર; રાષ્ટ્રીની તેનાપર મહેરમાની હતી. ૧૬૬૭-૧૭૪૫.

આ જીવનમાં એક શિખામણુ આપણે એ લેવાની છે કે, હલકી અને નજીવી ચિંતામાંથી આપણે મુક્ત રહેવું. પૈસાનો પ્યાર એ સૌથી હલકો છે.

દ્રવ્યનો ઉદ્ધારણથી ઉપયોગ કરવો એ મોટી વાત છે. સૌ-લેખન કહે છે કે—“ કોઈ પૈસાને વેરી નાખે છે અને તે પણુ વધારે છે, અને કોઈ ઉચિત કરતાં પણુ તેને વધારે ખાથ ભીડી રાખે છે, તે પણુ તે ઘટતો જાય છે, અને તેથી તે માણુસ ગરીબ થતો જાય છે.”

ઉવનશિયરના અર્લ એડવર્ડ કેટિ તેની કબરપરના પ્રખ્યાત મૃત્યુલેખમાં એમ લખેલું છે કે,—

“ જે આપણે આપ્યું, તે આપણી પાસે છે;
જે આપણે ગુમાવ્યું, તે આપણી પાસે હતું;
જે આપણે પશ્ચાદિ છોડ્યું, તે આપણે ગુમાવ્યું.”

અથવા એવીજ મતલબની એક બીજી કવિતા કહે છે કે,—

“ જે મેં જમાવ્યું, તે મેં ખોયું;
જે મેં ગુમાવ્યું તે મારી પાસે હતું;
જે મેં આપ્યું, તે મારી પાસે છે.”

ઉદાર થાઓ પણ ઉડાઉ ન થાઓ.

“ કોઈ એવો હોય છે કે, પોતે પૈસાદાર અને છે, તે પણુ પોતાને કંઈ હોતું નથી.”

“ કોઈ એવો હોય છે કે, પોતે ગરીબ થઈ જાય છે, તે પણુ પોતાની પાસે મોટો ખજાનો હોય છે.”

“ જે ગરીબ ઉપર દયા કરી આપે છે, તે પરમેશ્વર ખાતે ઉધારે છે; અને જે તેણે આપેલું હોય છે, તે તેને પાછું મળે છે.”

એક જીવન શ્રીમંતને કાંઈરહે આપેલી શિખામણુ દરેક માણુસને લાગુ પડતી ગણી શકાય. તે એ છે કે, આપણે આપણાં છોકરાંઓની માફકજ ગરીબને પણ ગણવા જોઈએ. તમારી આમદાની ખરેખર તમારા પોતાની છે, પણ તમારા

વડીલો તરફથી જે તમને વારસામાં મળ્યું છે તે તમારા એક-નુંજ નથી.

જે સેવકોના ભરોસામાં તેમના પ્રભુએ ખજાનો સોંપ્યો હતો, તેમના દષ્ટાંતરૂપ પૈસા વાળા મનુષ્યો છે, તેને માટે તેઓને જવાબ આપવો પડશે. તે કામ તેમના વિશ્વાસપર રાખેલું છે. પૈસાની કંઈ મગરૂબી કરવા જેવું નથી.

“ આ દુનિયામાં જે પૈસાદાર છે, તેમને આજ્ઞા આપો કે તેઓ મગરૂબ થાય નહિ અથવા ચલિત દોલતનો ભરોસો રાખે નહિ; પણ જે પ્રભુ આપણને સઘળી ચીજો ઉપલોગને માટે પુષ્કળ આપે છે તેના ઉપર આધાર રાખે.”

“ કે તેઓ ભલા થાય અને સારાં કામોનો ખજાનો ભરે, ભાગે પડતું વહેંચી લેવાને તૈયાર અને દુઃખમાં ભાગ લેવાને ખુશી રહે.”

“ ભવિષ્યને માટે તેઓ સારા આધારનો સંગ્રહ કરી રાખે, કે જેથી તેઓ અમર જીવન પ્રાપ્ત કરે.”

ખાઈબલ આપણને યોગ્ય કરે છે કે, પૈસો પોતે નહિ પણ પૈસાનો લોભ સઘળી ખરાબીનું મૂળ છે. “જો પૈસો વધે તે તમારા તારો જીવ લગાડ નહિ.” પર્વતપર આપેલા યોગ્યનાં ભાષણોમાં પણ તેજ કારણ આપેલું છે.

આ દુનિયા કે જ્યાં ઉધાઈ અને કાટ કોહોવડાવી નાખે છે અને ચોરો તોડીને ચોરી જાય છે, ત્યાં તમે તમારા ખજાનાના સંગ્રહ કરો નહિ; પણ તમારા ખજાનાનો તમે સ્વર્ગમાં જમાવ કરો. ત્યાં ઉધાઈ કે કાટ કોહોવડાવી શકતાં નથી, અને ચોરો તોડીને ચોરી શકતાં નથી. કારણ કે જ્યાં તમારો ખજાનો હોય છે ત્યાં તમારું અંતઃકરણ પણ રહેશે.”

પ્રકરણ ૪ થું.

નિવૃત્તિ.

‘સદા પ્રવૃત્તિઃ કાર્યાણાં નિવૃત્યન્તા સુખપ્રદા’ ।

શિક્ષા.

ભાવાર્થ—જે નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ તે અંતે નિવૃત્તિ લેવાથી સુખદાયક છે.

આખો દિવસ કામ કરવું, અને ખીલકલ રમવું નહિ, તેથી કોઈપણ છોકરો સુસ્ત અને છે; તે કહેવું સર્વામાન્ય છે. જે કામ ધરની અંદરજ હોય તો તેથી તે વળી નાબુક અને નબળો માણસ થશે. કીડા એ કોઈ પણ રીતે કાળક્રમણુ નથી. આપણું શરીર અને વિશેષે કરીને ઉપલા ભાગ-હાથ (ખાડું) અને છાતી જે આપણા ખીલ સાધારણ ધંધાથી વધવાને બદલે સંકેત્યાય છે, તેમને ખીલવવામાં કીડા ઘણી જરૂરની છે.

રમતો માણસને તંદુરસ્ત રાખે છે એટલુંજ નહિ, પણ કામને માટે ઉત્સાહ આપે છે.

નજીવી બાબતોમાં જતું કરવું, પ્રમાણિકપણાથી રમવું, કોઈ પણ અતિશય લાલ ન લેવો અને ખીલ માણસોની સાથે હળીમળી કેવી રીતે રહેવું, તે તેઓ શીખવે છે.

તેઓ તનને તેમજ મનને તંદુરસ્ત કરે છે. હિમ્મત સહન શીલતા, આત્મસંયમ અને સારા સ્વભાવથી જે ગુણો પુસ્તકો-માંથી જડતા નથી, અથવા કોઈ શિક્ષણ આપી શકતું નથી, તે તેઓમાંથી મળે છે. ઉવેલિંગરનના ડ્યુકે કહ્યું છે તે સત્ય છે કે, ઉવોદરવની લડાઈ જીતવાની કળા ધરનના રમતના મેદાનપર શીખવવામાં આવી હતી. બહેર શાળાઓનાં ઘણાં શ્રેષ્ઠ અને ઉપયોગી શિક્ષણો વિદ્યાર્થીઓને રમતના

મેદાનપર મળે છે. રમત એ નિવૃત્તિનું કામ થવું જોઈએ; પણ જીંદગીનો ધંધો ન થવો જોઈએ.

તંદુરસ્તીને માટે રમતની આવશ્યકતા છે. તેના સંબંધમાં હું પ્રાણીઓના ગુણ-ધર્મદર્શક સૌથી મોટા શાસ્ત્રીય આધારો-માંથી જે અત્રે આપું છું:-સર. જેમ્સ પેગટ કહે છે કે “ નિવૃત્તિના સઘળા અંગત પ્રકારોમાં રમત એ વખાણવાલાયક પ્રકાર છે. વળી તેથી ધંધામાં અથવા હુમ્મશના કામમાં કર્તવ્ય કર્તવ્યની ઘણીજ અગત્યની અસર થાય છે. કારણ કે, પૈસા સંબંધી સામાન્ય હિતની કાંઈપણ લાલસા સિવાય, કાંઈ પણ નીચ હેતુ સિવાય, તેઓ માણસો અને છોકરાઓનો કામમાં સંયોગ કરાવે છે. સારા કાર્યમાં જેઓ તેમની સાથે પ્રમાણિકપણાથી અને સારી રીતે કામ કરે છે તેમની તેઓ મૈત્રી બંધાવે છે. ખીલઓની સાથે કામ કરવાની શક્તિ જે જીંદગીની દરેક હાલતમાં ફતેહને માટે સૌથી સરસ શક્તિમાંની એક છે, તે તેનાથી મેળવાય છે, અને જે કે તેઓના સહજ સ્વભાવથી નહિ, પણ અભ્યાસથી તેઓ પ્રમાણિકપણું શીખવે છે. સ્પર્ધા ગમે તેવી તીક્ષણ હોય તો પણ તેમાં કોઈની ગેરવાજબી રમત સર્વાનુમતે નામોશી ભરેલી ગણાય છે, અને જેઓને પ્રમાણિક રમત રમવાની ટેવ પડી હશે, તેઓ ખીલની સાથે સહલથી પ્રમાણિકપણે વર્તશે. ગમતમાં પ્રમાણિકપણાનું ઉચ્ચ ધોરણ, તેઓનું કાયદાની હદથી ઘણી દૂર રહેલી બાબતોને ધિક્કારવામાં તેમને મદદ કરશે. હવે હું ધારૂં છું કે જે આપણે સઘળી સારી અંચળ ગમતથી મળતા લાક્ષણિક ગુણો, અને જે વસ્તુઓ ઉપર તેમનો લાલ વિશેષ આધાર રાખે છે તેમની શોધ કરીએ, તો, આપણને માણસ પડશે કે સઘળી રમતગમતોમાં અનિશ્ચયો, અજ્યેબીઓ અને નિયમિત રીતે કામ કરવાની ઠબથી કંઈક બુદ્ધિગરી તે બુદ્ધિની કેળવણી માટે મળતી તકો-એ ત્રણ બાબતોમાંની એક અથવાવધારે આવી બંધ છે. ઘણી ઉદ્યોગી જીંદગીના સાધારણ ધંધા કરતાં તદન ઉલટા જે રમુજ ફેરફારો તેમાં થાય છે, અને જે શક્તિઓ અને સારી ગોડવણો, જીંદગીના હુમ્મશના વ્યાપારમાં જોઈએ તે કરતાં ઓછી વપરાવાથી નબળી પડી બંધ અથવા તદન

નાબુદ થાય, તેમની વપરાશને માટે તકો મળે છે, તેમાં આ ત્રણ આબતોની યોગ્યતા વિશેષ કરીને હોય એમ જણાય છે.

પાદશાહી મંડળીના મંત્રી આચાર્ય મિકેલ ફ્રાસ્ટરે રિડોમાં? આપેલા પોતાના હમણાના ભાષણમાં આપણને જણાવ્યું છે કે, “સ્નાયુના કામમાં વિશેષ કરીને થાક મગજનો છે. મગજનો થાક શું છે, તે આપણે સઘળા બાણીએ છીએ અને તે લાવવામાં સ્નાયુને થોડોજ સંબંધ છે અથવા બીલકુલ નથી. આપણે જે સઘળું જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેથી આપણે બાણીએ છીએ કે, સ્નાયુના કામની માફક મગજના કામમાં પણ રસાયણ શાસ્ત્ર નિયમાનુસાર ફેરફાર થાય છે. તે રસાયણશાસ્ત્ર નિયમાનુસાર ફેરફારો જે કે કેટલીક રીતે જુદા પ્રકારના છે. તે પણ સ્નાયુની માપક મગજમાં તેજ ક્રમે થાય છે. અને સ્નાયુની સાથે સરખાવતાં મગજમાં જે થોડો ફેરફાર થાય છે તે તેના તંતુ પદાર્થની અતિ તીવ્રતાને લીધે સમતોલ થાય છે અથવા તેથી પણ વધારે થાય છે.

“કામ કરતી સુડીમાં પડતી ખોટ જલદીથી પૂરી પડે અને ઉત્પન્ન થતા નુકસાનકારક પદાર્થો ધોવાઈ જવાને સ્નાયુની જીંદગી માટે સ્વસ્થ-નીચા દરબના અવયવોની ગુણકારી સહાયથી-સ્વસ્થ થયેલા લોહીના યોગ્ય પ્રવાહની જરૂર હોય તે મગજને પણ તે તેટલીજ જરૂરની છે; એ ખરેખર સત્ય અથવા કદાચ એથી પણ વિશેષ છે. વળી અસ્તિત્વની ધમ પછાડમાં પોતાના બીજા નમ્ર મદદગારો કરતાં તીવ્ર ગતિ વાળું મગજ હંમેશાં આગળ આવી ઉભું રહે છે. ન્યારે આ સઘળો સંયુક્ત સંયો કામ કરવાને તૈયાર થાય છે, અને જે ક્ષણે થાક લાગવો શરૂ થાય છે તેમની વચ્ચેના ઘણાજ અસરકારક કામનો વખત સઘળી સકોચિત મર્યાદાથી બંધાયેલો છે. હું જે તમારી પાસે બોલ્યો છું તેમાં જે કંઈ સત્ય હોય તે આ મર્યાદા વધારવાનો ખરો રસ્તો એ છે કે નમ્ર મદદગારોની ગુણકારી સહાય થાકના હુમલાને તાબે ન થાય તેવી રીતે તેમને ઉત્તેજન આપવામાં રહેલો છે; પણ મગજને તીક્ષ્ણ કરવામાં નથી.”

૧ ઇંગ્લેન્ડનું એક શહેર.

ઘોડા અને કુતરાથી તથા ગોળીથી પ્રાણીઓને મારવાં અને માછલાં મારવાં એ સૌનો સાધારણ ભાષાના શિકાર શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. શિકારી કુતરા બંદુક અથવા માછલાં પકડવાના ગુલથી આપણામાંના (ઈંગ્લેન્ડમાંના) જેઓ કસરત અને ગમત કરતા નથી તેમને પણ તેનો મોહ લાગે છે. આપણા બાપદાદા જેઓ આ દુનિયામાં “શિકારથી” અને શિકારમાંજ જીંદગી ગુબરતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેથી બીજી દુનિયામાં સૌથી મોટાં સુખો મળે છે એમ માનતા હતા, તેમના તરફથી આપણને આ બાબત વારસામાં મળેલી છે. આશ્ચર્યન ૧ કહે છે કે-“જંગલી ડુક્કર તેમની કબરપર દોડતું બંધ છે, પણ તે તેમની શાન્તિનો ભંગ કરતું નથી. તેઓને પોતાની યુવાવસ્થાની રમત હવું વહાલી લાગે છે, અને ખુશીથી પવનની લહેરોમાં ચડે છે.”

ચોખ્ખા પાણીના આપણે આભારી છીએ, તેનાવિષે ઘણું લખાયું છે. તેમજ તાજ હવાના પણ આપણે તેટલાજ આભારી છીએ. તે કેવી અદ્ભૂત છે? તે આપણા સઘળા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; તે એવા નાનુક મધ્યમ પરિમાણથી આમડીને નવરાવે છે કે તેની હાજરીની આપણને ખબર પડતી નથી. તે પણ તે એવી જોરાવર છે કે કૂલો અને પ્રજોની સુગંધ આપણા ઘરોમાં લાવે છે, સમુદ્રપર વહાણોને હુંકારે છે અને સમુદ્ર તથા પર્વતોની સ્વસ્થતા શહેરોના મધ્યમભાગોમાં લઈ બંધ છે. તે અવાજની પાલખી છે. આપણે જેમને ચાહીએ છીએ તેમના અવાજ અને કુદરતનું સઘળું મધુર ગાયન તે આપણને સંભળાવે છે; પૃથ્વીને જલદીથી તૃપ્ત કરનાર વરસાદનો તે મોટો ભંડાર છે; દિવસની ગરમી અને રાતની થંડીને તે નરમ પાડે છે; આપણા માથાપરની ભપકાદાર આસમાની આકાશની કમાનને ભરપૂર કરે છે, અને સવારમાંજ આકાશને તેજથી પ્રદીપ્ત કરે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે મૃદુ, સ્વસ્થ, તેમજ કોમળ, તે છતાં એટલી બધી ઉપયોગી છે. કારણ સઘળા મૂળ દેવતાઓમાં તેનો દેવ

૧. પ્રાચીન સેલ્ટિકલાટ, બીજી અથવા ત્રીજી સદીમાં થઈ ગયો.

એરિઅલ ૧ એ સૌથી નાનુક, પ્રીતિપાત્ર અને મોહક છે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. જેફરીઝર કહે છે કે “—સઘળી વસ્તુઓમાં ખુશખોદાર હવા જેવું બીજું કંઈ મનોરંજક નથી. આપણી આસપાસ, ઉપર અને સઘળી બાબુએ ઘેરી લેતું એફ્રાડાઈટના^૩ બાહુ જેવું તે એક મોટું ફૂલ છે. જાણે કે આકાશનો ધુમટ એ આપણા ઉપર ઝુલતું ઘંટાકૃતિનું મોટું ફૂલ હોય અને તેનું ચમત્કારિક તત્વ પૃથ્વીની સઘળી ખાલી જગ્યાને ભરતું હોય તેવું દેખાય છે. સઘળી વસ્તુઓ કરતાં જંગલી ફૂલોની હવા ઘણીજ મનોરંજક છે. તે યથાર્થ રૂપવાળાં તારા જેવાં ફૂલો મોતીની સાથે ઉગી નીકળતા જંગલી ઘાસના ધક્કાઓથી તેને મથાળે પહોંચતાં કિનારાપર ફેલાતાં બંધ છે. વનદેવનો પણ નિરંતર આવો જગડો ચાલે છે. આ દેખાવથી ઉત્પન્ન થતા વિચારોને લીધે તે સાદો રસ્તો વધારે રમુજી દેખાતો હતો. હું દરેક સવારે તારા જેવા ફૂલવાળે કિનારે આવતો હતો.

“હું હું મેંશાં તેજ ચક્રમાં શા વાસ્તે જતો અને તેમાં ફેરફાર કરવાની કંઈ દરકાર ન રાખતો તે પછીથી પણ કેટલાંક વર્ષ સુધી હું સમજી શક્યો નહોતો. મારે ફેરફારની કંઈ જરૂર નથી; કારણ કે તે અસલી અને ખ્યારી ચીજ, તે જંગલી ફૂલો, તેજ નાનુક અને લીલાં એશનાં ઝાડો, કપૂતરો, ચંદુલપક્ષીઓ અને અનેક રંગ અને સુરવાળાં પક્ષીઓ, તેઓની ગાયનની રીત પ્રમાણે જ્યાં સુધી સૂર્યપ્રકાશ ટકી રહે ત્યાં સુધી તેની તેજ જગ્યામાં ગાતાં જેવાં.....

૧. વાયુદેવ. સિક્કારેકસ પીશાચીનાંએ (ગાફીણીએ) તેને ફસાવી ગુલામ બનાવ્યો હતો, અને ખારવપં સુધી ઝાડની પોલાણમાં સંતાડી રાખ્યો હતો. પછી તેને પ્રોસ્પેરોએ છુટો કર્યો હતો, જે ઉપકારને માટે તે તેનો સોળ વર્ષ સુધી કાસદ રહ્યો અને ગમે તેવું રૂપ ધરી તેના સદેશા લઈ જતો. પછીથી તેને છુટો મુકવામાં આવ્યો હતો.

૨. એક અમેરિકન વૈદ્ય અને વિમાનમાં ફરવાવાળો. ૧૭૪૫-૧૮૧૬.

૩. ગ્રીક લોકોનો (શુક) દેવ સમુદ્રના શીશુમાંથી ઉત્પન્ન થએલો કહેવાય છે.

લતાકુંજં ગુંજન્મદવદલિપુંજં ચપલયન્

સમાલિંગચંગં દ્રુતતરમનંગં તરલયન્ ॥

મરુમંદં મંદં દલિતમરવિંદં તરલયન્

રજોવુંદં વિંદન્ કિરતિ મકરંદં દિશિદિશિ ॥ ૧ ॥

વસંતવર્ણનમ્.

અને વસંત ઋતુને પગથીએ પગથીએ ચડતી ઉનાળાની અગાશીમાં પહોંચતી જેવી એ સર્વ મને ગમે છે. તેજ કમનો દર વર્ષે મને ઉપલોગ લેવા દો. ”

સ્વિટઝરલેન્ડનાં ખેતરોની માફક આપણાં ખેતરોમાં બુદ્ધી બુદ્ધી બતનાં ઉમઠા ફૂલો થતાં નથી, પણ કોઈ કોઈ વખતે તે પીળાં ફૂલોથી ચમકી રહે છે.

“અને (લેડિસ્મોક) સઘળાં રૂપા જેવાં ધોળાં ફૂલો વીડોને રંગી મનોરંજક કરે છે, ” અને કદાચ જંગલોપણ વધારે સુંદર, વધારે મોહક હોય છે.

“આણું જંગલ એવું અદ્ભૂત દેખાય કે અલૌકિક સ્વપ્નના દેખાવનો આભાસ થાય છે. ”

આપણે વારંવાર ખરાબ હવા વિષે સાંભળીએ છીએ, પણ ખરું જોતાં કોઈ હવા ખરાબ નથી. બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે સઘળી હવા આવહાદક છે. કોઈ હવા ખેડુત અથવા પાકને માટે ખરાબ હોય પણ માણસને માટે સઘળી બત સારી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ આનંદકારક છે.

વરસાદ શ્રમાપહારી છે, પવન ડોવત આપે છે, ખરફ હર્ષ પમાડે છે. રસ્કિન કહે છે તે પ્રમાણે “ખરાબ હવા એવી ખરેખર કંઈ વસ્તુ નથી; પણ માત્ર સારી હવાની બુદ્ધી બુદ્ધી બતો છે. ”

આરામ એ આજસ નથી, અને કોઈ કોઈ વખતે ઉનાળાના દિવસે ઝાડો નીચે ઘાસમાં આડે પડખે થવું, પાણીનો ખળખળાટ સાંભળવો, અથવા આસમાની આકાશમાં દોડતાં વાહાં જોવાં એ કોઈ પણ રીતે વખત ગુમાવવો ન કહેવાય.

વળી હવા અને કસરત અનુસંગી છે. એટલે જન્ને કાયદા તમને સાથે મળશે. મનુષ્યના તન અને મનના વિકાસને માટે તેના જેવી ખીલ કોઈ વસ્તુ નથી. યોછામાં યોછા એ કલાક દરેક દિવસે ખુલ્લી હવામાં રહેવાની પ્રત્યેક માણસે ખરેખર મુખ્ય અને પવિત્ર ફરજ ધારણ કરવી જોઈએ.

તાજી હવા શરીરને માટે ને મનને માટે સારી છે. જાણે કે આપણને કોઈ મોટી છુપી વાત કહેવી હોય તેમ કુદરત આપણને કહેવાની કોશીશ કરતી જણાય છે; અને તે પ્રમાણે તેને કહેવાતું પણ છે. પૃથ્વી અને આકાશ, જંગલો અને ખેતરો, સરોવરો અને નદીઓ, પર્વતો અને સમુદ્રો એ શ્રેષ્ઠ શિક્ષકો છે. અને આપણામાંના કેટલાકને ત્રીજા કોઈ દિવસ શીખવી શકે તેના કરતાં તે વધારે શીખવે છે. પણ આથી વિશેષ, જે તમે ખુલ્લા દેશમાં જાઓ, કોઈ નદીઉપર ફરો, જંગલમાંથી કૂલ અથવા કોઈ ખાડમાંથી ધાતુઓ એકઠાં કરો, દરિઆકિનારેથી છીપો અને દરિઆઈ છોડવીણી લીઓ; કિકેટ અથવા ગોલ્ડફરમો અથવા ખીજે કોઈ પણ રસ્તે શરીરને તાજી હવા અને કસરત આપો, તો તમને માલુમ પડશે કે, તમારી તંદુરસ્તી માત્ર વધી છે, એટલુંજ નહિ પણ તમારાં સંતાપ, ચિંતા અને ઉદ્વેગ મટી જાય છે. અથવા તો ઘણે અંશે યોછાં થાય છે.

કુદરત શાન્ત કરે છે, થંડક કરે છે, અને જોર આપે છે. તે મનને વધારે શાન્ત, વધારે આનંદી કરે છે.

મોજમજ અને ગમતમાં લીન થયેલી જીંદગી અલખત માત્ર એકલપેટી થશે, એટલુંજ નહિ, પણ અસહ્ય રીતે અરસિક થશે. જીંદગીનું કામ રમતોજ છે એમ કહી થવું ન જોઈએ.

મર્યાદામાં રહી તેમનો ઉપલોગ લેવો તે આજસ નથી. વળી કઈ કઈ ખાખતને ગમત કહેવી? ખરી મજબૂતો છે અને ખોટી મજબૂતો પણ છે.

પ્લેટો પ્રોટર્કસ^૧ પાસે, સૌકેટીસને પૂછાવે છે કે, “ અને ખરી મજબૂતો સૌકેટીસ કરે છે ! ”

સૌકેટીસ—“ જેને સુશોભિત રંગો અને વ્યાકૃતિઓ કહે છે, તેમાંથી જે મળે છે તે, ઘણી ખરી સુગંધોમાંથી જે મળે છે તે, ધ્વનીથી જે મળે છે તે, જે પદાર્થની ગેરહાજરી જણાતી નથી તેમજ દુઃખદાયક થતી નથી તે, અને જેની હાજરી જણાય છે અને આનંદ આપે છે તે; આ સઘળામાંથી મળતી ગમતો ખરી મજબૂતો છે. ”

પણ જ્યારે ઇન્દ્રિયો ખરી મજબૂતો આપી શકે છે ત્યારે ઉપરની ખાખતની મજબૂતો સાથે સારી વસ્તુ ગણાતી નથી. વળી તે વિશેષ જણાવે છે કે શીક્ષિતમસ કહેતો કે “ ઉપલોગ, મજબૂત, આનંદ, અને તેમના જેવીજ બતની લાગણી દરેક પ્રાણીને સારી લાગે છે, તોપણ હું કહું છું કે, આ વસ્તુઓ નહિ, પણ હડાપણ, જ્ઞાન, યાદગીરી અને તેઓના નકટ સંબંધી વ્યાજબી વિચાર અને ખરા તર્કમાં ભાગ લેવાને જેઓ શક્તિમાન છે, અને વળી જે સર્વ તેમાં ભાગ લે છે, અથવા કોઈ દિવસ દેશે, તેઓને માટે ઉપરની મજબૂત કરતાં આ વધારે સારાં અને ઇચ્છિત છે, અને ખીલ ખધી થીજે કરતાં કાયદાકારક છે.

ખરી મજબૂતો લગલગ અસંગ્ય છે. સગાંવહાલાં અને મિત્રો, વાતવિનોદ, પુસ્તકો, ગાયન, કવિતા, હુન્નર, કસરત, અને આરામ, કુદરતની (જગતની) શોભા અને વિચિત્રતા, ઉનાળો અને શિયાળો, સવાર અને સાંજ, રાત્રિ અને દિવસ, સૂર્યનો પ્રકાશ અને તોફાન, જંગલો અને ખેતરો, નદીઓ, સરોવરો અને સમુદ્રો, પ્રાણીઓ અને છોડવાઓ, ઝાડો અને કૂલો, પાંદડાં અને પૂળો, એ તેમાંની માત્ર થોડીજ છે.

આપણા ઉપસોગને માટે જ્યારે આપણે પૃથ્વીનાં માયાળુ કૃષો સંપાદન કરવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કંઈ નાનુંસુંતું વરદાન માગતા નથી; વગી તે પણ સંભવિત છે કે “ માણસથી અઘણી ઘણી નથી મળ્યો છે, જે તેને સુધારના લપકાદાર રસ્તામાં ચાલતાં આગળ પ્રાપ્ત થશે.

જે હાંદગીનો ઉપસોગ ન લઈ શકીએ તો તે આપણો પોતાનો જ દોષ છે. રસ્કિન કહે છે કે-“સઘળા માણસો ઉપસોગ લઈ શકે, તોપણ મેગવી તો માત્ર થોડાજ શકે છે.” એંદ્ર-બલ્કિલ જન્મ કે જેના ઉપર જે કોઈ યેસતો તેને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં ઉડાડી લઈ જવામાં આવતો, એ ‘અરેબિયન નાઇટસ’ માં સૌથી મોટો મંત્ર છે. આ કામ આપણા સઘળાને માટે હાલમાં આગાડીઓ કરે છે. “ વગી જે આપણે જોઈએ છીએ તેની મર્યાદા જેમ જેમ વધારીએ છીએ તેમ તેમ આપણી કલ્પનાશક્તિની સમૃદ્ધિ વધતી જાય છે.”

અસ્તિત્વની મજબોમાં સારા વાક્યાતુર્યને મારે ઉચ્ચ સ્થાન આપવું જોઈએ. તે મન અને શરીર જન્મને માટે અદ્ભુત પૌષ્ટિક ઝોરાક છે. **બેનબે-સનથી** થયેલો પોતાપરનો આભાર હુરિક^૧ સ્પષ્ટ રીતે કબુલ કરે છે; અને તેઓનાં ખાણુ-ઓનું વર્ણન કરે છે.

“જ્યારે આપણને એટલી બધી પુષ્કળ ચીજો મળતી કે, લપકામાં આવી ઉન્મત થતા, પણ ગાંડ નહિ થતા; અને ત્યારે, તારી દરેક કવિતા, મિષ્ટાન્ન અને લીજતદાર દાર કરતાં પણ વધારે આનંદ આપતી”

૧. ઇંગ્રેજ કવિ અને નાટકાચાર્ય. તેનો જાપ તેના જન્મ પહેલાં એક મહીને મરી ગયો હતો, પ્રથમ તેણે નેધરેન્ડ્સમાં લશ્કરી નોકરી કરી, પછી કેમ્બ્રિજની કૉલેજમાં દાખલ થયો, પછી તેણે નાટકનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. ૧૬૧૯માં તેને રાજ્ય કવિપદ મળ્યું હતું. ૧૫૭૪-૧૬૩૭.

૨. પ્રખ્યાત ઇંગ્રેજ કવિ ને કેનથિયરના દેવળમાં નોકર હતો. કામચેલે તેને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, પણ પાછો ખીજા આદર્સ રાજ્યે તેને રાખ્યો હતો. ૧૫૯૧-૧૬૭૪.

ખુશીમાં પસાર થયેલી કોઈ પણ સાંજનું વર્ણન કરવાને જ્યારે જાનસનને ઇચ્છા થતી ત્યારે તે કહેતો કે, સાહેબ “ અમને વાર્તાવિનોદમાં સારી મજ પડી અને ડાર્વિન^૨ અથવા હ્યેલ,^૩ કિંગ્સલે,^૪ અથવા રસ્કિન, હુકર,^૫ હુગ્ગલે,^૬ અને ટિનડલ^૭ની સાથે એક કલાકનો વાર્તાવિનોદ તાજી હવાના પ્રવાહ જેટલોજ ઉત્સાહ આપનાર મને વારંવાર જણાયો છે. માણસોમાં વાતચિત કરવાની કળા કરતાં ખીજી થોડીજ અક્ષિ-સોમાં વધારે તકાવત હોય છે. ઘણા હોશિયાર માણસો કે જેઓ ઘણાજ વિનોદી થઈ શકે, પણ જેમનામાંથી બળાતકારે કંઈક કાઢ્યા સિવાય પોતાની મેળે કશું નીકળવાની આશા રખાતી નથી એવા ઘણા છે એમ હું જાણું છું. સારા વિનોદી માણસનો સર્વ સ્થળે સત્કાર થાય છે. ખીજી સઘળી વસ્તુની માપક હુકર પણ સુધારી શકાય. મહાવરાવિના સારી વાતચિત કરવાની કોઈથી આશા રાખી શકાય નહિ. સર ઉવિલિયમ ટેમ્પલ^૮ કહે છે કે “સારી વાતચિતની પહેલી અવયવભૂત વસ્તુ

૩. ઇંગ્રેજ વૈદ્ય અને કવિ. ૧૭૩૧-૧૮૦૨.

૪. ઇંગ્રેજ પ્રખ્યાત ભૂસ્તરશાસ્ત્રી, તેણે પોતાની વિદ્યાનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા આખા યુરોપમાં અને અમેરિકામાં પ્રવાસ કર્યો હતો. ૧૮૪૮ માં તેને નાઇટનો ઇલકામ આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૭૯૭-૧૮૭૫.

૫. ઇંગ્રેજ કવિ, નવલકથા અને નિબંધ લેખક ૧૮૧૯-૧૮૭૫.

૬. ઇંગ્રેજ મહાન વનરપતિ વિદ્યા જાણનાર. તેને ૧૮૩૬ માં નાઇટનો ઇલકામ આપવામાં આવ્યો હતો. ૧૭૮૫-૧૮૬૫. તેનો પુત્ર પણ તેવોજ હતો. ૧૮૧૬.

૭. ઇંગ્રેજ પ્રખ્યાત શારીરિકશાસ્ત્ર અને કુદરતી તવારીખવેત્તા, તે આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૮૨૫.

૮. ઇંગ્રેજ કુદરતી તત્વવેત્તા. પ્રકાશ, ગરમી, વીજળી અને લોહચું-બકના ગુણોની વધારે શોધોથી તે વધારે પ્રખ્યાતી પામ્યો છે. ૧૮૨૦.

૯. ઇંગ્રેજ રાજદારી અને રાજનીતિ કુશળ; ત્રીજો ઉવિલિયમ રાજ ખાનગીમાં હંમેશાં તેની સલાહ લેતો. ૧૬૨૮-૧૬૯૯.

સત્ય છે, બીજી સારી અકકલ, ત્રીજી સારો સ્વભાવ, અને ચોથી મમ છે.” પહેલી ત્રણ બાબતો કોઈપણ રીતે દરેક માણસની શક્તિમાં છે.

ઘણા લોકોને તેઓના જ્ઞાનનો મોટો ભાગ વાતચિતથીજ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. એક કહે છે કે “ જે માણસ ઘણી પરપુષ્ટ કરે છે તે ઘણું જાણે છે અને ઘણા સંતુષ્ટ થાય છે, પણ જે પુરુષને તે પૂછે છે તેની ચતુરાઈને અનુકૂળ આવતા સવાલો જો તે પૂછે તો તેમ વિશેષે કરીને થાય છે; કારણકે તેથી પુશીથી જોલવાનો તેને લાગ મળશે અને પોતાનું જ્ઞાન નિરંતર વધશે.

આપણાં છોકરાઓમાં, તેમજ આપણા પોતામાં સૌંદર્યની બુદ્ધિ વિશે આપણે પૂરતો સુધારો કરતા નથી. તો પણ કઈ ગમત એવી ચોખ્ખી, એવી ખર્ચ વગરની, એવી સુલભ અને હંમેશાં આપણી સાથેજ રહે તેવી છે? સમગ્ર દેખાવ, ઝાંઝો અને પાંદડાં, કૂલો, આસમાની આકાશ, ઉન જેવાં નરમ વાદળાં, ચળકતા સમુદ્ર, સરોવરપરની ઉર્મીઓ, નદીપરનો ચળકાટ, ઘાસપરની છાયા, રાત્રે ચંદ્ર અને તારાથી કોઈકોઈને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાને આ સઘળું કંઈ લાગતું નથી. ચંદ્ર અને તારાઓનો પ્રકાશ ફેકટ છે; પક્ષીઓ અને જંતુઓ, ઝાંઝો અને કૂલો, નદી અને સરોવર, તેમજ સમુદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ તેમને કંઈ આનંદ આપતાં નથી.

વપુરાદત્તે સતતમાત્માનુકરણમ્.

વેદાંતરહસ્યં

“આત્માની આકૃતિ શરીર ગ્રહણ કરે છે;

કારણ કે આત્મા આકૃતિરૂપ હોઈ શરીરને બનાવે છે.”—સ્પેન્સર^૧

આપણા કૃત્રિમ રંગો ક્ષુદ્ર અભિમાનના ઠાડમાટ માટે ઠીક છે, પણ વિખરાઈ જતાં વાદળાંના સમુદાયના, અથવા જંગલી બતકોની પાંખના પીછાંના રંગ આગળ તેઓ કંઈ નથી.” હુમટન.^૨

૧ ઈંગ્લેન્ડ ક્રિ. ૧૫૫૩-૬૮.

૨ ઈંગ્લેન્ડ ગ્રંથકાર ૧૮૩૪.

રસ્કિન કહે છે કે—“એક એવું તેજ છે કે જેને આંખ સૌંદર્યની વધારે ઉંડી લાગણીથી નિત્ય શોધ્યાં કરે છે. તે પ્રકાશિત તેજ સૂર્યાસ્ત અથવા સૂર્યોદય વખતે, આસમાની આકાશે દષ્ટિ-મર્યાદામાં ભડકાની માપક ચળકતાં કીરમજી રંગનાં વાદળાંઓનાં ટપકાંનું છે. જેથી આકાશના રંગો પૃથ્વીને ઉજવળ કરતા જણાય છે, અને “પેલા પશ્ચિમ શિખરની કોરપરનો નારંગી રંગ હજારો વર્ષના સૂર્યાસ્તનું એવું સૌંદર્ય હોય છે કે જાણે આપણે સ્વર્ગના દરવાજામાં જતા હોઈએ એવું લાગે છે.

ટલમુડ^૩ પર ટીકા કરનારા આપણને જણાવે છે કે માના^૪ નામના અમત્કારી પદાર્થમાં દરેક માણસને જે સ્વાદ સારો લાગતો તે મળતો, અને તેવીજ રીતે કુદરતમાં જે પોતાની રૂચિ પ્રમાણે શોધે છે તેને તે મળી આવે છે.

ખરી મજાઓની લાંબી યાદી કેવા પ્રયત્નથી ખુટાડી દેવી તે કંઈ મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. ત્યારે આટલી બધી નિરપરાધી મજાઓ છે, ત્યારે કોઈ ખરાબ અથવા શક-વાળી પણ હોય તે શાવાસ્તે પસંદ કરવી? જો તમારાથી બની શકે તો કોઈપણ રીતે સારી મજાઓ ખુટાડો. પછી તમને બીજાનો વિચાર કરવા વખત મળશે.

કહેવત છે તે પ્રમાણે જેઓએ “જીંદગી અનુભવી” છે, અને જેઓ ધારે છે કે અમે “દુનિયા” ને જાણીએ છીએ તેઓ ઘણી મોટી ભૂલ ખાય છે; અને ઘણા ગામડીઆઓ જે-ઓએ તેમનું ગામ કદી છોડ્યું ન હોય પણ તેમની આંખોનો ત્યાંજ હડાપણુ ભરેલો સારો ઉપયોગ કરેલો હોય તેમના કરતાં તેઓ ઘણું ઓછું જાણે છે.

આસક્તિવાળી જીંદગી, જેને ભૂલથી “મોજી જીંદગી” કહેવામાં આવે છે, તે માત્ર સુખની કંગાળ ચેષ્ટા છે. જેઓ તેના ભોગ થઈ પડયા છે, તેઓ જો કે પોતેજ તેને માટે ઠપકા પાત્ર છે તો પણ દુનિયાપર દોષ મૂકે છે.

૩. હિજી લોકોના કાયદા, દંતકથા અને તેના ખુલાસાનું પુસ્તક.

૪. અરબસ્તાનનાં રણોની મુસાફરી કરતાં ઇસ્લામ લોકોને અદ્ભુત રીતે પરમેશ્વરે પૂરો પાડેલો ખોરાક.

“જ્યારે મોજમળ્યોના ઉપસોગથી આપણે ખાલી થઈ જઈએ છીએ ત્યારે આપણે ધારીએ છીએ કે મોજમળ્યોને આપણે ખુટાડી દીધી છે.”

હી મસેટે કહ્યું છે કે “હું યુવાન અવસ્થામાં છું; માત્ર મેં જીવનમાં અર્ધજીવ સુસાફરી કરી છે, અને કંટાળો પાગી હું પ્રરીને પશ્ચાત્તાપ કરું છું.” કેવો શોકજનક ઉદ્દગાર?

જે તે ઉહાપણુથી ચાલ્યો હોત તો ગયા વખતને માટે આભાર માનત અને ભવિષ્યની આશાથી મગ્ન રહેત.

જીવનનું મૂલ્ય તેના સહાયારથી થવું જોઈએ. “વિશેષે, જ્યારે આત્મા ઉહાપણુથી અમલ કરે છે અથવા હેતથી સત્તા વાપરે છે, અને સંભાળ રાખી ફાયદો કરે છે, જોઈતી વસ્તુઓ પુષ્કળ રીતે પૂરી પાડે છે, અને આ શરીર, જે તેનો ઉતરતો પણ ભાગદાર છે, તેને પુણ્ય કામમાં યોજે છે, ત્યારે આત્મા અને શરીર મળી એક ઉત્તમ સદ્ગુણી મનુષ્ય છે; પણ જો શરીર અમલ કરે અને કામના વેગમાં પ્રથમ સમજ શક્તિનો ગેર ઉપયોગ કરે, અને પછી ખુશી અને પસંદગીનો શ્રેષ્ઠ ભાગ કળવે કરે છે, ત્યારે શરીર અને આત્મા યોગ્ય સંયોગી રહેતા નથી. તેથી મનુષ્ય મૂર્ખ અને કંગાળ બને છે. જો આત્મા રાજ્ય કરતો નથી, તો તે સહાયી થઈ શકતો નથી. કાં તો તે રાજ્ય કરે છે ને કાંતો તેનો દાસ બની રહે છે.” (જેરીમી ટેઇલર)

પ્રકરણ ૫ મું.

તંદુરસ્તી.

“પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા પુનર્મહી ॥

एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं पुनःपुनः ॥ ૧ ॥

અલખત આત્મા એ મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ ભાગ છે, પણ આપણા અસ્તિત્વની હાલની સ્થિતિમાં કોઈપણ રીતે માત્ર શરીરથી અને તેની મારપ્રતજ કાર્ય કરી શકે છે. આપણા મહાન સ્વદેશી દુરંદેએ પોતાના પહેલા પ્રયોગમાં તે વિષે એક રમુજી દાખલો આપ્યો છે. એક ગાંધીની દુકાને તેણે બાલ્યવયમાં નોકર રહી, જીવનના ધંધાની શરૂઆત કરી હતી. પછી જ્યારે તેને એક ગ્રાહકને ઘેર મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે ઘંટ વગાડવાથી કોઈએ તેનો અવાજ સાંભળ્યો નહિ, એટલે તેણે પોતાનું માથું કઠોડામાં ઘાલ્યું; અને ઘરમાં કોઈ છે કે નહિ, તે જોવાની કોશીશ કરી. કઠોડાની કંઈ બાજુએ પોતે હતો, તે સવાલ તેના મનમાં પછી ઉત્પન્ન થયો. જ્યાં માણસનું માથું હોય ત્યાં પોતે તે માણસ હોય એમ તેણે નકી કયું, પણ તેજ ક્ષણે, તે રસ્તામાંથી ખસી શક્યો નહિ તે પહેલાં, ખાસણું ઉઘડ્યું, અને કઠોડાથી તેનો પગ છુંદાતાં, માથાના અને બીજા અવયવોના સંબંધવિષે જુના દષ્ટાંતનું સત્ય તેના પોતાના પરજ બખાતકારે સાબીત થયું.

આપણી જીવનની સ્થિતિને લોધે હાલમાં તંદુરસ્તીનું અધ્યયન વિશેષે કરીને જરૂરનું છે. આપણા વડવાઓ ગામડામાં ખુટલી હવામાં અને ખેતીના કામમાં વધારે રહેતા હતા. આપણે વધારે મોટા પ્રમાણમાં હાલ શહેરોમાં એકઠા થઈએ છીએ. ઘરો, દુકાનો અને વખાતમાં વધારેવાર કામ કરીએ છીએ. આ-

૧ પ્રખ્યાત ઈંગ્લેન્ડ રસાયન શાસ્ત્રી અને તત્ત્વવેતા. વીજળીના ગુણોની શોધસંબંધી તેણે સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ૧૭૯૧-૧૮૬૭.

પણાધવા એકાં કામ કરવાના અને નબળાઈ આપનારા છે. મગજ અને તંતુનાં બંધારણ પર તે વધારો મોટા ભારરૂપ છે. મને ધાસ્તી લાગે છે કે આપણાં મોટાં શહેરોની વસ્તી, તેઓના આપઘાતા કરતાં કમકૌવત છે, એ ભાગ્યેજ શકવાળી વાત છે. લંડનના વધારે ગરીબ લોકોની વસ્તીના ભાગમાં અથવા મોટાં કારખાનાના બીજાં કોઈ મોટા મથકમાં, ગાડીમાં એસીને પંચુ પસાર થતાં આપણને ચેતન વગરનાં, ફીકા ચહેરાવાળાં, અને સાંકડી છાતીવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો નજરે પડ્યા વિના રહેતાં નથી. નબળાં અને માંદાઓને તેવી સ્થિતિમાં રહેવા દેવાં, એ એક રીતે આપણા આરોગ્યતાના સુધારાઓમાં મોટી ભય ભરેલી વાત છે. થોડી સંભાળ અને લક્ષ્યથી દૂર થઈ શકે તેવાં કારણો અને તંદુરસ્તીના કોઈ કાયદાના ઉપર થોડીયા જ્ઞાનથી રોગની પીડા વધે છે.

અસલના વખતેના જે કંઈ લેખો આપણને મળે છે તેમાં પણ ડાહ્યા રાજદારી માણસો તંદુરસ્તીના વિષય પર ઘણું લક્ષ આપતા એમ જણાય છે. “તંદુરસ્ત તનમાં તંદુરસ્ત મન” ની મોટી અગત્યતા તેઓ સમજતા હતા.

તંદુરસ્તી બળવવી એ આપણો પવિત્ર ધર્મ છે. કોઈ કોઈ વખતે એમ કહેવામાં આવે છે કે મોઝીઝના ૧ ધર્મસંબંધી બોધમાં મોટા ભાગ આરોગ્યતાના કાયદાઓનો હતો. હું ધાડું છું કે એ ભાગ્યેજ ખરું હશે. પણ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે જે જે ખાઈખલમાં લખેલું છે તે ધર્મસંબંધી તેમજ રાજ્ય અને સંસારસંબંધી છે. વળી તંદુરસ્તીના કાયદા જે કે ખરેખર ધર્મનો ભાગ નથી, તે પણ હંમેશાં લગભગ તેની બરાબર જ છે. “શું તમે બાણતા નથી કે તમારું શરીર તમારામાં રહેલા અને પરમેશ્વરથી મળેલા પવિત્ર આત્માનું એક દેવળ છે, અને તમે તમારા પોતાના નથી.” ઇજીપ્શ્યન લોકોનો

શરીર તરફનો પૂજ્ય ભાવ મધ્યજમાનાના શરીરના ઘિકકારથી સારો હતો; ફાટોલાં કપડાં અને મેલમાં સ્વભાવિક કંઈ સદૃશ્યો નથી પણ દુર્ગુણ છે.

“ગ્રીક લોકો મનની તેમજ તનની કેળવણીને પોતાનું શાસ્ત્ર તેમજ અધ્યયન માનતા. તેઓની કેટલીક સ્ત્રીઓ કુસ્તીની અને કેટલીક સહેલી કસરતો કરતી. તેઓનાં શરીર સ્વતંત્ર અને તંદુરસ્ત જીંદગીથી એવાં પરિપૂર્ણ થતાં કે જે હબ્બ અક્ષય અને અનુપમ, પરિપૂર્ણ મનુષ્યસૌંદર્યના નમુના ગણાય છે.” (ફિગ્ગે.)

તે આ “જીંદગી છે, જેમાં આપણા સ્નાયુ સ્વસ્થ છે, અરે મૃત્યુને માટે નહિ પણ જીંદગીને માટે આપણે મહેનત કરીએ છીએ; વધારે જીવનવાળી અને ભરપૂર જીંદગી મારે જોઈએ છીએ. (ટેનિસન.)

એક જુની કહેવત છે કે, પવિત્રતા પછી સ્વસ્થતા છે અને વૈદકશાસ્ત્રની હાલની શોધો, આ જુજ કહેવતને માત્ર ખરી કરી બતાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેનું કારણ ખુલ્લી રીતે સમજાવે છે; અને શાવાસ્તે એમ છે તે બતાવે છે.

આપણે હમણા બાણીએ છીએ કે ઘણા રોગોની મૂળ ઉત્પત્તિ શરીરબંધારણના છિદ્રો અને ઝીણી નાડીઓની નિયમ વિરૂદ્ધ હાલતથીજ થતી નથી, પણ તે ખરેખર, બીજા કાર્યક પદાર્થો અવ્યવસ્થામાં દાખલ થવાથી થતા હુમલા છે. કોગ-ળીયું, શિતળા અને સંલવિત રીતે કેટલાક બીજા રોગો પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતા નથી; પણ તેના જંતુઓ આપણામાં રેપાય છે, તેટલા માટે એકલા આપણા શરીરનેજ નહિ, પણ આપણે રહેવાના ઘરને, પહેરવાનાં લુગડાંને, પીવાના પાણીને, અને દમ લેવાની હવાને સ્વસ્થ રાખવાની થોડી જરૂર નથી.

મનુષ્યદેહ, એ પાકું અદ્ભૂત કામ છે. કેટલા બધા જ્ઞાનનો

૧. માહુદી લોકોનો કાયદા બાંધનાર અને તેમને મિસર દેશમાંથી લખનાર ૧૨૦ વર્ષની વયનો તે થયો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭૧-૧૪૫૪

૧. ઇંગ્રેજ કવિ. પછીથી રાજ્યનો કવિ થયો હતો. ૧૮૦૯.

મગજમાં સંગ્રહ થાય છે તેનો જરા વિચાર કરો. જે ત્વરાથી સ્નાયુઓ મરજીને આધીન થાય છે તેનો વિચાર કરો. સર જે-ધમ્સ પેંગેટ કહ્યું છે કે, કેઇ અનુભવી ગવૈયો એક પળમાં પી-આના ઉપર ચોવીસ સુર લગાડી શકે છે; કારણ કે દરેક સુર-રૂપી સ્નાયુનું ઝરણ મગજમાંથી આંગળીઓ સુધી વહે છે, અને પાછું આંગળીઓથી મગજ સુધી જાય છે. નીચે વળવું, ઉંચું થવું, અને ઓછામાં ઓછું એક વખત પડખે જવું, એવી આંગ-ળીની ત્રણ ગતિ દરેક સુરમાં જરૂરની છે; જેથી એક સેકન્ડમાં ઓછામાં ઓછી ઊંચાઈ ગતિ થાય છે, જે દરેકમાં મરજીના નિર-નિરાળા યત્ન જોઈએ છીએ, અને અમુક ત્વરાથી અને અમુક જોરથી અમુક જગ્યાએ ચોકસ રીતે તેમને નિયમિત કરવા પડે છે.

લાખો છિદ્રોવાળી રંગો રંગ. ઝીણી નસો, કેટલાક માઈલ સુધી લંબાવી શકાય તેવા જ્ઞાનતંતુઓનો સમાસ કરતી આમડી તે એક નાનુક અને ઘણા શ્રમથી અનેલી ઇન્દ્રિય છે. તે નિરં-તર પોતાની મેળે સુધરતી જાય છે અને તેની પ્રજ્વળ જરાબર જળવવાને માટે તેને ચોખ્ખા સંલગ્ન અને પુષ્કળ પાણીની જરૂર પડે છે. આ અદ્ભૂત અવયવ ધારણને તંદુરસ્ત રાખવા ને બીજાં અંગો પણ વપરાશમાં રહે તે જોઈએ.

“એ આરામ તેનો મુખ્ય રોગ છે, એમ હાલ્સન વિષે મિલ્ટને કહ્યું હતું, તેમ ઘણા રોગી માણસો વિષે કહી શકાય.” જે હૃદયોના અરપૂથી અથવા આલ્સ પર્વતથી

૧. કાર્થેજનો મોટો પ્રખ્યાત સરદાર. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે કાર્થેજના સર્વ લશ્કરનો ઉપરી નિમણો હતો. ત્રણ વર્ષમાં આખું સ્પેઇન તેણે તાબે કર્યું. તે રોમન લોકોનો ડરો દુશ્મન હતો. તેણે આલ્સ પર્વત ઓળંગ્યો. ઇટલિમાં દાખલ થયો. સિપિઓને હરાવ્યો. એપિતાઇન પર્વત ઓળંગ્યો. એક મોટી લડાઈમાં તેણે રોમના લોકોની એની કતલ કરી કે કપાઈ ગયેલા રોમનો અને અમીરોના હાથમાંથી કાર્થેજી વીંટીઓ ત્રણ બુશલ તેણે કાર્થેજ મોકલી દીધી. પછી સિપિઓ કાર્થેજ ઉપર સ્વારી લઈ ગયો, તેથી સોળ વર્ષ પછી હૃદયોના પોતાના દેશના રક્ષણ અર્થે જવું પડ્યું. આમની મોટી લડાઈમાં સિપિઓએ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૨માં

પરાજીત થયો નહોતો. તેને કુર્બેનિઆના ૨ એશઆરામે નબળો પાડ્યો. શસ્ત્રમાં વિજયવંત, તે વીરનર મોજમબથી પ-રાજીત થયો.” (સેનેકા.)

ઇન્દ્રિયો નિર્દોષ આનંદમય છે. જે આપણે તેને આધીન થઈશું તો અસલની ઇટલીની મોહિનીઓની^૩ માફક, લવ-સાગરના ખડકો અને વટોળીઆમાં આપણી નૌકાનો તે લંગ કરશે. આનપાનાદિકની ગફલતથી ઘણા રોગો થાય છે. ડ્રીંક (Drink પીવું) એ શબ્દ ઘણું કરીને ઉત્તરની પ્રજાઓનો શાપ જે દાડ છે, તેના સંબંધમાં વારંવાર વપરાય છે. કેટલેક વખતે તે જે કે અગત્યનું યોગ્ય છે, તો પણ તેનો મોહ એટલો મોટો છે કે, આપણા સ્વદેશીઓનાં અર્થોઅર્થ પાપ, આપદાઓ, અને દુઃખોનું તે મૂળ છે. યોગ્યા પાણીમાં કંઈ પાપ નથી, પણ દાડમાં દોષ રહેલો ગણાય છે.

ગન્તુમિચ્છસિ ચેત્સ્વપ્ને મઘં પિવ મુહુર્મુહુઃ ।

ભાવાર્થ—જે નરકમાં જવાની ઇચ્છા હોય તો વારંવાર મ-દિરાનું પાન કર.

યાહુદી લોકોમાં એક બુની કહેવત છે કે “જ્યાં સેતાન પોતે જઈ શકતો નથી ત્યાં તે મદિરાને મોકલે છે.”

“તે દૈત એક વખત પ્રવેશ કરે છે,

અને ઘરમાં રથાયી થાય છે;

તેને હરાવ્યો. પછી તે નાહો અને સિપિઓના હાથમાં ન જવાને બુદા બુદા રાજાઓને આશરો લીધો. પણ છેવટ ઇરાનનો રાજા રોમન લોકોની સત્તાથી અહીંને તેને સોંપી દેવાનું કરતો હતો, એટલામાં પોતાની પાસે જે ઝેરનું પીકું તે હમિશાં રાખતો હતો તે ખાઈ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૨૪૭-૧૮૩.

૨. ઇટલિમાં નેપલ્સની આસપાસના ખુલ્લા પ્રદેશને રોમન લોકો કુર્બેનિઆ કહેતા.

૩. મોહિનીઓ (સિરેન્સ) લયંકર દાવભાવવાળી સ્ત્રીઓ, તેઓને લેટીન અને ગ્રીક કવિઓએ કહ્યા છે. જેઓ અત્યાસીઓને તેમના ગાયનથી એવી રીતે દલબાવતી કે તેઓને ખાવા-પીવાનું પણ ભાન ન રહેતું અને ભૂળે મરી જતા.

એટલે મુખ શાન્તિ, આકાંક્ષા, અને આનંદ,
ત્યાં વધારે ટકતાં નથી." (કલિઅસ.)

પિત્તની કહે છે કે,—"મધથી હાથ કપે છે, આંખ ચુવે છે,
રાત્રિ અસ્વસ્થપણે શુન્ન છે, ખરાબ સ્વપ્ન આવે છે, સવારમાં
સ્વાસ દુર્ગંધ મારે છે અને સઘળી ચીજોનું તદ્દન વિસ્મરણ
થાય છે." સર ડમ્લ્યુ રૅલેર આ વાક્યમાં ઉમેરો કરી કહે
છે કે,—"જે માણસને મધ પ્રિય છે, તેનો કોઈ માણસ લ-
સો કરતો નથી; કારણ કે તેના પેટમાં શુપ્ત વાત રહી શક-
તી નથી. મધ માણસને હેવાન જેવો કરી નાખે છે, એટલુંજ
નહિ, પણ ગાંડો બનાવી દે છે. જે તે તને વહાલો થશે, તે
તારી પોતાની સ્ત્રી, તારાં છોકરાં અને તારા મિત્રો તને ધિક્કારશે."

મહાકવિ શેક્સ્પીઅર મધને ધિક્કારતાં કહે છે કે—

"પોતાનાં મગજ બગાડવાને, માણસો પોતાનાં

મુખમાં એક દુસ્મનને ગ્રહણ કરે છે,

અને વળી મગજ ઠંડા, હાર્ય, મસ્તી કરતાં કરતાં અને

એક ખીજનાં વખાણ કરતાં કરતાં માણસ મટી પડ્યું બનવું

એ શું એકું આશ્ચર્ય છે ?"

"અક્કલ હોશિયારીવાળું માણસ ધીમે ધીમે મૂર્ખ જેવું
બને છે, અને પછી તરતજ હેવાન જેવું થઈ જાય છે." હેવાન
જેવું હોય, તે પણ કહેવું ગેરવાજબી ગણાય.

એથી ઉલટું મિતાહારનો બહલો ફેટલો કિસ્મતી છે ?

"જો કે હું ઘરડો લાગું છું, તો પણ હું મજબૂત અને
જીવાન જોઈ જેવો છું; કારણ કે મારી જીવાનીમાં, તીવ્ર અને ઉ-

૧. રોમન તત્વવેત્તા અને ગ્રંથકર્તા ઇ. સ. ૨૩-૭૯.

૨. સર ઉવૉલ્ટર રૅલે એક ઈંગ્લિશ વહાલુવટી, સંસ્થાન વસા-
વનારો, ઇતિહાસકર્તા અને કવિ. ૧૫૭૯ માં તે અમેરિકામાંથી
પાછો આવ્યો. તેણે તમાકુ અને પેટાં અમેરિકામાંથી ઈંગ્લંડમાં
દાખલ કર્યાં. તેલકરી કામ જાણતો અને રાણી એલીઝાબેથની
તેના પર રહેમ હતી; ઇમેક્સની પાયમાલી કરવામાં તેણે પૂર્ણ
ભાગ લીધો હતો. જેમ્સ રાગએ તેને ૧૩ વર્ષ કેદમાં રાખી
પાછો સોનાની ખાણો શોધવા મોકલ્યો હતો, પણ તે તેમાં
શોધ્યો નહિ. ૧૫૫૨-૧૬૧૮.

ન્માદક મધોનું જે કોઈ દિવસે મારા લોહીમાં મિશ્રણ કયું
નથી.

તેટલા માટે મારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્ફૂર્તિવાળી અને માફકસર
શિયાળા જેવી મસ્ત છે."

મધજનિત કેફના પાપને આઈબલમાં વખતોવખત વખો-
ડવામાં આવ્યું નથી, તેથી કોઈ કોઈ વખતે આશ્ચર્ય બતાવ-
વામાં આવે છે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તે ગરમ
દેશમાં લખાણેલું હતું. કેફ-મધપાન વિશેષે કરીને થંડા મુલ-
કોનો દુર્ગુણ છે. તો પણ સૌલોભન તેને વખોડે છે.

"દુઃખ કોને છે ? દીલગીરી કોને છે ?

કલેશ-કંકાસ કોને છે ? કવલવાટ કોને છે ?

વિનાકારણ ધા કોને લાગે છે ? આંખોમાં રતાશ કોને હોય છે ?

જેઓ મધપાનમાં મસ્ત રહે છે તેને,

જેઓ મિશ્ર મધની શોધમાં રહે છે તેને.

બ્યારે મધ રાતો દેખાય છે અને પ્યાલામાં

તેનો રંગ ચળકે છે ત્યારે તેની સામે તારી નજર

કર નહિ;

આખરે તે એક અજગરની માફક કરકે છે,

અને એક ઝેરી સાપની માફક દંથ મારે છે.

મધના કેફનો દુર્ગુણ ઘટતો જાય છે, એમ આશા રાખ-
વાનાં કેટલાંએક કારણો છે. ચતુરાઈવાળા ધંધાઓને માટે વધારે
મળતા પ્રસંગોએ, ગાયનકળા, ચિત્રકળા, અને પુસ્તકો મળવા-
ની વધારે સહેલે, આપણાં ઘણાં આબરૂદાર અને સ્વસ્થ કુટું-
બોએ મધપાનનિશ્ચલને ઉત્તેજન આપવા ઘણી મહત્ત કરી છે
અને હજી કરે છે.

મરણે યાનિ ચિદ્વાનિ તાનિ ચિન્હાનિ મઘપે ।

ભાવાર્થ—મૃત્યુવખતે જેટલાં ચિન્હ થાય છે તેટલાં ચિન્હ
મદિરા પીનારને થાય છે.

આ પ્રમાણે જેમ મધ કેટલાં સંકટો વધારે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ અત્યાહારનાં સંકટો પણ ઘણાંજ સાધારણ છે. સંભવિત રીતે દશમાંથી નવ માણસો પોતાને જરૂર છે તેના કરતાં, અથવા પોતાને પ્રાયદો કરે તેના કરતાં વધારે ખાય છે. કોઈ કોઈ વખતની ભોજનનૃપતિ થોડુંજ નુકસાન કરે છે, પણ નિરંતરનો અત્યાહાર નુકસાનકારક અને ધક્કો પહોંચાડનાર છે. જોઈએ તે કરતાં વધારે ખાવું સહેલું છે; જોઈએ તેથી થોડું ખાવામાં કાંઈ ખીક નથી. અર્થાત્ અતિભોજન સહેલું છે, અલ્પ ભોજનમાં કાંઈ ભય નથી.

મિતાહાર આખી જીંદગીમાં એકસરખી રીતે વહન થવો જોઈએ. “સત્ય કહીએ તો જ્ઞાન અને કૌવત બંનેનાં સત્વને સુધારી તે બંનેની કિમ્મત દશગણી વધારે છે. બળને નરમાશયુક્ત કરવું અને ખંતને મિતાહારયુક્ત કરવી એ, કામમાં પ્રતોહ મેળવવાના મોટા રહસ્ય જેવું લાગે છે.”—(મિસ. સ્વેલ.)

મિતાહાર એ જોર છે, નબળાઈ નથી; તે સ્વાધીનતા અને સ્વાંકુશ ખતાવે છે.

ખાતાં બહુવાર લગાડવી નહિ, તેમજ ઉતાવળ પણ કરવી નહિ. હંમેશાં ખાઈને ઉડતાં એ કોળીઆ ભૂખ્યા ઉઠવું એમ લોકોનું કહેવું છે. હોજરી ભરપૂર હોય તો મગજ કામ કરી શકતું નથી “ખાધા પછી થોડો આરામ લો.” એ સારો નિયમ છે, પણ જો તમે એટલું બધું ખાઓ કે એક ટંકથી ખીજ ટંક સુધી આરામ લેવો પડે તો તે કંગાળ જીવન ગણાય. જીંદગીને ખાતર ખાનપાન છે, ખાનપાનને ખાતર જીંદગી નથી. અતિ ભોજન જીંદગી ટુંકી કરે છે.

ત્યારે રાની લોકોને “વૈદ્ય” થવાની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે તેને માટે તૈયારીઓમાં તેઓ એક લાંબો અપવાસ કરે છે, જેથી મનભ્રમતંતુના અંધારણની અંધગતા વધે છે, જેને તેઓ ઈશ્વર તરફથી થતી પ્રેરણા તરીકે ગણે છે. બેશક તેઓ તેમાં અતિક્રમણ કરે છે. પણ જો કોઈ આ અગમચાંચ કરે તો તેને

ખબર પડે, કે જો તે આહાર ઓછો લે, તો તે માનસિક કામ વધારે સારી રીતે કરી શકે.

વળી હોજરી હલકી રાખવાથી હૃદય હલકું રહે છે; વધારે ખાવાથી બુસ્સાઓ નરમ પડે છે; અને ઘણા લોકો, સઘળાં દરદો એકઠાં થવાથી જેટલા પીડાય તેટલાજ અજીણથી હિરાન થાય છે.

એકન કહે છે કે—“ખોરાકની બાબતમાં કોઈ એકાએક મોટા ફેરફારમાં ચેતતા રહો, અને જો તેમ કરવાની તમને ફરજ પડે તો બાકીની બાબતો તેને અનુકૂળ કરો; ભોજન, શયન અને કસરતની વખતે મનને નિશ્ચિંત અને આનંદમય રાખવું એ ચિરંજીવી થવાનો ઉત્કૃષ્ટ બોધ છે.”

અંબરનીધિએ કહ્યું છે,—“જો તમે આરોગ્યતા ઇચ્છતા હો તો હંમેશાં ચાર આનાપર તમારો નિભાવ કરો, અને તે તમે પોતે કમાઓ.” આ ઠહાપણવાળા વચનમાં થોડા શબ્દોથી ખોરાક તેમજ કસરત બંનેની જરૂરીઆતનો સમાવેશ થાય છે. વિશેષ કરીને આ સોંઘવારીના વખતમાં, ચાર આનામાં પૂરતો સારો ને તંદુસ્ત ખોરાક લઈ શકો, પણ મધ લઈ શકો નહિ, અને અત્યાહાર કરવાનો પણ સંભવ રહે નહિ. તેમાં કસરત પણ ખાસ ફરજિયાત આવી બંધ છે.

આપણે હાલની સ્થિતિ પ્રમાણે ખુલ્લી હવામાં ગાળેલાં કાંઈ પણ વખત ગુમાવ્યો કહી શકાય નહિ. આવા કલાકો જીવનની ગણતરીમાં આવશે એટલુંજ નહિ પણ ખરેખર તેમાં વધારો કરશે.

તાબું—સ્વચ્છ પાણી, સ્વચ્છ હવાના જેટલુંજ અગત્યનું છે. પુષ્કળ અને જો તમે ખમી શકો તો બહાર અને અંદર માટે થંડા પાણીની જરૂર છે. દાંત કે એવા ખીજ લાગોની સંભાળ રાખવી તે જો કે નાની બાબતો ગણાય, તો પણ તેથી જીંદગીના સુખમાં કાંઈ થોડો ફેર પડતો નથી.

૧. એક પ્રખ્યાત અનુભવી શસ્ત્રવૈદ્ય, દરદી સાથે બોલવામાં બહુજ અતડો અને મીઠાજી હતો. ૧૭૬૪-૧૮૩૧.

આરોગ્યતા એ ઔષધ કરતાં ટેવ અને સેદ્ધ છે, તેમ ધારે આધાર રાખે છે. રોગ દૂર કરવાને લલિત રીતે ઔષધો ખાતા. વૈદ્યોની પાઠશાળાજ નહિ કરતાં, અથવા દવા લેવાની સલાહ આપતો, પણ તે અં. કોઈ કોઈ આ ખોટી ભ્રમણા છે, એ પહેલવહેલું ખતાવણુ નિરંતર-એમ જણાય છે. વૈદકશાસ્ત્ર એ નામજ એ છે. જોઈએ તે ખતાવતું જણાય છે. જો આપણે અકકલ રાખી ખાવામાં દવામાં થોડુંજ ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે છે.

નૌપોલિઅને^૨ કહ્યું છે કે, “કુદરતને તેના વ્યાજબી વ્યવહારમાં રહેવા દો, અને તેને આડા આવો નહિ; દૈવિક સનાતન જીવનમાર્ગની વિરૂદ્ધ વર્તો નહિ; સ્વરક્ષણ કરવાની તેને છુટ આપો, તે કોઈપણ ઔષધ કરતાં વધારે સાફ કામ કરશે.”

પુષ્કળ હવાથી, પુષ્કળ પાણીથી અને મિતાહારથી આપણામાંના ઘણાઓને આરોગ્યતા અને કૌવતનું ઉત્કૃષ્ટ સુખ મળે છે. અને વયમાં બહુ આગળ વધતાં સુધી પણ યુવાવસ્થાનું ઝરણુ ટકી શકે છે.

વળી આરોગ્યતા એકલીજ માત્ર શરીર સંબંધની વાત નથી,

૧. પ્રખ્યાત ઇંગ્લેન્ડ તત્વવેત્તા અને ગ્રંથકર્તા ૧૬૩૨-૧૭૦૪.

૨. ફ્રાન્સનો પાદશાહ. તે કૌસિકામાં જન્મ્યો હતો, પહેલાં તે તોપખાનામાં નોકર રહ્યો અને ધીમે ધીમે વધ્યો. ૧૭૯૮ માં મોટા લશ્કર સહિત મિસરપર ગયો અને તે કબજે કર્યો; ફ્રાન્સમાં પાછો આવી ૧૭૯૯ માં પહેલો કાઉન્સલ થયો. પછી તેણે ઇટલિપર ચઢાઈ કીધી; ઓસ્ટ્રિઅન લોકોને હરાવ્યા અને ૧૮૦૧ તેમની સાથે સલાહ કરી. બીજે વર્ષે ઇંગ્લેન્ડ લોકો સાથે પણ સલાહ થઈ. ૧૮૦૪ માં તે પાદશાહ થયો. પછી તેણે ઘણા ખરા યુરોપના દેશોને ફ્રાન્સને તાબે કરી દીધા; અને ઘણાજ જોરાવર થઈ પડ્યા; તેથી યુરોપની મુખ્ય સત્તાઓએ તેની સામે થવાને એકસંપ કર્યો. ૧૮૧૪ માં તેણે રાજ્ય-ત્યાગ કર્યો અને એલ્યાના ટાપુમાં રહ્યો. પણ પાછો ૧૮૧૫ માં ફ્રાન્સમાં આવ્યો અને અધું લશ્કર તેના પક્ષમાં આવી ગયું. તેણે કેટલીએક ફતેહો મેળવી; પણ ઉર્વોટરવૃત્તી પ્રખ્યાત લડાઈમાં ઉવેલિંગ્ટને તેને સખ્ત હાર આપી કેદ કર્યો. પછી તેને સેન્ટહેલીનાના ટાપુમાં રાખ્યો, જ્યાં ૧૮૨૧ માં મરણ પામ્યો ૧૭૬૯-૧૮૨૧.

ખબર પડે, કે પોક અને ભયની અસર ચૈતન્યને ઘણું ભાગે નાશ વધારે સારી રીતે ” ડૉક્ટર રિચર્ડસન^૧ કહે છે. એથી ઉલટું,

વળી હોબર્મિબ્રજ અને મનની શક્તિ આરોગ્યતાનાં શ-ખાવાથી બુરસા છે.

સઘળાં દરદો એલબુયું છે કે, —લાઇકરગસે^૨ દરેક સ્પાર્ટન લોજન હેરાન થાય છે. પત્ની અધિકાતા દેવની એક પ્રતિમા અર્પણ કરી

એક^૩ કહ્યું છે કે, “ઘણાં માણસો વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવે, એક^૩ તરેહવાર વિચારમાં અને દાઝમાં ને દાઝમાં મરી મૈત્ય છે.” જોકે તે પોતાના સ્વદેશીઓ વિષે ખેલતો હતો, પણ તે બીજાઓને વિષે પણ સત્યરીતે લાગુ પડે છે.

ત્યારે આપણું ચિત્ત વ્યગ્ર હોય છે ત્યારે તે અતિ તીવ્ર હોઈને નાજી હરકતોમાં ભયંકર પરિણામનું રૂપ દેખાય છે. આપણને આરામ અને તાજ હવાની જરૂર છે, તેની આ ખાત્રી-વાળી નિશાની છે.

આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે છોકરાંઓ ઉપર કા-મનો અનહદ ખેલે છે, અને મોટી ઉમરના માણસો અતિશય કામ કરવાથી મૃત્યુ પામ્યા છે. હું માનું છું કે આવા દાખલા જવલેજ છે, તોપણ ઘણા દાખલાઓમાં શરીરની પાયમાલી કરનાર ફક્ત કામનો શ્રમ નથી, પણ ઉચાટ, પજવાટ અને ચિન્તા છે. સખ્ત કામના કરતાં, નિરૂઘોગ બદહેલી અને ઇન્દ્રિયા-દિક્તના વિષયવૈલવ મરણપ્રમાણે ભોગવવાથી ઘણા માણસો મરણ પામે છે. સ્નાયુને જેમ કસરતની જરૂર છે તેમ મગજને પણ જરૂર છે. જો તમે પહેલાં ઉઠવાનો, મિતાહાર અને સારી આદતોનો મહાવરો રાખો તો માત્ર અતિશય નહિ, પણ સખ્ત કામ, તમને ઘણો ફાયદો કરશે.

૧. ઇંગ્લેન્ડ નવલકથા લેખક અને જાપનારો. ૧૬૮૯-૧૭૬૧.

૨. સ્પાર્ટો (ગ્રીસનું પ્રાચીન શહેર)નો કાયદા બાંધનારો. તે સ્પાર્ટોના રાજાનો પુત્ર હતો. આશરે ઇ. સ. પૂ. ૮૭૦માં તે મરી ગયો.

૩. એક પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ કુદરતી તવારીખ જાણનાર. તેણે પક્ષી જાતિ, ખનિજ પદાર્થો અને સામાન્ય કુદરત સંબંધી પુસ્તકો લખ્યાં છે. ૧૭૦૭-૧૭૮૮

આપણામાંના ઘણાને કોઈ કોઈ પ્રસંગે અજાણ્યા થાય છે; ખરેખર તે ઘણું શોકજનક છે. કોઈ મોટી આપત્ત આવવાની હોય એવું લાગે છે. નાની મુશીબતો જે ખીજે વખતે ખુશીથી દૂર કરી શકાય તે અલગ્ય લાગે છે, મનને કાંઈ આનંદ ગમતો નથી; કાંઈ ખોટું થયું હોય, અથવા થવાનો સંભવ હોય, તેમાં વિચારે ચડી જઈએ છીએ, તો પણ નાઉમેદ થવું નહિ. મારો મત એવો છે કે અજાણ્યા કોઈ મૃત્યુ પામ્યું નથી. કોઈ પણ રીતે તેને માટે કાંઈ ઐષધ ખાવું નહિ, કારણ કે ખરી ઘીક તો તેજ છે. અને તેટલા થોડા વખત સુધી ઘરમાં રહો અને અને તેટલા વધારે વખત સુધી ઘરની બહાર પ્રસારો. કોઈ પણ કામમાં થોડી ચિન્તા રાખો, અને તે ઉપર આધાર રાખો તો નિદ્રાનું સુખ કોઈ દિવસ પણ તમને પાછું મળશે. જે અજાણ્યા અતિશય લાંબો વખત નહિ ચાલ્યો હોય, તો ઘણું દરજ્જે તમને તેને માટે બહલો મળી જશે; કારણકે તમને નિદ્રાના સુખની ખબર પડશે કે જેની અરધી પણ ખૂબ આપણે કોઈ બાણતા નથી.

ઘણા શારીરિક દર્દોનું ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે. વૈદ્યોને માત્ર શરીરની ચિકિત્સાજ ધ્યાનમાં લેવી પડે છે એમ નથી, પણ નીચેનો સવાલ વારંવાર તેમના સન્મુખ થાય છે:—

“આધિઅસ્ત મનતું તું સાંત્વન કરી શકીશ નહિ,
સ્થાયી થએલો શોક તું ઉમેડી શકીશ નહિ,
મગજમાં ચીતરાયેલો સંતાપ તું ભુંસી શકીશ નહિ,
અને જે જેખમકારક શૈલ્ય મનમાં રમ્યા કરે છે,
તેથી ભરાયેલી જાતીને, કોઈ મધુર, વિરમારક,
વારણથી શુદ્ધ કરી શકીશ નહિ ?” (શેક્સ્પીઅર.)

“પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.” વળી આરોગ્યતા સુખનું મોટું મૂળતત્ત્વ છે, એટલુંજ નહિ, પણ કામ સારી રીતે કરવામાં તે આવશ્યક છે; તે ઉડાવવી એ માત્ર ઉડાઉપણું છે, એટલુંજ નહિ પણ એકલપેટાઈ છે.

જે આપણે તણાઈને કામ કરીએ તો કામ સાફ થવું અશક્ય છે. એટલે કે કોઈપણ રીતે આપણાથી અને તેટલે દરજ્જે

શ્રેષ્ઠ કરવું અશક્ય છે. આ ખરાબ રીત છે; કારણ કે આવી હાલતમાં કરેલા સઘળા કામની પછી શાંતિ અને આરામના વખતની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. પણ તે વાત બાબુએ રાખી-એ તેપણુ, એવી રીતે કરેલું કામ ઉચ્ચ પ્રકારનું થશે નહિ; તેમાં નબળાઈ અને કંટાળાનો આભાસ આવશે; તથા સમજ સારી રહેશે નહિ. જે ખીબજોને સહાય થવાનું હશે, તો ઘર્ષણ અને વિરોધ થવાનો ઘણો સંભવ રહેશે. આનો સારાંસ લેવાની જે કોઈ પણ માણસ કોશીશ કરશે તો તેને એકદમ માલુમ પડશે કે તેનો હાથ દ્રઢ નથી, ખરાબર કબજામાં નથી. આ માત્ર દનાયુના થાકની વાત નથી, પણ જ્ઞાનતંતુનું ખાલી થઈ જવું છે. મહેનત ગમવી જોઈએ, અને તે ગમવાને માટે આપણે દ્રઢતા અને ખંતથી કામ કરવું જોઈએ; પણ નિરંતર કામ કરવું નહિ, તેમજ ખોરાક અને આરામ, કસરત અને તહેવાર તરફ બેદરકાર થવું નહિ.

જે આપણે પોતેજ મંદવાડ આણ્યો હોય તો તેની નબળી અને નરમ કરતી અસર વિશેષે કરીને જણાઈ આવે છે. એથી ઉલટું કેટલાએક એવા હોય છે કે જે પોતે નિરખરાઈ છતાં દુઃખી જાંઠગી ભોગવવાને અવતરેલા હોય છે. એવા દાખલાઓમાં વારંવાર એમ જણાય છે કે તેઓને કુદરત, શરીરની નબળાઈનો બહલો, મનની સ્વચ્છતા અને ચંચળતાથી આપે છે. આપણે સઘળાઓએ કેટલાક મોટા દુઃખી માણસ જોયા છે; જેમનો આનંદ અને મારો મિત્રજ આપણે જેઓ આરોગ્યતા ભોગવીએ છીએ તેમને એક ઘોષ તરીકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ માત્ર દુઃખની જાંઠગીથી ઉચ્ચ અને પ્રતિષ્ઠિત થયા હોય, એમ જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

પ્રજા કેળવણી.

વિચૈવ ગરીયસી.

પ્રાચીનકાળના લખાણોમાં સૌથી ડાહ્યા માણસોએ કેળવણીની જરૂરીઆત જણાવેલી છે.

“ન ચૌરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં ન ભ્રાતૃભાજ્યં ન ચ ભારકારિ ।
વ્યયે કૃતે વર્ધત એવ નિત્યં વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ॥”
હિતોપદેશ.

ભાવાર્થ—ચોર ચોરી શક્તા નથી, રાજા લઈ શક્તા નથી, ભાઈઓ ભાગ માગી શક્તા નથી; તેમજ જે નિત્ય ખર્ચ કરવાથી વધે છે, એવું વિદ્યારૂપી ધન સર્વ ધનમાં પ્રધાન છે.

પ્લેટો—કહે છે કે—“એક મનુષ્યોને હંમેશાં સંપાદન કરવાલાયક ઉત્તમ વસ્તુ કેળવણી છે.” મોટાંને વિસ્તારથી કહ્યું છે કે—“સઘળાં દુઃખનું મૂળ અજ્ઞાન છે.” કુલરે ? કહ્યું છે કે—“આપી શકાય તેવું સૌથી મોટું દાન વિદ્યા છે.” એક ક્રેન્ય નીતિએ કહ્યું છે કે—“બુદ્ધિ વિનાનું બળ ઘણું હાનિકારક છે.”

અજ્ઞાન જીંદગી પ્રમાણમાં હંમેશાં સુસ્ત હોવી જોઈએ. માત્ર ગુજરાનના સાધન ખાતરજ નહિ, પણ જીંદગીના સાધન તરીકે માણસને જ્ઞાનની જરૂર છે, એ કથન ઉત્તમ છે. પેટ્રાકર આપણને કહેતો કે ખીજી બધી વસ્તુ કરતાં જ્ઞાન મેળવવાને માટે હું સૌથી ઘણી દરકાર રાખું છું. લૉર્ડ સે^૩ ને ઉપદેશોલાં

૧. પ્રખ્યાત ઇંગ્રેજ ઇતિહાસકર્તા અને પાદરી (ધર્મગુરૂ) ૧૬૦૮-૧૬૬૧.

૨. ઇટલિનો કવિ. તે એક ક્રેન્ય સ્ત્રીની સાથે પ્યારમાં પડ્યો હતો, પણ તે તેમાં નહિ શવવાથી તેના ઉભરાની કવિતા બનાવી; તે રોમમાં થોડો વખત રહ્યો હતો. ૧૩૦૪-૧૩૭૪.

૩. એક ક્રેન્ય રાજદ્વારી. ૧૮૨૬.

વ્યનામૃતમાં શેકરૂપીઅરે પોતાનો મત ઘણે ભાગે બતાવ્યો છે કે—

“અજ્ઞાન એ ઇશ્વરનો શાપ છે;

જ્ઞાન આપણને સ્વર્ગમાં લઈ જનાર પાંખ છે.”

અત્યુગ્રપાપાર્જનતત્પરા યે

તે દુઃખમજ્ઞાનફલં લભંતે ॥

ભાવાર્થ—“જે અતિ ઉગ્ર પાપ કરે છે, તેઓ દુઃખદાયક એવા અજ્ઞાનરૂપ ફલને પામે છે.”

સૌલોમન એક સુંદર વાક્યમાં આપણને કહે છે કે—

“જે માણસને જ્ઞાન જરૂર છે,

અને જે માણસને સમજ મળે છે તે સુખી છે;

કારણ કે તેમાં રૂપા કરતાં વધારે માલ છે,

સુંદર મોતા કરતાં તેમાં વધારે ફાયદો છે,

અને તે માણસ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે;

તારી સઘળી તૃષ્ણાઓની પણ,

તેની સાથે તુલના થઈ શકતી નથી.

તેના દક્ષિણ હસ્તમાં સંપત્તિ તથા ધીર્તિ છે,

તેના રસ્તા આનંદમય છે,

અને સઘળા કેડા સુખ-શાન્તિરૂપ છે.”

વળી જ્ઞાન એ મુખ્ય ચીજ છે, માટે તે મેળવ અને સાથે સમજ પણ મેળવ.

આમ છતાં પણ લાંબા વખત સુધી, ચાહુ મત વિશેષે કરીને કન્યાઓની કેળવણી બાબતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષે હતો.

જર્મન લોકોમાં એક કહેવત હતી કે, જામદારખાનું એ સ્ત્રીઓનું પુસ્તકાલય છે, અને ફ્રેંચ કહેવત એમ હતી કે સ્ત્રીઓને કાંતો ધર્મ પુસ્તકોમાં અથવા ચાર દિવાલની અંદર રાખવી જોઈએ. એક તરફ ગરીબ લોકોને, તેમજ ખીજી તરફ ગૃહસ્થોને કેળવણીની કાંઈ જરૂર નથી એમ માનવામાં આવતું, તે અરસાને હજી લાંબો વખત થયો નથી. તેને ધર્માચાર્યો અને

ધર્મોપદેશના વિષય તરીકેજ ગણવામાં આવતી હતી. “ કલક ” શબ્દ પોતેજ તે ખ્યાલ આપે છે.

ડૉક્ટર જોન્સન^૧ જેવો ડાહ્યો અને લલો માણસ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે લખે છે કે, જો દરેક માણસ વાંચતાં શીખે તો પછી દુનિયામાં મહેનતનાં કામ કરે તેવો મજુર માણસ કવચિત જ મળે. ડૉક્ટર જોન્સન એ વિદ્યાજ્ઞાનનો મોટો આધાર હતો, પણ મહેનતનું ગૌરવ તે સમજતો નહોતો.

તે પહેલી સ્થિતિ હતી. બીજી સ્થિતિમાં કેળવણીનો ખાસ સંબંધ જીવનના ધંધાની સાથેજ ગણાતો હતો. છોકરાઓને તેમની સ્થિતિ કરતાં રહેને વધારે શીખવાય તેની સંભાળ રાખવી જરૂરની ગણાતી હતી. વળી ગરીબ છોકરાઓને વાંચવું, લખવું, અંકગણિત, માત્ર જરૂરના હતાં; વાંચવું અને લખવું એ કામની વિગતવાર નોંધને માટે અને અંકગણિત હિસાબ રાખવાને માટે.

આ મત સર્વ જાતનાં ખાતાઓમાં ફેલાયલો હતો. લોર્ડ એડ્ડન^૨ પોતાને માટે સરાપ (જે હાલના વખતમાં સરાપના વાણીતરો કરતાં ઘણાજ બુદ્ધિ હોવા જોઈએ) ચુંટી કાઢતો, અને તે કહેતો કે મેં પસંદ કરેલા સરાપે લંડનમાં સૌથી મૂર્ખ સરાપ હતા, અને જો કદાચ તેમાં કોઈ ઓછો મૂર્ખ જણાતો તો હું માફ ખાતું ત્યાંથી ફેરવી નાખતો.

હુજીસિટનો^૩ એવો મત હતો કે જે છોકરાઓને ધંધામાં પડવું હોય તેમને બીજું કાંઈ શીખવવું ન જોઈએ. તે કહેતો

૧. ઈંગ્રેજ ધર્મગુરૂ, તે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો હતો, તેથી બીજા જોઈએ રાજના વખતમાં લશ્કરની જાવણીમાં બોધ આપવાને માટે તેનો દંડ થયો હતો અને ફરકા મારવામાં આવ્યા હતા. ૧૬૪૯-૧૭૧૩.

૨. એક ઈંગ્રેજ રાજદારી ૧૮૦૧-૧૮૨૭ સુધી ન્યાયખાતાનો વડો; ૧૭૫૧-૧૮૩૮.

૩. ઈંગ્રેજ પ્રખ્યાત નિબંધલેખક અને સાહિત્ય તથા હુનરપર ટિકાકાર. તે ચિત્રવિદ્યા પણ જાણતો હતો. ૧૭૭૮-૧૮૩૦.

કોઈ માણસને પૈસા મેળવવા સિવાય બીજો ખ્યાલ તેના મનમાં ન હોય તો તે પૈસા તો મેળવી શકશે.”

આ બીજી સ્થિતિ છે.

હમણા આપણે કેળવણીની લલામણ કરીએ છીએ, તે માત્ર કોઈ માણસને સારો કારીગર બનાવવાને માટે નથી; પણ કોઈ કારીગરને સારો માણસ બનાવવાને માટે છે. વિક્ટર હ્યૂગોનું^૧ કહેવું બરાબર છે કે, “ જે માણસ નિશાળ સ્થાપે છે તે કેદખાનું બંધ કરે છે.”

એક દિવસ રાજદારીએ કહ્યું છે કે—“ અમારાં ઘણાં છોકરાં જન્મથી ગરીબ હોય છે, પણ તેઓ અજ્ઞાનમાં મોટાં ન થાય તેની અમે કાળજી રાખીએ છીએ.” હાલમાં આપણને ઈંગ્લેન્ડમાં પણ કેળવણીની બુજ થવા માંડી છે, આપણાં ગામડાં-ઓની વસ્તી વિષે એ હુવેર એમ કહી શકે એમ નથી કે,—

“ વખતની પ્રાપ્તિથી ભરપૂર વિદ્યાળ પાનું,

જાને કોઈ દિવસ તેમની નજરે મૂક્યું નથી;

ધુબરો છુટાવે તેવી કંગાળિયતે તેમનો ઉમદો બુસ્સો દબાવી દીધો છે, અને આત્માનું બુશમિળજ ઝરણુ ધારી દીધું છે.”

મૈથ્યુ આર્નોલ્ડ^૨ પોતાના “ કેળવણી અને અધેર ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે, કેળવણી, મીઠાશ અને સમજ એ સઘળાં ચંદ્રના પ્રકાશ જેવાં છે, એવું માનનારા હજુ ઘણા છે, પણ આ પુસ્તક ૧૮૬૬ માં લખાયું હતું.

વિદ્યા વાગ્માધુર્યં બોધઃ પુરુષે ત્રયોઽપિ ચેન્મિલિતાઃ ।

पूर्णकलाधरकांतिः पूरा इव तर्पयति तं सततम् ॥ ૧ ॥

नवीन काव्य.

સાચાર્થ—વિદ્યા, વાણીનું માધુર્ય અને બોધ (સમજ) તે જો એક સાથે પુરૂષને પ્રાપ્ત થયાં હોય, તો તે પૂર્ણ ચંદ્રની કાંતિના પૂરની માફક આલ્હાહ આપે છે.

૧. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ કવિ. નાટક અને નવલ કથા લેખક. ૧૮૦૨-૧૮૮૫.

૨. ઈંગ્રેજ કવિ ૧૭૧૬-૧૭૭૧.

૩. ઈંગ્રેજ કવિ અને નિબંધ લેખક ૧૮૨૨-૧૮૮૮.

૧૮૭૦ ની સાલ, કેળવણીનો ધારો પસાર થવાનું વર્ષ, એ આપણા દેશની સાંસારિક તવારીખમાં ઘણાજ અગત્યના નામાંકિત વખત હતો. તે વખતે આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં છોકરાઓની સંખ્યા ૧૪,૦૦,૦૦૦ હતી. તે હાલમાં ૫૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત છે. તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે? પ્રથમ ફેજદારી ગુન્હાની સ્થિતિ વિષે કહું છું:—૧૮૭૭ સુધી કેદીઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી, તે વર્ષમાં સરાસરી સંખ્યા ૨૦,૮૦૦ હતી. ત્યારથી તે ધીમે ધીમે ઘટતી ગઈ છે, અને અત્યારે ૧૩,૦૦૦ છે. તેટલા માટે ગોળ આંકડામાં તે કે ઓછી થઈ છે, પણ આપણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વસ્તી નિરંતર વધતી ગઈ છે. ૧૮૭૦ થી તે કે વધી છે. જે આપણા ગુન્હેગારો તેજ પ્રમાણમાં વધતા ગયા હોત તો ૧૩,૦૦૦ ને બદલે તેમની સંખ્યા ૨૮,૦૦૦ હોત અથવા બમણાથી વધારે હોત. ત્યારે જે એમ થયું હોત તો પોલિસ અને કેદખાનાનું આપણું ખર્ચ ૪૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડને બદલે ૮૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ઓછામાં ઓછું હોત. યુવાન પુરૂષોમાં ગુન્હાનું ઘટવું એથી પણ વધારે સંતોષકારક છે. ૧૮૫૬ માં જ્યુરીના ચુકાદાને માટે યુવાન ગુન્હેગારોની સંખ્યા ૧૪,૦૦૦ ની હતી. ૧૮૬૬ માં તે ઘટીને ૧૦,૦૦૦; ૧૮૭૬ માં ૭૦૦૦; ૧૮૮૧ માં ૬૦૦૦; અને છેલ્લા આંકડાઓ પ્રમાણે મને તે ૫૧૦૦ ની મળી છે. ગરીબોની સ્થિતિ પર નજર કરતાં આપણને માલુમ પડે છે, કે ૧૮૭૦ માં એક હજારની વસ્તીમાં તેમની સંખ્યા ૪૭૦૦ હતી. તે પર સુધી પણ પહોંચી ગઈ હતી. ત્યાર પછી જ્યુરીને ૨૨ થઈ છે, અને ખાસ સ્થળને માટે કહેતાં મગરૂરી હું છું કે, રાજ્યધાનીમાં તે સરાસરી કરતાં પણ તે ખરે સતેથી છે. તેથી આગળના કરતાં પ્રમાણમાં તે અર્ધાથી એ ઓછી છે. ગરીબોનું આપણું વાર્ષિક ખર્ચ ૮૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ છે, અને આગળના પ્રમાણમાં તે રહ્યું હોત તો ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ઉપરાંત થાત, અથવા હાલના કરતાં ૮૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ વધારે હોત ત્યારે જે, વીશ વર્ષ પહેલાં આપણે જેટલું આપતા હતા તેટલુંજ આપતા અને હોત તો આપણા ગુન્હેગારોનું ખર્ચ છે તેના કરતાં હવે ૪૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ

વધારે હોત, અને આપણું ગરીબો પરનું ખર્ચ ૮૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ વધારે હોત. મારે વિશેષ કહેવું જોઈએ કે અધમ ગુન્હાની સ્થિતિ એથી પણ વધારે આશ્ચર્ય અને સંતોષ ઉપભવનારી છે.

૧૮૬૪ માં પૂરાં થતાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં જન્મ કેદની શિક્ષા પામેલા માણસોની વાર્ષિક સરાસરી ૨,૮૦૦ હતી, અને વસ્તી વધતી જાય છે તો પણ તે સંખ્યા ધીમે ધીમે ઘટી છે. ગયા વર્ષમાં તે માત્ર ૭૨૯ અથવા માત્ર ૬ હતી. ખરૂં પૂછો તો આપણાં આઠ કેદખાનાં ખીન જરૂરી થઈ પડ્યાં છે, અને તે ખીન કામમાં વાપરવામાં આવે છે.

વળી ગુન્હા અને અજ્ઞાનનો નિકટ સંબંધ બતાવતાં, મારે કહેવું જોઈએ કે, જે છેલ્લાં પત્રકો મને મળ્યાં છે તેમાં કેદની સબ પામેલા ૧,૫૭,૦૦૦ પુરૂષોમાંથી માત્ર ૫૦૦૦ સારી રીતે વાંચી લખી શકે તેવા; અને સારી કેળવણી પામેલા કહી શકાય તેવા ફક્ત ૨૫૦ પુરૂષો હતા.

ગંભીર ગુન્હાને માટે સબની સંખ્યાનો મોટો અને જાણ્યુ ઘટારો નીચેનો કેટલો આશ્ચર્યકારક રીતે ખુલ્લો કરી બતાવે છે, અને જણાય છે કે, એક બાબતે વસ્તી અપાટાબંધ વધતી જાય છે તો પણ ખીલુ બાબતે ગુન્હેગારની સંખ્યા ઘટતી જાય છે, તેથી તે આંકડા વધારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

ઈંગ્લેન્ડ અને ઉવેલ્સમાં જ્યુરીના ઈંગ્લેન્ડ અને ઉવેલ્સની ઠરાવપરથી જન્મકેદની સબ પામેલા વસ્તીની અડસટો કા-પુરૂષોની સંખ્યાની વાર્ષિક સરાસરી. ઢેલી સરાસરી—

પૂરાં થતાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં—

૩૧ મી ડીસેમ્બર	૧૮૫૯	૨૫૮૯	૧,૯૨,૫૭,૦૦૦
"	૧૮૬૪	૨૮૦૦	૨,૦૩,૭૦,૦૦૦
"	૧૮૬૯	૧૯૭૮	૨,૧૬,૮૧,૦૦૦
"	૧૮૭૪	૧૬૨૨	૨,૩૦,૮૮,૦૦૦
"	૧૮૭૯	૧૬૩૩	૨,૪૭,૦૦,૦૦૦
"	૧૮૮૪	૧૪૨૭	૨,૬૩,૧૩,૨૫૧
"	૧૮૮૯	૯૪૫	૨,૭૮,૩૦,૧૭૯
"	૧૮૯૨	૭૯૧	૨,૯૦,૫૫,૫૫૦

કેદખાનાં અને પોલિસનો ખર્ચ એ ગુન્હાથી થતાં નુકસાનનો કિંચિતજ અંશ છે એમ ખતાવવું એ ભાગ્યેજ જરૂરનું છે.

તોપણ હું આશા રાખું છું, કે આ બાબતમાં હું પૈસાના સંબંધ તરીકેજ બોલું છું, એમ કોઈ ગણશે નહિ. જેઓ ખર્ચની બાબતમાં વાંધો લે છે, તેમને જવાબ તરીકે આ બાબત લખેલી છે. અલબત્ત હું બાણું છું કે, બુદ્ધી બુદ્ધી બતની છૂટ મૂકવી પડે છે. ખીલ હાલતો (બાબતો) લક્ષમાં લેવી પડે છે; અને વળી આ આંકડાઓ ખરેખરા શુદ્ધ (ચોકસ) નથી; તે છતાં પણ તેઓ મનોરંજક અને ઘણા સતોષપ્રદ છે.

ખરી વાત એ છે કે, દેશના ગુન્હાઓનો માત્ર કિંચિત ભાગજ ઇરાદાપૂર્વક ફેરતા અથવા અનિવાર્ય લાલચથી થાય છે. ગુન્હાનાં મોટાં મૂળ મધ્યપાન અને અજ્ઞાન છે. જે સુખી પરિણામો આવ્યાં છે, તે નિશાળમાં છોકરાંઓને જે સાર શીખવાય છે, અને સ્વચ્છ તથા નિયમિત થવાની જે ટેવો પડે છે તેને લીધેજ માત્ર નથી, પણ શેરીઓની ખરાબ આદતો તેઓ શીખતાં નથી, અને હરામખોરો અને રખડુઓના ભેખમકારક બોધ અને દાખલાઓમાંથી બચે છે, તે ખરી વાતને લીધે છે.

ત્યારે ગરીબો અને હરામખોરોનો ઘટારો ભેતાં, ગરીબો-પર થતા ખર્ચના ઘટાડાથી, અને આપણાં કેદખાનાંઓ ખાલી થવાથી અને વિશેષે કરી તેમાં ભુવાન ગુન્હેગારો ઘટવાથી આપણને કેળવણીના ફાયદાની બુજ થવા માંડી છે.

તોપણ હવે કેળવણીનું શ્રેષ્ઠ ધોરણ આપણે ચોલ કાઢ્યું છે કે નહિ તે જરા શકવાળી બાબત છે. હાંદગીમાં મોટા ત્રણ પ્રશ્નો છે, જેનો ઉત્તર આપણને વારંવાર આપવો પડે છે. તે વ્યાજખી છે કે ગેરવ્યાજખી? ખર્ચ છે કે ખોટું? સાઈ છે કે ખરાબ? આ ત્રણ સવાલોનો જવાબ આપવાને કેળવણીએ આપણને મદદ કરવી જોઈએ.

આશરે બે સૈકા પહેલાં માણસો “પુસ્તકો વેચી નાખવાનું

અને ભદ્રીઓ ખરીદવાનું, મિનવાં અને મ્યુઝિકરને વંધ્યા કન્યાઓ બાણી ત્યાગ કરવાનું અને વલકન ઉપર આધાર રાખવાનું” કહેતાં, એવું બેકને લખ્યું છે. આપણે મિનવાં અને મ્યુઝિકરનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, તોપણ બાઈબલના બોધ અનુસાર આપણી કેળવણી પૂરતી રીતે સ્થપાઈ નથી.

જેટલે દરજે, છરી, કાંટા અને ચમચાને ખાણું કહી શકાય, તેટલે દરજે વાંચવું અને લખવું, ગણિત અને વ્યાકરણ, — એને કેળવણી કહી શકાય. અર્થલુભ ઇસાક અને જેકબને વાંચતાં કે લખતાં આવડતું ન હતું, અને સંભવિત રીતે ત્રિરાશીના પ્રમાણથી પણ તદન અજ્ઞાન હતા.

“કલેસિકલ” કેળવણી ઉપર હુમલો કરવાનો મારાપર વારંવાર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, તો પણ તેમ મેં કોઈ દિવસ કયું નથી. કલેસિકલ એ કેળવણીનો ઘણોજ અગત્યનો ભાગ છે, તેની અવગણના અથવા ગણત કરવી એ કઠંશું ગણાય; પણ તેમાં સઘળું આવી જતું નથી, અને વળી આલ્ફ બકસ્ટને કહ્યું છે તે પ્રમાણે જે શબ્દો ૨,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મરી ગયેલા સદ્ગૃહસ્થો વાપરતા હતા, તે શબ્દોજ માત્ર આપણી કેળવણીમાં વારંવાર શીખવામાં આવે છે.

ખીબ વિષયોમાં ગણત કરવી એ સીસેરોનો અલંકાર એટલે કે “માત્ર જમણા પડખાની સંભાળ રાખવી અને

૧. ડહાપણ, લડાઈ, અને હુન્નરની દેવી (ગ્રીકલોહોની).

૨. જયુપિટર દેવની નવપુત્રીઓ, કવિતા, ઇતિહાસ અને ખીબ હુન્નર અને શાસ્ત્રોની દેવીઓ (ગ્રીકલોહો).

૩. વડો કુલપતિ. (બાઈબલ પ્રમાણે મનુષ્યોનો મૂળ વડવો.)

૪. તેનો પુત્ર.

૫. ઇસાકનો પુત્ર. તેના પુત્રો બાર ઇસાયાલ બતના સ્થાપનારાઓ હતા. તેનું નામ ફેરવીને એક દેવદૂતે ઇસાયાલ પાડ્યું હતું અને તે ઉપરથી તેના વંશને ઇસાયાલિટક કહેવાય છે.

૬. પ્રખ્યાત પંચોપકારી પુરૂષ; તે ૧૮૧૮-૧૮૩૭. સુધી પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર હતો. ૧૭૮૬-૧૮૪૫.

ડાખાની બેઠરકારી કરવી” એવું થાય ; તો પણ, આપણી આવી કહેવાતી કલેસિકલ કેળવણીનો ઘણો ભાગ કલેસિકલ પણ નથી. વ્યાકરણપર એટલું બધું લક્ષ અને વખત આપવામાં આવે છે કે લખનારની ખુબી જતી રહે છે. જ્ઞાન એ વ્યાકરણ વિદ્યાની ખરેખર એક શાખા છે, તોપણ તે હંમેશાં રીતસર અથવા ઘણીજ રસુજી રીતે શીખવવામાં આવતી નથી. વળી, હાલની આપણી પદ્ધતિમાં છોકરાંઓને લેટિન અથવા ગ્રીક બોલતાં નથી શીખવાતું, અને શબ્દોના ઉચ્ચાર શેમન કે ગ્રીક લોકોથી વા ખરેખર બીજા કોઈ દેશના લોકોથી, અથવા સ્કૉલ્ય લોકોથી પણ જુદી રીતે કરતાં શીખવે છે, એ અતિશય કઠંગાપણું તેમજ યોધને જેમ બને તેમ નિર્રથક કરવાની પદ્ધતિ છે.

તે રીત કલેસિકલ જ્ઞાનને માટે જરા પણ ખ્યાર ઉત્પન્ન કરવાને નિષ્પ્રજ થાય છે. કોર્નહિલથી^૧ કાયરો^૨ સુધીની પોતાની મુસાફરીની નોંધમાં શ્વેરે, ગ્રીસની દેવી મ્યુઝ પ્રત્યક્ષ થઈને એથેન્સમાં^૩ આવવાથી પોતે મોહિત થયો છે કે નહિ એમ પૂછતી, પોતાના મનમાં કહ્યું છે, અને વિનય કરતાં વધારે સત્યથી તે તેને જવાબ આપે છે કે,—“દેવી, પૂર્વાવસ્થામાં આપના પરિચયે શ્રમયુક્ત એવા મને એટલો બધો કંટાળો ઉપજ્યો છે કે હાલ વૃદ્ધાવસ્થામાં હું આપની સાથે સંલુક કરી શકતો નથી.”

કલેસિકલ અગત્યનાં છે, તો પણ તે કેળવણીનું માત્ર એક પાસું છે. “કેળવણી મનુષ્યોનો નિકટ સંબંધ કરાવે છે” એ વાક્યજ, માણસની લાગણી—(જે વિશાળ સંબંધ માણસને એકત્ર કરે છે) ની સાથે અસલના વિચારથી કેળવણીનું કેટલું બધું એક્ય રહેલું છે તે ખતાવે છે. આપણે સાંભળ્યું છે કે શેકરપીઅરને થોડું લેટિન અને એથી ઓછું ગ્રીક આવડતું હતું. વિચાર અને સંવાદથી મળતી સઘળી મહદ્વડે પણ પુસ્તકો માત્ર કેળવણીનો

૧-૨ (મિસર દેશનાં શહેરો.)

૩. ગ્રીસનું મુખ્ય શહેર.

જીવન ભાગ આપી શકે છે. જે છોકરો ફક્ત પુસ્તકો જ ભણ્યો હોય છે, તેને કુદરતની કે જે દુનિયામાં તે રહે છે તેની કંઈ ખબર પડતી નથી. તે પરિપૂર્ણ માણસ થતો નથી; પણ એક અંશ માત્રજ તે મનુષ્ય થાય છે.

વળી, આપણી આવી કહેવાતી કેળવણીનો મોટો ભાગ, શેપાઓને ઉગાડવાને ક્યારાપાસે વનસ્પતિવિદ્યાના નિબંધનો પાઠ કરવા જેવો છે, એમ કહેવાય.

આપણે ઘણું શીખવાનું છે એટલુંજ નહિ પણ ઘણું ભૂલી જવાનું છે. આ ટીકા કરતાં નિશાળના શિક્ષકોનો હું જરાએ અકૃતાજ થતો નથી. તેમનો ધંધો, મહેનત અને જવાબદારીનો છે. છોકરોઓની સાથે રમવા જેવું બીજું કશું આનંદદાયક નથી. તેમને શિક્ષણ આપવું એ તદન જુદી વાત છે.

વ્યાકરણ અને ગણિતનું શિક્ષણ આપવું એ કદાચ સહેલું છે; પણ જીવાન આત્માને મદદ કરવી, ઉત્સાહ આપવો, આશા ઉત્પન્ન કરવી, ચૈતન્યને ઉપયોગી પ્રકાશમાં આણવું તથા નવા વિચાર અને દ્રઢ કામથી પરાજયનો બદલો વાળવો તે સહેલું નથી. તે તો સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય છે.

કેળવણીનો હેતુ વધીલો કે ધર્મોપદેશકો, યોદ્ધાઓ કે શિક્ષકો, કૃષિકારો કે કારીગરો બનાવવાનો નથી, પણ માણસો બનાવવાનો છે.

મિહરને કહ્યું છે કે,—“જે કેળવણી માણસને જ્ઞાનગી અને બહિરાત, સલાહશાંતિ અને લડાઈ, બંનેના સઘળા અધિકારમાં પ્રમાણિકપણાથી, ચતુરાઈથી અને ઉદાર બુદ્ધિથી વર્તવાને યોગ્ય કરે છે, તેને હું પરિપૂર્ણ કેળવણી કહું છું.”

તત્વજ્ઞાનીઓ હંમેશાં ઉતાવળા થઈ જઈ એમ માને છે કે ખરી વાતોનો સિદ્ધાંત મોઢાની ચર્ચાથીજ થઈ શકે છે. પ્લુટર્ચે આ સવાલ ઉપર એક મનોરંજક સંવાદ કરેલો છે. પહેલું શું આવ્યું, ‘કુકડી કે ઈંડુ?’ અને પાકે પાચે એ

વિચાર નકરી થયો કે, કુકડી પહેલી આવી, કારણ કે દરેક માણસ કુકડીનું ઇંડું કહે છે, પણ ઇંડાની કુકડી એમ કોઈ કહેતું નથી.

આપણું છોકરાંઓને એવી રીતે મોટાં થઈ જવા દેવાં એ વ્યાજબી નથી, કે

“ જે યુક્તિવાળી ચતુરાઈથી ચિત્રકારની આંખ,
ખડક અને વૃક્ષ, સરોવર અને પર્વતમાં,
ધ્રુવરી ખુબીના ચિતાર કાઢી શકે ;
તેમનાથી તેઓ અજ્ઞાન ન હોય. ”

જેઝરીફ કહે છે કે,—“ વિચારશક્તિ ઘણાં પુસ્તકોમાં મળશે એમ જો કોઈ ધારતા હોય તો તેઓ નિરાશ થશે. વિચારશક્તિ તો ઝરા અને સમુદ્ર, પર્વત અને જંગલ, સૂર્ય-પ્રકાશ અને સ્વતંત્ર વાયુમાં વસે છે. તો પણ દુર્ભાગ્યે ઝરા અને સમુદ્ર, જંગલ અને સૂર્યપ્રકાશ અને તાજી હવા આપણે ઈચ્છીએ, તેના કરતાં ઓછાં ગમ્ય છે. વળી વિચારશક્તિ પુસ્તકોમાં પણ વસે છે, પણ સંભાળથી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; ભાષા એ વિચાર કહી બતાવવાનું ઘણું અપૂર્ણ સાધન છે. દરેક છોકરો માણસ થાય તેમ નથી; ગણિતનાં સત્ય પણ સાવચેતીથી વપરાવાં જોઈએ.

નિશાળ છોડ્યા પછી, કોઈ પણ બંધનની નિયમિત સ્વ-બલિય કેળવણી બરી રાખવામાં આટલા બધા માણસો નિષ્પૂર્ણ થાય છે, તેનું કારણ મેં જેમ હમણાજ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે આપણી પદ્ધતિની ખામી છે. જ્યાં સુધી આપણે જીવિએ છીએ ત્યાંસુધી જ્ઞાનમાં વધતા જઈએ છીએ. “ જુઓ અને શીખો ” એ એક અસલી કહેવત છે ; પણ સવાલ એ છે કે, જે છુટક છુટક બોધ, વર્તમાનપત્રો કે નવલકથાઓમાં રોશન કરેલો હોય છે, તે આપણે જેમ આવે તેમ મેળવીએ છીએ, પણ તેને સાધારણ રીતે સ્વશિક્ષણ અને કેળવણી કહી શકાય ખરી કે કેમ ?

વ્યાજબી રીતે કેટલી આશા રાખી શકાય તેના વિષે મેં એક ઉત્તમ અંધકારના વિચારો ખીજે ઠેકાણે આપેલા છે. અને

તત્ત્વવેત્તા હુગ્ગલેએ તે વિષે તેના જેવોજ આપેલો મત આ જગ્યાએ હું આપું છું.

“ આવી કેળવણીએ, સરાસરી પંદર અથવા સોળ વરસની વયના છોકરાને, સરલ અને શુદ્ધ રીતે અને આપણા કલેસિક અંધકારના અભ્યાસથી મળતી ભાષાજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાની ખુબીથી, સ્વભાષા લખતાં અને વાંચતા શક્તિમાન કરવો જોઈએ ; સ્વદેશના ઇતિહાસની, મંડળીની હયાતીના મોટા નિયમોની, સામાન્ય પ્રાકૃતિક માહિતીની, આત્મવિવેકશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વોની, અને પ્રાથમિક ગણિત તથા ભૂમિતિની સાધારણ બાજુ આપવી જોઈએ ; બોધના કરતાં દાખલાથી જરા તર્કશાસ્ત્રની પીછાન પાડવી જોઈએ ; અને ગાયન તથા ચિત્રકળાની પ્રાથમિક આવડતમાં વેક ન લાગતાં આનંદ આપવો જોઈએ. ”

આવો બોધ ઘણોજ રમુજ છે. આપણાંમાના ઘણાને મોટાં શારીરવૈધ જૉન હુન્ડરની માફક લાગ્યું છે, અને તેઓ કહી શક્યા છે કે,—“ હું જ્યારે છોકરો હતો ત્યારે વાદળાંઓ અને સર્વ તૃણબલિતિ વિષે, તથા પાનખર ઋતુમાં પાંદડાંઓનો રંગ શા માટે બદલી બંધ છે તે વિષે બાણુવાને ચાહતો. કીડીઓ, મધમાખીઓ, પહેલી અવસ્થાનાં દેડકાંનાં અગ્ન્યાંઓ અને પતંગીઓને તપાસી જોતો; ને જે બાબતોવિષે કોઈ કંઈ બાણુતું નહિ અથવા કંઈપણ દરકાર કરતું નહિ તે વિષે સવાલો પૂછીને લોકોને કંટાળો આપતો.

લોક કેળવણીપર પોતાના એક નિબંધમાં ટીકા કરે છે કે,—“ પુસ્તકોના સંબંધમાં માત્ર આ એકજ વાત મારે કહેવાની છે કે, જો કે તે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયું છે તો પણ, મારા મતપ્રમાણે પુસ્તકોનો પરિચય, અધ્યયનનો મોટો ભાગ નથી; ખીજી બે બાબતો છે, જે તેની સાથે સંયુક્ત થવી જોઈએ, અને જેમાંની દરેક આપણા જ્ઞાનમાં સુધારો કરવામાં કામ લાગે છે. તેમાં એક મનન અને ખીજું ચર્ચા છે. હું ધારું છું કે વાંચવું એ જેવી તેવી ચીજો, જેમાંથી ઘણો ભાગ નકામો

ગણી કાઢી નાખવા ભેગ હોય, તેને એકઠી કરવા જેવું છે; તે પછી મનન એ ચીત્તને (સાધનોને) પસંદ કરવી અને ગોઠવવી, તે મકાનનું ચણતર કરવા જેવું છે. મિત્ર સાથેની ચર્ચા નકામો વાદવિવાદ નહિ પણ અંધારણની તપાસ, ચોર-હાથોમાં પર્યટન અને જુદા જુદા ભાગોની અંગપરિપૂર્ણતા અથવા મેળનું અવલોકન કરતા હોઈએ, કામની મજબૂતી અથવા ખામીઓ લક્ષમાં લેતા હોઈએ, અને જે ખોટા ભાગે તે સુધારવાના સૌથી સરસ ઉપાય યોજતા હોઈએ તેવી છે. તે સિવાય, તે જે ખાખતોમાંની દરેક, સત્ય શોધવામાં અને તેમને આપણા મનમાં દ્રઢ કરવામાં વારંવાર આપણને મદદ કરે છે.”

પ્રકરણ ૭ મું.

નત-કેળવણી.

ગુરોઃ પિતુરામ્નજનાદ્ધર્માચાર્યાત્સુહજ્જનાત્ ।
યા વિદ્યોપાર્જિતા તેભ્યઃસ્વાત્મવિદ્યા ગરીયસી ॥

ભાવાર્થ—ગુરુ, પિતા, હિતકારી જન, ધર્માચાર્ય, અને સુહૃદ મિત્રદ્વારા જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય, તે સર્વથી આત્માનુભવે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા અધિક છે.

આપણી સર્વ શક્તિઓનું પ્રમાણ શુદ્ધ પાકી અવસ્થામાં આવવું તેનું નામ કેળવણી છે. પારણામાંથી તે શરૂ થાય છે, નિશાળમાં વધે છે, પણ ત્યાં તેનું છેવટ આવતું નથી. આપણી ખુશી હોય કે ન હોય તો પણ તે જીંદગીમાં આસ્થાન કરે છે. માત્ર સવાલ એટલો જ છે કે પછીની જીંદગીમાં જે આપણે શીખીએ છીએ તે ડહાપણથી પસંદ કરીએ છીએ કે જેમ આવે તેમ ઉપાડી લઈએ છીએ? ગિયન^૧ કહે છે કે—“દરેક માણસને જે કેળવણી હોય છે. પહેલી, જે તેને બીજાઓની પાસેથી મળે છે તે; અને બીજી, જે વધારે અગત્યની પોતે મેળવે છે તે.”

જે આપણે નતે શીખીએ છીએ તે બીજાઓ પાસેથી શીખીએ છીએ તેના કરતાં ખરેખર વધારે ઉપયોગી હોવું જોઈએ. લોકે કહ્યું છે કે—“શિક્ષકના બદોબસ્ત અથવા દબાણથી કોઈપણ માણસ કોઈ દિવસ કોઈ વિદ્યામાં આગળ વધે કે પ્રવીણ થયો નથી. જે તમારી મરજી હોય તો પણ તમે અંતઃકરણ સાવ ખાલી કે અલંકૃત રાખી શકતા નથી; સવાલ માત્ર એટલોજ છે કે તમે તેને સારાને માટે કે ખરાબને માટે તૈયાર કરો છો.”

જેઓએ નિશાળમાં સાઈ નામ કાઢ્યું ન હોય તેઓએ તેટલા માટે નાઉમેદ થવાનું નથી. અવશ્ય રીતે સૌથી મોટાં મન સૌથી વહેલાં પકવ થતાં નથી. જે ખરેખર તે વખતે તમોએ શ્રમ લીધેલો ન હોય, તો તમારે આશા મૂકી દેવી એમ હું કહેતો નથી; તોપણ તમારે શરમાવું તો બેઠંએ; પણ તમારાથી અને તેટલું કયું હોય તો પ્રકત તેની પાછળ મંડયા રહેવાનું જ છે. જેઓ નિશાળમાં પ્રસિદ્ધ થવાને કોઈ દિવસ શકિતમાન ન હતા તેમાંના ઘણા ભવિષ્યની જીંદગીમાં ઘણી ફતેહ પામ્યા છે.

આપણે સાંભળ્યું છે કે, ઉવેલિંગ્ટન અને નેપોલિયન ઠોડાં નિશાળીયા હતા, અને સર એઝાક ન્યૂટન, ડીન રિવરૂટ, કલાઇવર, સર ઉવોલ્ટર સ્કૉટર, શેરિડન અને બીજા ઘણા પ્રખ્યાત માણસોનું પણ તેમજ હતું.

ત્યારે આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે જેઓ નિશાળમાં છેક થોડા પ્રસિદ્ધ હોય તેને સૌથી ઓછો ફાયદો થાય છે.

૧. નાનપણમાં ઘણાજ આળસુ અને તોફાની છોકરો; ઇસ્ટઇન્ડિયા કમ્પનીમાં મહેતાની નોકરીપર હિંદમાં આવ્યો. તે કામ ન ફાવવાથી લસ્કરમાં ઠાપલ થયો તે તેમાં ઘણીજ બહાદુરી અને હોશિયારી બતાવી. ક્રેન્ય સરકાર અને હાકિમ કુલેનો તે પ્રતિપક્ષી હતો. ક્રેન્યોને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં હરાવ્યા અને છેવટ ૧૭૫૭ માં પ્હારસીની લડાઈમાં અંગાણાના નવાબ સુરાજદોલાને હરાવી, ઇંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો હિંદમાં નાખ્યો. તેણે એક વખત મદ્રાસમાં બંદુક ખાઈ મરવાની કોશીશ કરી હતી, પણ ત્રણ વખત બંદુક પુટીજ નહિ. છેવટે તે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં સર્વોત્તમ પદ પામી ઇંગ્લન્ડ ગયો. ૧૭૬૦ થી તેના મૃત્યુ સુધી તે પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર હતો. તેને અરીજનું બંધાણ હતું. અતે તે આપઘાત કરી મુઓ. ૧૭૨૫-૧૭૭૪.

૨. પ્રખ્યાત સ્કૉટલેન્ડ અંધકર્તા, પંદર વર્ષ સુધી તેને મંદવાડ નડ્યો હતો, તેથી તે સારી કેળવણી લઈ શક્યો નહોતો; પણ મંદવાડમાં તેણે ઘણી નવલકથાઓ લખી છે અને કવિ તરીકે તે પ્રખ્યાત છે. ૧૭૭૧-૧૮૩૨.

૩. ઇંગ્રેજ વક્તા અને નાટકકાર્ય. મોટા પ્રધાન ફોક્સની મદદથી ૧૭૮૦ માં તે પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર થયો. એ ઉવિગ પક્ષનો મદદગાર હતો. ૧૭૫૧-૧૮૧૬.

“મહેનત કરવાની અનહદ શકિત” ને બુદ્ધિનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, જે કહેવું લગભગ સત્ય છે.

“ નિયત્યા અસહાયશ્ચેત્ શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ”

‘ સાહિત્ય. ’

લિલિ વિચિત્ર રીતે કહે છે તે પ્રમાણે જે “કુદરત મદદ નથી કરતી તો શ્રમ ફેકટ છે; તો પણ જે શ્રમ ન કરીએ તો કુદરત ફેકટ છે.” એથી ઉલટું ગોથેએ કહ્યું છે કે, “કોઈ છોડોને ફૂલ બમણાં આવે પણ ફળ એકે ન થાય.” તે પ્રમાણે ઘણા અંચળ અને હોશિયાર છોકરા, આરોગ્યતા, ઉદ્યોગ અથવા પ્રતિષ્ઠાના અભાવથી દુર્ભાગ્યે ભવિષ્યમાં કંઈ કરી શક્યા નથી. અને તેઓ ગાડી હાંકવામાં, ઓસ્ટ્રેલીયાની અંદર ઘેટાનું ઉન કાતરવામાં અથવા લુખા પાખા ગુજરાનને માટે મહેતાગીરીમાં પડ્યા છે; અને પ્રમાણમાં ધીમા પણ ઉદ્યોગી અને ઉચ્ચ નિતિમાન છોકરાઓ ધીમે ધીમે વધ્યા છે. પોતાની આગરુ વધારતાં અને સ્વદેશને લાભ આપતાં તેમણે માનવતા હોદા ભોગવ્યા છે.

ડૉક્ટર આર્નોલ્ડ કહે છે તે પ્રમાણે; “અજ્ઞાન અને નિરપરાધીપણાનો વિચિત્ર ગોટાળો કે જેથી લોકો પોતાના મનને સંતોષ માનતા જણાય છે, તેને લીધે કેટલીક બાબતોમાં કેળવણીની કિમ્મત વિષે શંકાઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ખરું પૂછોતો જે તમો કોઈ માણસનું જ્ઞાન હરી લીઓ તો તમો તેને એક અચ્ચાની નહિ, પણ હેવાનની હાલતમાં લાવો છો. જેને લીધે તેના એક ઘણાજ તોફાની અને જીવનાશક પ્રાણીના જેવા હાલ થાય છે,” કારણ કે એક બીજી જગ્યાએ તે બતાવે છે તે પ્રમાણે જે પોતાની જીંદગીનો લોભીઓ થવો બેઠંએ તેને માટે જે માણસો બેદરકાર રહે, તો મનોવૃત્તિઓના તેઓ ગુલામ અને છે, અને તેમનામાં બંને વચનાં અપલક્ષણ, અચ્ચાનું અજ્ઞાન અને માણસના દુર્ગુણ રહી બંધ છે.

જેની કેળવણીનો આરંભ નિશાળમાંથીજ સારી રીતે થયો હશે, તે કોઈ દિવસ બંધ પડવા દેશે નહિ. માત્ર કોઈ તુચ્છ અનુકૂળતા મેળવવાને આપણે લાજવું બેઠંએ અથવા જર્મન

લોકો કહે છે, — “શટલી અને માખણ અર્થે” લણવું જોઈએ એમ ધારવું, એ કેળવણી વિષે ઘણો હલકો મત છે.

સમજવાળી કેળવણીનો હેતુ સંલોભન કહે છે તેવો નીચે પ્રમાણે છે:—

“હહાપણુ ભરેલો ખોષ જાણવો, શિખામણના શબ્દો સમજવા;
હહાપણુ, ન્યાય, વિચારશક્તિ, અને ઇન્સાફનો ઉપદેશ લેવો;
બોળાને દહ બનાવવું, જીવાનને જ્ઞાન અને હહાપણુ આપવાં.”

શ્રીરો! કહે છે કે—“એક માણસ રૂપાનો ડાલર લેવા પોતાના રસ્તાથી ઘણો દૂર જાય છે, પણ આહીં આ સોનેરી અક્ષરો છે, જે પ્રાચીનકાળના વિશેષ પ્રાણ પુરૂષોના મુખક્રમણ માંથી નીકળેલા છે અને જેની ખાત્રી, તે પછીના દરેક જમાનાના ડાહ્યા પુરૂષોએ આપણને આપી છે.”

એક શોકમય ક્રેન્ચ કહેવત છે કે, — “જે યુવાવસ્થામાં જ્ઞાન હોય અને વૃદ્ધાવસ્થામાં શક્તિ હોય તો કેવું સાડું?” ડાહી કેળવણી યુવાવસ્થામાં જ્ઞાન અને વૃદ્ધાવસ્થામાં શક્તિ બન્ને આવશ્યક વસ્તુઓ આપશે. ક્રેન્ચકલને^૨ કહ્યું છે કે, સ્વાનુભવ ઠાકર, એ મોંઘી નિશાળ છે, પણ મૂર્ખાઓ ખીજે કયાંઈ શીખશે નહિ.”

જંગીમાં શરૂઆત સારી કરવી એ અર્ધાં લગાઇ છે.
“બાળકને યોગ્ય રીતે કેળવો અને જ્યારે તે મોટું થશે ત્યારે તેમાંથી આડું અવળું જશે નહિ.”

સારી રીતે આરંભ કરશો તો જેમ જેમ આગળ વધતા જશો તેમ તેમ વધારેને વધારે સહેલ પડશે. એથી ઉલટું, જે તમો ખોટી શરૂઆત કરશો તો તમારી સ્થિતિ સંપાદન

૧. અમેરિકાનો તત્વવેત્તા અને અધિકાર ૧૮૧૭-૧૮૬૨

૨. અમેરિકાનો રાજદારી અને પ્રસિદ્ધ તત્વવેત્તા. તેણે ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણો વખત ગાળ્યો હતો અને ધીમે ધીમે પદીએ ચડતાં છેવટ અમેરિકાની રાજ્યસભાનો ૧૭૮૫માં પ્રમુખ નિમાયો હતો. અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેના સ્વતંત્રતાના વિગ્રહમાં તે એક મુખ્ય અગ્રેસર હતો. ૧૭૦૬-૧૭૬૦

કરવી મુશ્કેલ થશે. શીખવું એ અઘડું છે, પણ ભૂલી જવું એ એથી પણ વધારે અઘડું છે.

પુસ્તકોમાં, માણસોમાં, વિચારોમાં, અને ખાતાઓમાં જે સર્વોત્કૃષ્ટ હોય તેને તમારા મનમાં સંભળડ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. આપણા કરતાં ખીન્નઓને વધારે જ્ઞાન હોય તેથી આપણે શરમાવાની જરૂર નથી; પણ આપણાથી બની શકે તેટલું જે આપણે શીખ્યા ન હોઈએ તો શરમાવું જોઈએ.

ભાષાઓ લણવામાં અને કેટલીએક સત્ય વાતો જાણવામાંજ કેળવણીનો સમાવેશ થતો નથી; માત્ર બોધના કરતાં તે ઘણી ભિન્ન અને ઉચ્ચ વસ્તુ છે. બોધ લવિધ્યના ઉપયોગનો ભંડાર છે, પણ કેળવણીનું વાવેલું ખી કોઈ વખત ત્રીસ, સાડ અને સોગણું ફળ આપે છે.

“હહાપણુ એ મુખ્ય વસ્તુ છે, માટે હહાપણુ મેળવ;
અને જે તું મેળવ તે સમજ.”

સર્વાનુમતે જ્ઞાન એ હહાપણુથી ઉતરતું છે; પણ મારે કહેવું જોઈએ કે કોઈ કોઈ વખત તેને અપૂર્ણ ન્યાય મળે છે. દાખલા તરીકે આપણે સાંભળ્યું છે કે—

“જ્ઞાન અહંકાર ધરાવે છે કે તેણે ઘણું બધું જાણ્યું છે;
હહાપણુ ગરીબકું થઇ જાય છે કે તે વધારે જાણતું નથી.”

પણ આ એમ નથી, જેઓને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન મળ્યું છે, તેઓ કેટલું થોડું જાણે છે, એમ જાણવાને તેઓ પોતે સૌથી શક્તિમાન હોય છે.

ધર્માધ્યક્ષ બરલર^૧ પણ આપણને કહે છે કે, — “કાર્યકરવામાં ભૂલ ન થવા માટે ઉંડી ખોળ અને ખારીક ચોકસીવાળા મનુષ્યને સ્મરણમાં રાખવા જોઈએ. જે તેઓની શોધો, સિદ્ધાંતમાં વ્યવહારિક હેતુ અથવા તેના આધારમાં, સદગુણ અને ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતી હોય, અથવા જીવતરનાં દુઃખ ઓછાં કરી સુખ વધારતી હોય, તો તેમનો ઉદ્યોગ ઘણોજ સમ્મળ ગણાય;

૧. ઇંગ્રેજ ઇશ્વરીય જ્ઞાનવેત્તા ૧૬૬૨-૧૭૫૨

કારણ કે કોઈપણ આખતને ફક્ત એકલીજ અજવાળામાં લાવવી, તે એક ખેલ અથવા તમાસા કરતાં કંઈ વધારે ઉપયોગી નથી.”

વળી આવું બોલવું પણ ગેરવ્યાજબી છે કે જ્ઞાન એ—

“જેમ તેમ ખડકેલો કાયદો વગરનો હોયો,
માત્ર હાપણતું બંધારણ કરનાર ચીજો” છે.

તો પણ ચણતરના સરંબમની પસંદગીમાં બેદરકાર રહે તે શિદ્ધી કાચો ગણાય, અને “પદાર્થોને અજવાળામાં લાવવાની” કેવી અસર થાય તે કોઈ કહી શકે નહિ. જ્ઞાનના ઘણા વિભાગ જે તે વખતે વ્યવહારિકરીતે નિરૂપયોગી લાગ્યા હતા, તે ઘણાજ કિમ્મતી જણાયા છે.

વિદ્યા એ વીર્ય છે, “વિજળીના તાર વખત બચાવે છે; લખવાનું જ્ઞાન, મનુષ્યભાષા અને હલન ચલન બંધ રાખે છે; વ્યવહારિક કરકસરનું જ્ઞાન પેદાશને બચાવે છે. આરોગ્યતાના નિયમોનું જ્ઞાન તંદુરસ્તી અને જીવંતી બચાવે છે; બુદ્ધિના નિયમોનું જ્ઞાન મગજનો ધસારો બચાવે છે; પણ ઈશ્વરના કાયદાનું જ્ઞાન શું નથી બચાવતું?”

હુબર્ટ સ્પેન્સર^૧ કહે છે કે,—“પ્રથમ પદની આત્મરક્ષા અથવા જીવંતી અને આરોગ્યતા રાખવાને સર્વથા અગત્યનું જ્ઞાન વિદ્યા છે; દ્વિતીય પદની આત્મરક્ષા, જેને આપણે ગુજરાન, મેળવવું કહીએ છીએ તેને માટે ઘણુંજ કિમ્મતી જ્ઞાન વિદ્યા છે; જનક-જનનીનો ધર્મ બરાબર અદા કરવાને યોગ્ય રસ્તો બતાવનાર માત્ર વિદ્યા છે; ભૂત અને વર્તમાન પ્રબંધનું જીવતર, જેના વિના દરેક નાગરિક પોતાનું વર્તન બરાબર નિયમિત કરી શકતો નથી, તેનો અર્થ સમજવાને માટે અનિવાર્ય કુંચી વિદ્યા છે; હુસ્તરની સઘળી શાખાઓમાં ઘણીજ સર્વાંગ શુદ્ધ કૃતિ અને શ્રેષ્ઠ આનંદને માટે અગત્યની તૈયારી

પણ વિદ્યા છે; તથા બુદ્ધિ, નીતિ અને ધર્મસંબંધી સુધારાનાં કામોને માટે ઘણાજ અસરકારક અભ્યાસ પણ વિદ્યા છે.

यदिच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।

उपास्यतां सर्वदात्री विद्याकल्पलता भुवि ॥

“જો એકજ કર્મથી બધા જગતને વશ કરવાને ઇચ્છતો હો તો આ જગતમાં સર્વ વસ્તુ આપનારી વિદ્યારૂપ કલ્પલતાની ઉપાસના કર.”

ડૉક્ટર ફ્રિચ્ચ^૨ કહે છે કે,—“ત્યારે હું મારી ગએલી જીવંતીપર નજર કરું છું અને શાળા-મહાશાળામાં કાઢેલા લાંબા દિવસોનો વિચાર કરું છું, ત્યારે હું સારી રીતે બાણું છું કે, ઇતિહાસની ખરી વાત, ગણિતશાસ્ત્રની રીત, વ્યાકરણનો નિયમ, કવિતાની રસીલી અને આનંદકારક કડી, રસાયનશાસ્ત્રનાં સત્ય, જે આજ સુધીમાં હું શીખ્યો છું, તેમાં એકે એવું નથી, કે જે અતિશય અણુધાર્યું મારા વિચાર-માર્ગમાં વારંવાર આવી ખડું થયું ન હોય; અને મેં આજ સુધી માન્યું છે, તેના કરતાં વધારે ઉપયોગી નીવડ્યું ન હોય. જે ચોપડીઓ હું વાંચું છું તે મને, તેમજ મારા કરતા જે બનાવો બને છે તેના હેવાલને, વધારે સારી રીતે સમજવાને, અને જીવતરના આખા દેખાવને વધારે મોટો અને રમુજી બનાવવાને તેઓએ મને પૂર્ણ મદદ કરી છે.

છેવટે હું ડીન સ્ટૅનલિન^૨ કહેવું લખું છું. તે કહે છે કે, “સત્યનો શુદ્ધ પ્રેમ કેટલો બધો અસાધારણ તો પણ હિતકારક છે! તેના ગુણ આપણે એકદમ દેખતા નથી. સત્ય વાત શું છે, તેની શોધમાં નિષ્કપટી ભાવથીજ શોધમાં ઉતરવા લલચાએલા વિદ્વાન માણસોની શોધોથી દુનિયાને કેટલું બહોળું સુખ થયું છે, તે કદાચ અત્યારના અથવા તેની પછીના જમાના સુધી આપણા જાણવામાં આવતું નથી.

૧. ઈંગ્રેજ પ્રાચીન તત્વજ્ઞાન ગ્રંથકાર ૧૮૨૦.

૧. અમેરિકન શોધક ૧૭૪૩-૧૭૯૮.

૨. ઈંગ્રેજ પાદરી અને ગ્રંથકાર ૧૮૧૫.

ત્યારે સૌસામનને કહેવામાં કંઈ હરકત નથી કે, “ઠાઠા માણસ બહુશુભ થશે અને વિદ્યા વધારશે.”

કોઈ બોધ ભાગ્યેજ એવા હોય છે, કે જે ઉપયોગમાં ન આવે; કોઈ ચીજ ભાગ્યેજ એવી હોય છે, કે એક વખત પણ જોવાને લાયક ન હોય. ખરી રીતે જોતાં ચીજો નાની નથી, માત્ર મન નાનાં છે.

“જ્ઞાન એ પૈટ્રીઆર્ક કુલપતિ-વડીલના સ્વપ્નાની ગૂઢ નિસરણી જેવું જ્ઞાન છે. તેનો પાયો નૂળ પૃથ્વી ઉપર રહેલો છે. તેની ટોચ ભપકાદાર છાયામાં અદ્રશ્ય થાય છે; અને અસલના જમાનાના મોટા અંધકારો જેણે અસલના વખતથી રસાયણશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્યશક્તિ અને ડહાપણની સાંકળો તેમના હાથમાં રાખી છે, તેઓ આસ્તેથી ઉપર ચડતા અને ઉતરતા, પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચે વહેવાર બરી રાખતા ફીરતા હોય એમ લાગે છે.”

ઘણી આખતમાં મોટી શોધોના કરનારા અપ્રસિદ્ધ રહ્યા છે, તે દીલગીરી ભરેલું છે. તેમની ખાતર દીલગીરી ભરેલું છે એમ નથી, પણ આપણે તેમને આભારથી સ્મરણમાં રાખવા જોઈએ તે નથી બન્યું; તેને માટે દીલગીરી ભરેલું છે. મોટા શોધકોએ ભાગ્યેજ પોતાની કે કીર્તિની ખાતર શ્રમ કરેલો છે.

“અથાગ ખાંતથી સત્યની તેઓએ શોધ કરી; આનંદ વગરને માર્ગે તેઓ પ્રવર્ત્યા; કીર્તિ અથવા અપકીર્તિની ફરકાર વગર તેઓએ ડામ કયું; અને પરિણામને માટે પરમેશ્વરપર આધાર રાખ્યો. પણ જે કે તેઓનાં નામ કોઈ કવિએ અમર કવિતા અથવા વાર્તામાં જોડ્યાં નથી, તોપણ તેઓની નોંધ પરલોકમાં ઇશ્વરને ઘેર લવાએલી છે; તેમની વિજયમાળ કીર્તિના મુગટો છે.”

છંદગીના ઉપભોગને માટે, અભ્યાસમાં લક્ષ અને ખાંત

રાખવાં એ ઘણુંજ જરૂરનું છે. તમે જે કરતા હોશો તેમાં જે તમે અધું દીલ આપશો, તો તેમાં તમને બમણી મહેનત પડશે.

જે કે સ્કૂલ (નિશાળ) એ શબ્દનો મૂળ અર્થ આરામ અથવા આનંદ (નવરાશ) હતો, તો પણ બુદ્ધિના આનંદે મનુષ્યજાતિના સુખમાં કેટલો થોડો વધારો કરી શકે છે, એ વિચાર કરવો એ દીલગીરી ભરેલું છે. મિસ્ટર જે. મોર્લે^૧ કહે છે, કે, “સુખ અને ધર્મ બંને માટે આપણે ઠાઠા વિચાર અને વ્યાજબી લાગણીથી રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ તે ઘણુંજ અગત્યનું છે.”

માણસનું મગજ.

“વિચારનો ઘુમટ અને આત્માનો મહેલ” હોવો જોઈએ.

ડાનિ^૨ કહે છે કે-

“આપણે માત્ર આપણી જાતના ખેડુત છીએ, તો પણ જે આપણી જાતને અંધ લઈ આપાદ રાખીએ, તો કર દેવાના મોટા દિવસને માટે, સારો ખજાનો એકઠો કરીએ.”

અસ્તિત્વ માનનારાઓના સ્વીકૃત મત કે જેમાં ઘણું છે તેની સાથે હું સંમત થતો નથી, પણ તેઓનો આ પ્રમાણે ઉમદા મુદ્રલેખ છે.”

“આધારભૂત નિયમોનો ખ્યાર, સ્થાપનાની વ્યવસ્થા, અને તમારા ઉદ્દેશને માટે સંવર્ધન.”

અમરસન કહે છે કે, એવા ઘણા “લોખા માણસો છે કે જેઓ પોતાના ખાપ દાદાના કહેવા પ્રમાણે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરે છે, પણ ફરજની ખુજ કરવામાં તેઓની સઘળી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરતા નથી.”

માણસ દરેક વસ્તુનું માપ પોતાથીજ કરે છે. સૌથી મોટા પર્વતની ઉંચાઈ અને સમુદ્રની ઉંડાઈ કેટલા ફીટ છે તે, અને

૧. ઇંગ્લેન્ડ ધર્મચુર ૧૫૬૩-૧૬૮૪.

૨. ઇંગ્લેન્ડ પાદરી અને કવિ ૧૫૭૩-૧૬૩૧

અંકગણિતનાં ચિન્હોનું આપણું ધોરણ પણ આપણી આંગળી યોની સંખ્યાપર સ્થાપાયેલું છે. આમ છે તો પણ આપણે કેવા કંગાળ પ્રાણી છીએ અને કેવા મોટા પ્રાણી થઈએ?

પાસલ કહે છે કે, એક માણસ એ “ એક વિચાર કરતી ચીજ એટલે કે શંકા અને નિશ્ચય કરતી ચીજ, નિષેધ અને સ્વીકારદર્શક ચીજ છે; જેની સમજ અતિઅદ્ય છે, જે અતિ અજ્ઞાની અને તૃપ્ત છે, અને બહુ શ્રમ કરવાને ખુશી નથી; વળી તે બહુ તુરંગમાં ચડે છે અને તેને ઘણી લાગણી થાય છે. ”

તે બીજી જગ્યાએ કહે છે કે, —માણસ “ માત્ર એક તૃણરૂપ છે જે દુનિઆમાં સૌથી નખળી વસ્તુ છે, પણ તે એવું તૃણ છે કે જેને વિચારશક્તિ છે. તેને ચગદી નાખવા કુદરતને કાંઈ હથિયાર બાંધી સજ થવું પડતું નથી. એક શ્વાસ અથવા પાણીનું ટીપું તેનો નાશ કરવાને બસ છે. પણ કુદરત તેને ચગદી નાખતી હોય તો પણ માણસ કુદરત કરતાં ઉત્તમ છે, કારણ કે માણસ પોતાનું મૃત્યુ આવે તેને જાણે છે, અને કુદરત તેનાપર વિજય મેળવતાં પણ પોતાની શક્તિ જાણતી નથી. ”

માણસને પરિપૂર્ણ કરવાને કયા ગુણો જરૂરના છે? શાન્ત મગજ, શુદ્ધ અંતઃકરણ, પકવ વિચાર, અને આરોગ્ય શરીર. શાન્ત મગજ વગર આપણે ઉતાવળા નિર્ણય કરીએ છીએ. શુદ્ધ અંતઃકરણ વિના આપણે ખચિત સ્વાર્થી થઈએ છીએ; આરોગ્ય શરીરવિના આપણે કંઈ કરી શકતા નથી, અને પકવ વિચાર વગરની ઊંચ ધારણાઓ પણ વધારે નુકસાન કરે છે.

જે કોઈ મિત્રનાં વખાણ કરવાની આપણી ઇચ્છા થાય છે, તો આપણે કહીએ છીએ કે તે ખરો સદ્ગૃહસ્થ છે. શુંકેરેએ પૂછ્યું, “ સદ્ગૃહસ્થ થવું એટલે શું? તે શું પ્રમાણિક, નમ્ર, બહાદુર અને ડાહ્યા થવું તે છે? અને આ સઘળા ગુણો મેળવી તેમને દેખીતી રીતે વિવેકના આચારમાં આણવા તે છે? તે વિશેષ કહે છે કે, સદ્ગૃહસ્થ એ આપણાંમાના કેટલાક ધારે છે

તેનાથી કાંઈ અસાધારણ વસ્તુ છે. ” રાજ્યો ઇલકાઓ આપી શકે, પણ સદ્ગૃહસ્થ બનાવી શકતા નથી. તો પણ જે આપણી મરજી હોય તો આપણે સઘળા સદ્ગૃહસ્થ થઈ શકીએ.

મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષનો સહાયકારી ફારર^૧ કહે છે. —“ જેનું શરીર મિતાહાર, મિતપાન અને પવિત્રતાથી પુષ્ટ અને આરોગ્ય રહેલું હોય, જેનું મન અનુભવ અને પોતાના બતિલાઈઓએ દર્શાવેલા ઉમદા વિચારોથી મળેલા ડહાપણનો શ્રીમંત ભંડાર હોય, જેની કલ્પના સઘળી શુદ્ધ અને સુંદર ચીજોનું ચિત્રાલય હોય, જેનું અંતઃકરણ પોતાપર, પ્રભુપર અને સઘળી દુનિઆપર વિશ્વાસુ હોય, અને જેનો આત્મા મહાત્માને વસવાને યોગ્ય દેવાલય જેવો લાગતો હોય, તેવો માણસ મનુષ્ય જીવિતમાં દુર્લભ એવી પરિપૂર્ણતાની લગલગ પહોંચે છે.

જોન સ્ટુઅર્ટ મીલર^૨ કહે છે કે, —બત કેળવણીની ખરી રીત એ છે કે, —“ સઘળી ચીજની પરપુષ્ટ કરવી; કોઈ મુશ્કેલીથી પાછા હાંવું નહિ; નિષેધ વિચારથી સખ્ત ખારીક તપાસ વગર આપણે પોતાનો અથવા બીજા લોકોનો કોઈપણ મત સ્વીકારવો નહિ; કોઈ વિચારનો અસંબધ ભ્રમ અથવા ગભરાટ અંદર પેસવા દેવો નહિ; સઘળા કરતાં કોઈ પણ શબ્દ વાપરતાં પહેલાં અને કોઈ પણ સિદ્ધાંત કબુલ કરતાં પહેલાં તેનો અર્થ શુદ્ધ રીતે સમજવાનો આગ્રહ રાખવો. અને અમે લઈએ છીએ તે આવો બોધ છે. ” એ બોધ આપણે સૌએ લેવો જોઈએ.

કેળવણીની શરૂઆતની સ્થિતિમાં કંઈ નહિ તો પણ સઘળાં માણસો સરખાં હોય. દરજ્જે કે દોલત બેમાંથી એકે કંઈ યથાર્થ લાભ આપતાં નથી. સર ડબ્લ્યુ, જોન્સે^૩ પોતાના વિષે

૧. અમેરિકન ગણિત શાસ્ત્રી અને લેખક ૧૭૭૯-૧૮૫૩.

૨. ઇંગ્લેન્ડ તત્વવેત્તા અને રાજ્યનીતિજ્ઞ ૧૮૦૬.

૩. ઇંગ્લેન્ડ ગણિતશાસ્ત્રી સર એસાક ન્યૂટનનો ઓળખાણવાળો ૧૬૮૦-૧૭૪૯.

કહ્યું છે કે મારી ગામડીઆની સ્થિતિ હતી, તો પણ મેં શાહ-બહાના જેવી કેળવણી લીધી.

ઘણા વખત પહેલાં કોઈએ એવી ટીકા કરી હતી કે ભણ-તરને માટે કોઈ બાદશાહી રીત નથી.

“ સુखार्थी त्यजते विद्यां विद्यार्थी त्यजते सुखम् । ”

સાહિત્ય.

અથવા કહાવ્ય જરા વધારે સત્યતાથી કહી શકાય કે સઘળી રીતો બાદશાહી છે. અને તેનું ફળ કેટલું મોટું છે ! કેળવણી દુનિઆના ઇતિહાસનું જ્ઞાન કરાવે છે ; અને તેને સંવર્ધનનો પ્રકાશિત માર્ગ બતાવે છે ; દુનિઆની વિદ્યાઓની ખુબ જાણવાને તે આપણને શક્તિમાન કરે છે. તે કુદરતનું પુસ્તક આપણી નજરે ખુલ્લું મૂકે છે, અને જ્યાં જ્યાં આપણે હોઈએ ત્યાં ત્યાં તે આનંદનાં મૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.

“ તે એવો માણસ હતો કે જેમાં સર્વ રીતે સર્વ વસ્તુ હતી, અને ફરીથી હું તેવો માણસ જોઈશ નહિ. ”

એમ જો આપણે માટે કહેવાની આશા આપણે ન રાખી શકતા હોઈએ તો.

“ તેની જીંદગીમાં તેની શોભા નિત્ય નવનવીન છે. ”

એ હર કોઈ રીતે ખરું થઈ શકે, કારણકે શું આપણા સઘ-ળામાં અમર આશા નથી ?

“ सर्व सर्वत्र नो भवेत् । ”

“ સઘળાં (સુખો) સઘળાને ન મળે. ”

સઘળા દાખલાઓમાં જો કેળવણી ફતેહમંદ નીવડે નાહ તો તેમાં કેળવણીનો પોતાનો દોષ નથી, પણ જે બુદ્ધિસાથી તેને ઘણીજ વખત લેવામાં આવે છે તે દોષક છે.

“ કારણકે માણસોને કોઈ કોઈ વખતે કુદરતી જ્ઞાસા અને શોધકવૃત્તિને માટે કોઈ કોઈ વખતે વૈચિત્ર્ય અને આનંદથી મનને સંજન કરવાને માટે, કોઈ કોઈ વખતે બૂધણ અને આખરને

માટે ભણતર અને જ્ઞાનની ઇચ્છા થએલી છે. પણ મનુષ્ય જાતિના હિત અને ઉપયોગને માટે તેમની વિચારશક્તિની બક્ષીસનો ખરા અંતઃકરણથી લાલ આપવાની ભાગ્યેજ ઇચ્છા થએલી છે. એક શોધક અને અજાણી આત્માને આરામ આપનાર પલંગ તરીકે અથવા ભટકતા અને અસ્થિર મનને સારી આશામાં આમ તેમ ફરવાને માટે અગાથી તરીકે અથવા મગર મનોવૃત્તિને શાન્તિ આપવાને કોઈ ભપકાદાર મિનારા તરીકે અથવા કજીઆ ટંટાને માટે કિલ્લો કે કોઈ તેવી રક્ષણ આપતી જગ્યા તરીકે અથવા લાલ કે વકરાને માટે બાણે કે દુકાન તરીકે મનુષ્યોને શોધતા હોય એમ જણાય છે, પણ પરમેશ્વરને મહિમા અને મનુષ્યજાતિની સ્થિતિ સુધારવાના શ્રીમંત ભંડાર તરીકે શોધતા જણાતા નથી. ”

પ્રકરણ ૮ મું.

પુસ્તકાલયો.

“ સંગ્રહો નિગ્રહો નૈવ કર્તવ્યઃ શુભમિચ્છતા ।
કર્તવ્યથેત્સ ગ્રન્થાનામિન્દ્રિયાણાં તથાપરઃ ॥

“ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે સંગ્રહ અને નિગ્રહ કરવો નહિ, જો તે કરવો હોય તો પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો.

હરહોમનો ધર્માધ્યક્ષ દિવ્ય ડીબરી? એક મહાન ઇંગ્રેજ પાંચસો કરતાં વધારે વર્ષ પહેલાં પુસ્તકોની પ્રશંસા કરતાં સારી રીતે કહી ગયો છે કે તેઓ એવા શિક્ષકો છે કે, તેઓ સોટી, કડીવાળી લાકડી, કપડા વા ગુસ્સા સિવાય, કપડાં અથવા પૈસા સિવાય શિક્ષણ આપે છે. તેમની પાસે બન્યો તો તેઓ બગૃત હોય છે. જો તપાસતાં તમે તેમને પ્રશ્ન પૂછો તો તેઓ તમારાથી કંઈ છુપાવતા નથી. જો તમે તેમનો ઉર્ધ્વ અર્થ કરો, તો તેઓ કોઈ દિવસ બડબડતા નથી, જો તમે અજ્ઞાન હો, તો તેઓ તમારી હાંસી કરી શકતા નથી, તેટલા માટે ડહાપણથી ભરપૂર પુસ્તકશાળા સઘળી દોલત કરતાં વધારે કિંમતી છે, અને બીજી કોઈપણ ઇચ્છવાલાયક વસ્તુ તેની સાથે તુલના કરવા યોગ્ય નથી. આ કારણથી જ કોઈ મનુષ્ય પોતાને સત્યનો, સુખનો, ડહાપણનો, વિદ્યાનો અથવા વિશ્વાસનો પણ ખંતીલો અનુયાયી માનતો હોય તો તેણે પુસ્તકોનો ભકત જરૂર થવું જોઈએ.

જો એટલા બધા વખત પહેલાં પણ તેનું કહેલું સત્ય હોય તો તે બાબતપર આપણે કેટલું બધું વધારે કહી શકીએ

૧ ઇંગ્રેજ સાધુ અને ઇતિહાસકર્તા આશરે ૧૩૫૦ માં હતો.

તેના કરતાં આપણી સ્થિતિ કેટલી બધી વધારે સારી છે, તેનો આપણે હમણા વિચાર કરીએ. પહેલવહેલાં તો, છાપવાની કળા વિષે વિશેષ ન યોલીએ, તો પણ પુસ્તકો કેટલાં બધાં સસ્તાં છે, થોડા બીઅર અથવા તમાકુની એક બે ભૂંગળીની જેટલી કિંમત એસે તેટલી કિંમતથી એક માસ સુધી વાંચવાનું ચાલે તેટલું ખરીદી શકાય છે; તેથી ઉલટું, તે વખતમાં પુસ્તકો ઘણાં મોંઘાં હતાં.

વળી આપણાં પુસ્તકો નાનાં અને સુગમ છે, અને તેઓનાં તો જાલવામાં અથવા વાંચવામાં ભારે સલ, મોટાં અને અદોહ-ળાં હતાં. વળી આપણાં વિદ્યતાવાળાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચવામાં સહેલાં છે. વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે, ડીબરિને જે સૌથી રસુજી પુસ્તકો લખ્ય હતાં તેના કરતાં આપણે બીજાં ઘણાં વધારે છે. અસલનું ભાષાજ્ઞાન જે ખોવાયું હતું તે પાછું જ-ડયું છે. હરકોઈ કહી શકે કે તે વખતમાં નવલકથાનું તો કોઈ નામે બહુતું નહોતું. કવિતા વિષે યોલીએ તો હાલના પ્રયત્નોએ એક બાબતે રાખતાં શેક્સ્પીઅર અથવા મિલ્ટન, સ્કોટ અથવા બાઇરનની પહેલાં તે થઈ ગયો છે. કૅપ્ટન કૂક, ૧ ડાર્વિન હમ્બોલ્ટ અને બીજા ઘણા મોટા મુસાફરો અને શોધકોના પ્રયાસો હાલ આપણી પાસે છે. વિદ્યાના રસાયનશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર સ્થાપિત થયાં છે, અને શોધોના સંવર્ધને બીજાં બધાં શાસ્ત્રો સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થ વર્ણન, ખગોળ, ભૂગોળ ઇત્યાદિને ખરેખર વિશેષ રસુજી કર્યાં છે,

સ્કૉપિનહોરે કહ્યું છે, જો કે વિદ્યાએ મને કાંઈ કમાણી કરી દીધી નથી, તોપણ તેણે મને ઘણા ખર્ચાંમાંથી બચાવ્યો છે. એક પ્રબલ તરીકે આપણે આભારથી કબુલ કરવું જોઈએ કે વિદ્યાએ જુદે જુદે રસ્તે આપણું ખર્ચ ઘટાડયું છે એટલું જ નહિ, પણ આપણી આવક ઘણી વધારી છે. નિશાળો, પુસ્તકા-

૧. પ્રખ્યાત ઇંગ્રેજ વહાણવટી. તેણે સમુદ્રપર ઘણી લાંબી અને મોટી સફરો કરી ઘણી શોધો કીધી હતી. તેની ત્રીજી અને છેલ્લી સફરમાં કોઈ (હાવાઈ) દાપુના દેશીઓએ કજીઆની અંદર કતલ કીધી. ૧૭૨૮-૧૭૭૬.

લયો, અને સંબંધસ્થાનોમાં વપરાતો પૈસો એ ખર્ચ નથી, પણ થાપણ છે. નિશાળો અને લોકોપયોગી પુસ્તકાલયો આપણને ખર્ચમાંથી બચાવે છે, તેટલા માટે નહિ, પણ આપણા જાતિ ના-ગરીકોના જીવિતને સુધારી પ્રકાશમાં લાવવાને આટલું ખર્ચ કરે છે, તેટલા માટે આપણે તેમની ભલામણ કરીએ છીએ. ઘણા ગરીબ માણસોનું જીવન યોગ્ય આનંદદાયક હોય છે.

આવના જમાનામાં શિક્ષણને કે કારીગરો વાચક વર્ગને મોટો ભાગ બનશે, એવો મત આપવાને માટે મારી ઘણીવાર હાસ્યસહિત મસ્કરી થઈ છે.

વળી લોકોપયોગી પુસ્તકશાળાઓનો જથ્થો વધારે શું મારા કહેવાને ટેકો નથી આપતો? બહાર પુસ્તકશાળા ખોલી શકાય તે પહેલાં લોકોનો મત લેવો જોઈએ અને આપણે જાણીએ છીએ કે પાઠશાળાઓ અને વ્રીલો, વિદ્યાલો અને વેપારીઓ મત આપનારામાં માત્ર જુજ હોય છે. બહાર પુસ્તકાલયો એ કારીગરો અને નાના દુકાનદારોથી સ્થાપવામાં આવે છે, અને તેમનો વિશેષ ઉપયોગ પણ તેઓજ કરે છે. આપણા શહેરોમાં ધંધાર્થી લોકોને પુસ્તકોની ખાસ જરૂર છે, તેઓની જીંદગી એક સરખી છે; જંગલી માણસનું જીવન વધારે નાના પ્રકારનું છે; દરેક મહાને તેને તાજે ધંધો મળે છે, અને ખોરાકમાં કંઈક ફેરફાર થાય છે, તેને પોતાનાં હથિયાર તૈયાર કરવાં અને પોતાનું ઘર ધાંધવું જોઈએ. અગ્નિ પ્રગટ કરવો, જે હમણાં સહેલું છે, તે પણ તેને મહેનત અને ચતુરાઈનું કામ લાગે છે. ખેતીની મહેનતમાં તેને ઘણી ચીજો વાપરવી પડે છે. તે ખેડે છે, અને વાવે છે, વાઢે છે અને લાણે છે. એક ઋતુમાં રોપે છે, અને બીજી ઋતુમાં ધારિયું અને કુડાડો વાપરે છે. ઘેટાં, ડુકકર, અને ગાયોની તે સાંભાળ રાખે છે.

હજી હાંકવું, વાડ કરવી અથવા પુજા વાળવા એ દેખીતું લાગે છે, તેવું કોઈ રીતે સહેલું કામ નથી. ઉવડંજ ઉવર્થ વિષે એમ કહેવાય છે કે એક પ્રસંગે એક અન્નણ્યા માણસે

તેનું અભ્યાસપત્રક જોવા માગ્યું, ત્યારે તેને દારીએ કહ્યું: “આ તો શેઠની ખેંક છે, પણ અભ્યાસ તો તે ખેતરોમાં કરે છે.” ખેતીકાર ખેતરોમાં ઘણું શીખે છે. આપણે માનીએ છીએ તેના કરતાં તે વધારે જાણે છે. તે ખેતરનું જ્ઞાન છે,—ચોપડી-ઓનું જ્ઞાન—જેના જેવું તેને માટે બીજું કંઈ ખરાબ ન હોય—તે નથી.

પણ જે માણસ દુકાનમાં અથવા કારખાનામાં કામ કરે છે, તેની જીંદગી ઘણી એકસરખી હોય છે. તેને વર્ષના આ છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકજ કમ અથવા એકજ કમના એકજ ભાગમાં ખંડાવું પડે છે. ખેતક ચમત્કારીક કરતાં જરા ઉતરે તેવી ચતુરાઈ તે મેળવે છે, પણ તેથી ઉલટું, તે જુજ ખાખ-તમાં હોય છે. જે એક સજીવન યંત્ર જેવું પોતાને રહેવું ન હોય તો તેણે સાધારણ રીતે અને કેટલાક દાખલામાં માત્ર મળી શકે એવા વિચિત્ર અને રમુજી પુસ્તકો મેળવી વાંચવા જોઈએ. સુભાગ્યે હમણા દુકાનો સિવાય બીજાં કામોમાં મહેનતના કલાકો ઓછા કરવાનું વલણ થયું છે, પણ ઓછું સં-તોષકારક એ છે કે કોઈ કોઈ વખતે રોજગારની મંદી થઈ જાય છે. પરંતુ આ ઘણી નિવૃત્તિનો વખત સુસ્તીમાં જવો ન જોઈએ. નિવૃત્તિ સૌથી મોટું સુખ અને સુસ્તી સૌથી મોટો શાપ છે. એમાં એક સુખનું મૂળ છે તેમ બીજું દુઃખનું મૂળ છે. ધારો કે કોઈ ગરીબ માણસને થોડા દિવસ કામ ન મળ્યું, તો તે શું કરશે! તેનો વખત તે કેવી રીતે કાઢશે? જે તે કોઈ પુસ્તકશાળામાં જઈ શકે તેમ હોય, તો તેનો વખત નકામો ગયો ગણાય નહિ.

“નિવૃત્તિ સુખહેતુ સ્યાત્ પ્રમાદો દુઃખમૂલકઃ ।”

પયોગરત્ન.

આપણાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવાનું કારણ સામાન્ય રીતે આપણને મોટાઓને પણ લાગુ પડે છે. હાલમાં આખા દેશમાં ઉત્તમ પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થપાએલી છે. છોકરાંઓને કેળવણી આપવાને બને તેટલું આપણે કરીએ છીએ. તેમને

વાંચતાં શીખવીએ છીએ, અને તેમનામાં વાંચનનો ખ્યાર ઉત્પન્ન કરવાની કોશીશ કરીએ છીએ. આ આપણે શા માટે કરીએ છીએ? કારણ કે સારી રીતે યોગ્ય થયા સિવાય કોઈ અભ્યાસ કરી શકતું નથી, અને વળી તેથી માણસ ઉત્તમ કારીગર બને છે, અને કારીગર, ઉત્તમ માણસ બને છે. પણ કેળવણી કોઈ દિવસ અટકવી નેહ્યે નહિ. પુખ્ત વયના માણસોની પુસ્તકશાળા એ નિશાળ છે. કહેવાય છે કે અ.લ.રેડી રાજા બ્યારે બાળક હતો ત્યારે એક ચોપડી લેવાનું તેનું ઘણું જ મન થયું. તેની માએ કહ્યું કે, “બ્યારે તું વાંચી શકશે, ત્યારે તને ચોપડી મળશે.” તે ઉદ્દેશથી તેણે તે મેળવી હતી. આપણાં છોકરાંઓ વાંચતાં શીખ્યાં છે, તે શું ચોપડીઓપર તેમનો પણ તેવોજ હક નથી? સામાન્ય સ્વામિત્વની અસર તેના વાદીઓ જેવી ધારતા હોય તેવી થાય તો, જેઓ સામાન્ય રીતે તે મતધારક ન હોય તેઓ પણ તેવા મતના થાય. સાધારણ બુદ્ધિથી બેતાં તે મંડળ “મનુષ્યોની સૌથી મોટી સંખ્યાનું સૌથી સાડું કરશે એમ અમે માનતા નથી, તેથી અમે તે મતમાં સંમત નથી, કારણ કે તેમાં અમને ઘણી મુશ્કેલી લાગે છે. તેમાં જેવી મુશ્કેલી લાગે છે તેવી મુશ્કેલી પુસ્તકો વિષે લાગતી નથી. એવું કહેવાય છે કે એક ગરીબ સ્ત્રીએ સમુદ્રને બ્યારે પહેલવહેલો બેયો ત્યારે તે ખુશી થઈને બોલી, કે “જેમાં સર્વને માટે પૂરતું બેવાનું છે, તેમાંથી થોડું બેવું એ પણ મહત્કાર્ય છે.”

“यद्यस्ति चेद्ग्रंथविमर्शभाग्यं किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदो”

૧. ઇંગ્લન્ડનો રાજા. તેણે કેમ્બ્રિજ લોકોના હુમલામાંથી ઇંગ્લન્ડને છુટું કર્યું—એવું કહેવાય છે. કેમ્બ્રિજ લોકોની જીવણીમાં તે સારંગીવાળાને વેષે દાખલ થયો અને તેમની સઘળી ચર્ચા બેઈ લીધી, અને છુપી રીતે લશ્કર એકઠું કરી તેમને ૧૭૮ માં સખ્ત રીતે હરાવ્યા. ત્યાર પછીના પણ બે ત્રણ હુમલાઓને પાછા હટાવી તેણે દેશમાં સુખશાન્તિ વર્તાવી. તે પછી લડાઈઓ લડ્યો હતો એમ કહેવાય છે. દેશમાં સર્વ સુધારા કર્યા અને તે મહાન આધિકારીના નામથી ઓળખાય છે. ૧૪૯-૧૦૧.

ભાવાર્થ—જેના ભાગ્યમાં સારા સારા ગ્રંથો વિચારવા મળે છે, તેને અપણ લક્ષ્મીના શુષ્ક વિનોદ શા કામના છે.

હવે ત્યારે દરેકને માટે પુસ્તકો પુષ્કળ છે, અને શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો સૌથી સોંધા છે. વાંચન એ એક એવી મજા છે કે દોલત તેના જેવો લાલ ભાગ્યેજ આપે છે. આ બાબત બીજી કોઈ સ્ત્રીબેને લાગુ પડતી નથી. આપણે જેઓ ધંધાની સુંઝવણમાં પડેલા છીએ, તેઓ જેટલું હોય તેના કરતાં જરા વધારે ઇચ્છતા જણાઈએ છીએ, પણ આપણે શક્ય રીતે ઉપયોગમાં લાવી શકીએ તેના કરતાં વધારે આપણા ઉપર પુસ્તકો દ્વારા નસીબ વરસાવે છે.

કેળવણી આખી જીંદગી સુધી ચાલવી નેહ્યે, અને આપણાં છોકરાંઓની કેળવણી માત્ર વ્યાકરણ અને ગણિતનાજ વિષયોની હોવી ન નેહ્યે, પણ તેમાં હાથ અને આંખનું થોડું શિક્ષણ આવવું જોઈએ, એમ આપણને યુજ થવા માંડી છે; તેમજ બીજી રીતે મોટી વયનાં સ્ત્રીપુરુષોએ હાથનાં અર્થોત્પાદક કામમાં તદ્દન મંડ્યા રહેવું નેહ્યે નહિ. પણ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં અને પોતાના મન સુધારવામાં થોડો વખત ગાળવો નેહ્યે; વળી દરેકે માનવજાતિના જ્ઞાનસંગ્રહમાં જરા વૃદ્ધિ શા માટે ન કરવી નેહ્યે? તેનું જીવતર ગમે તેવું ગરીબ હોય, તે પણ તે તેમ કરી શકશે. હસ્તકાર્યના ગૌરવની કદર હબ્લુ સુધી આપણને આવી નથી, અને રસાયણ વિદ્યા એક માત્ર ગોટાળો છે. તત્ત્વવેત્તાઓ અને બુદ્ધિમાન માણસો અને જેઓને ખર્ચાળ ચંત્રસામગ્રી ખરીદવાનાં સાધનો છે, તેમને માટેજ માત્ર તે બધું ઠીક છે, એમ સામાન્ય માન્યતા હોય એમ લાગે છે. આ દેખીતી ભૂલ છે. આપણી પ્રબળી ચડતીને માટે આપણે કેના આભારી છીએ? બેશક થોડા ઘણા ડાહ્યા રાજા અને રાજ્યદારી માણસોના, થોડા ઘણા આપણા બહાદુર લશ્કર અને નૌકાના, થોડા ઘણા શોધકો, કે જેમણે આપણા વિદેશી રાજ્યનો રસ્તો તૈયાર કર્યો. તેમના, થોડા ઘણા વિદ્વાનોના

અને તત્વવેત્તાઓના; પણ તેઓએ જે સઘળું સંપાદન કર્યું છે તેનું આભારયુક્ત સ્મરણ કરતાં, ખ્રિષ્ટીય કારીગર વર્ગે પોતાના મજબુત દક્ષિણ બાહુથી જે સઘળું કર્યું છે, તે સિવાય, પોતાના મગજથી પણ ઘણો પ્રાયદો કર્યો છે, તે આપણે ભુલી જવું ન જોઈએ.

ઉર્વોદ યાંત્રિક વિદ્યા બાણુનારો હતો; હેન્રિકોર્ટ, જેના હુન્નર કિસબ સુધારાએ સમગ્ર પ્રબલરુણ કરતાં વધારે રકમનો ઇંગ્લન્ડની દોલતમાં વધારો કર્યો કહેવાય છે, તે એક ઈટાલિયનો દીકરો હતો. પોલાદનો શોધક હન્ડસ્મેન ઘડીયાળી હતો; કોમ્પટન વણકર હતો; ઉર્વેજીવુટ કુંભાર હતો; ઓલ્ડે ટુલપ્રુઈ, મુશેટ, અને નીલ્સન કારીગરો હતા; બર્થોલ્ડ સ્ટીવન્સને જે પેન્સના રોજથી ગાયો ચારવી શરૂ કરી હતી અને ૧૮ વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી વાંચતા આવડતું ન હતું. ઉલ્કન વણકરનો દીકરો હતો, અને ફ્રેંડે અને ન્યુકોમેન લુહારના દીકરા હતા; આર્કરિફટ શરૂઆતમાં હબમ હતો, સર હમફ્રિડેવી એક ગાંધીનો ઉમેદવાર હતો, બોલ્કન, “બર્મિંગહેમનો પિતા” બોરિયા બનાવનારનો દીકરો હતો અને ઉર્વોદ સુતારનો દીકરો હતો. આ અને આવા બીજાં માણસોનું અભારરૂપ ઋણ જગતને માથે છે. આપણા સરદારો અને રાજદારી માણસો જેટલુંજ આપણે તેમને માટે અભિમાન રાખવું જોઈએ.

આપણે વારંવાર ‘સુધરેલી પ્રબલઓ’ વિષે સાંભળીએ છીએ, અને ખેશક કેટલીએક પ્રબલઓ બીજીઓ કરતાં વધારે સુધરેલી છે, પણ હવે સુધી કોઈ પણ દેશ તે ઉપમાને યથાર્થ યોગ્ય થયો નથી. આપણા મુલકનો ખરો સુધારો કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને પુસ્તકાલયોનું સ્થાપન, એ ખરા સ્તાનું એક ચોક્કસ આગળ મગલું છે.

બ્યારે દરેક ઘરનો મત લેવાનો ઠરાવ થયો, ત્યારે લૅડ રાષ્ટ્ર કે ટીકા કીધી કે, આપણે આપણા શેઠોને કેળવણી

આપવી જોઈએ, પણ તેમને બંતે કેળવણી લેવાને સશક્ત કરવા એ હવે એથી વધારે અગત્યનું છે.

એવા ઘણા માણસો છે કે જેઓને જન્મથીજ જીવનની માટે સખ્ત મજુરીની શિક્ષા થયેલી છે. પણ તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ નથી કે તેટલા માટે તેઓની જીવનશૈલી, દુઃખી અથવા નિરસ હોવી જોઈએ. જો તેઓની જીવનશૈલીમાં માત્ર થોડીજ ગમત અને જુજ વૈચિત્ર્ય હોય, તો તેમને વધારે ઇચ્છવા લાયક એ છે કે તેઓએ સારા પુસ્તકો મેળવવાં.

આપણા સૌથી મોટા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓમાંના એક, સર જોન હરશલે કહ્યું છે કે, “જો કોઈ પણ બંતનો શોખ મળવા હું પ્રાર્થના કરું તો તે સ્થિતિના દરેક અન્તરમાં મારા વિષે રહે, આખા જન્મમામાં સુખ અને આનંદનું મૂળ થાય, અને મારું ગમે તેવું ખુરું થાય, અથવા દુનિયા ગમે તેવી કરવી નજર કરે તો પણ મારી ઠાલરૂપ થઈ મારા સર્વ દુઃખનું નિવારણ કરે એવો વાંચનનો શોખ ઇચ્છું. કોઈ માણસમાં આ શોખ ઉત્પન્ન કરો, અને તેને સંતુષ્ટ કરવાનાં સાધન આપો; અને ખરેખર ઘણાજ કંટાળા ઉપજવનારી ચોપડીઓ જો તે માણસને નહિ આપો તો, તેને સુખી કરવામાં તમે ભાગ્યેજ નિષ્પ્રજ થશો. આમ કરવાથી તવારિખના દરેક અરસાના શ્રેષ્ઠ જનમંડળ સાથે સૌથી ઠાહ્યા, હાસ્યજનક, નમ્ર, બહાદુર અને શુદ્ધ આત્માઓ જેઓ મનુષ્ય જાતિના અલંકાર થયા છે, તેમની સાથે તમે તેનો સમાગમ કરાવો છો. તમે તેને સર્વ પ્રબલનો વાસી અને સર્વ જમાનાનો સમકાલિન પુરૂષ બનાવો છો. દુનિયા તેને માટે સરબંધ છે.”

પુસ્તકો જીવતાં મનુષ્યોજ છે. મિલ્કને કહ્યું છે, “પુસ્તકોમાં તેના કર્તાની જીવનશૈલી સંતતિ હોય છે, અને તેના જેવીજ તે યંચળ હોય છે.” મોટા અંધકારો કોઈપણ રીતે મૃત્યુ પામતા નથી.

“કીર્તિર્યસ્ય સ જિવતિ”

“જેનું પ્રતાપી મન તારા

મનને ઉચ્ચ બનાવે છે તે મૃત નથી;

આપણી પછવાડે જે રહે તેમનાં અંતઃકરણમાં
વાસ કરવો એ મરવું નથી. ”

અરબિનોનો ડ્યુક, જેણે ત્યાંની મોટી પુસ્તકશાળા સ્થાપી
હતી, તેણે દરેક પુસ્તકને રૂપૈરી અક્ષરવાળા ફિરમજી રંગથી
બંધાવવું એવો નિયમ રાખ્યો હતો.

પુસ્તકો એ ગયા જમાનાનો એકત્ર કરેલો ખબનો છે. લેખ
કહેતો કે, ભોજનને માટે ઉપકાર માનવા કરતાં નવા પુસ્તકનો
ઉપકાર માનવાનું વધારે પ્રયોજન છે.

વળી, દાડ પીવામાં કેટલું બધું ગુમાવાય છે તે આપણે યાદ
કરીએ, તો પુસ્તકોમાં અતિશય ખર્ચ કરીએ છીએ, એવો
ખરેખર આપણા પર કેઈ દોષ મૂકી શકશે નહિ.

આપણા કેઠાર સાથે સરખાવતાં આપણી પુસ્તકશાળાઓનું
કેટલું બુજ ખર્ચ છે? મદના એક સીસાના જેટલી ફિરમતના
પૈસા સૌથી સારાં પુસ્તક માટે આપવામાં ઘણા લોકો લાંબા
વિચારમાં પડે છે; પબ્લિક હાઉસ (બહિર લોકોપયોગી મકાન)
વિષે જ્યારે આપણે બોલીએ છીએ, ત્યારે દાડના પીડાનો ખ્યાલ
આવે છે, એ વિચારવું જરા દિલગીરી ભરેલું છે; તો પણ
દાડ પૂરો પાડવાને માટે નહિ, પણ પુસ્તકો પૂરાં પાડવાને
સઘળી બાબુએ બહિર મકાનો થતાં જાય છે તે બાબી હું
આનંદ પામું છું.

પ્રકરણ ૯ મું.

વાંચન.

“ સર્વજ્ઞતાં यदि समिच्छसि सर्वमान्यां
सद्ग्रंथवाचनपरो भव पुत्र नित्यम् । ”

ભાવાર્થ:—હો પુત્ર ! જે તારે સર્વમાન્ય અને સર્વજ્ઞ
થવું હોય તો તું હંમેશાં સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવામાં
તત્પર થા.

જેમ માણસને સ્મરણશક્તિ છે, તેમ મનુષ્યબલિને પુસ્તકો
છે. આપણી બલનો ઈતિહાસ, જે શોધો આપણે કરીએ તે અને
જમાનાઓનાં એકઠા થયેલાં જ્ઞાન અને અનુભવ તેમાં હોય છે;
કુદરતની નવાઈ અને સૌંદર્યનો તે આપણને ચિતાર આપે છે,
સુશીળતામાં આપણને મદદ કરે છે. દીલગીરી અને દુઃખમાં
દિલાસો આપે છે, ગ્લાનિના કલાકોને ખુશીના પળો બનાવે છે,
આપણા મનને તર્ક આપે છે. સારા અને સુખ ઉપબલવે તેના
વિચારથી તેને ભરપુર કરે છે, અને આપણી સ્થિતિનું લાન
ભૂલાવી આપણને ઉચ્ચ સ્થાને લઈ જાય છે.

પૂર્વ એશિયાના એ માણસોની એક એવી વાત છે. એક રાજા
હતો, જે દરેક રાત્રે સ્વપ્નામાં લિખારી થતો; બીજો લિખારી
હતો, જે દરેક રાત્રે સ્વપ્નામાં રાજા થતો અને મહેલમાં રહેતો.
રાજાને આમાં ઠીક પડ્યું હોય એમ મારી ખાત્રી નથી.
અસ્તિત્વ કરતાં કેઈ કેઈ વખત કલ્પના વધારે આળેહુબ
હોય છે, તે ગમે તેમ હો, તોપણ જ્યારે આપણે કાંઈ પુસ્તક
વાંચતા હોઈએ ત્યારે જે આપણી મરજી હોય, તો આપણે
રાજા થઈએ અને મહેલમાં રહીએ, એટલું જ નહિ, પણ વધારે
સાડું એ છે કે થાક, અગવડ, અથવા ખર્ચ સિવાય પર્વતોપર

કે સમુદ્રને કિનારે જઈએ અને દુનિયામાં ઘણા સુંદર ભાગોની મુલાકાત લઈએ.

ફોલોવર કહે છે,—

“ મને મારી મેજે આનંદ કરવાની છુટ આપો. મારા શ્રેષ્ઠ સોબતી મારાં પુસ્તકો જે જગ્યામાં છે તે જગ્યા મારી કીર્તિવાણી કચેરી છે, જ્યાં કલાકે કલાકે હું અસલના સાધુઓ અને તત્ત્વવેતાઓ સાથે વાતો કરું છું; કાંઈ વખતે મોપાટલાને માટે હું રાત્રી અને આદશાકો સાથે વાતો કરું છું, અને તેઓની સલાહોનો તોલ કરું છું; તેઓની ફરોહો, જે અન્યાયથી મેળવેલી હોય તો, તેની હું સખ્ત નિંદા કરું છું; અને તેમનાં ખોટાં ઉભા કરેલાં પુતળાંઓનું મારી મરજી મુજબ ખંડન કરું છું. ત્યારે શું ક્ષણિક મોહમાં પડવાને હું આવા નિરંતર આનંદથી વખુટો પડીશ ! ના, દોષતના ગંજ વધારવાને તમે હાયવેલ્ય રાખો; મારી સંભાળ તો હંમેશાં જ્ઞાની વૃદ્ધિ કરવામાં રહેશે.”

પુસ્તકોની વારંવાર મિત્રો સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે. આપણા સૌથી સારા અને અંગણ સજીવ સોબતીઓમાંથી ઘણાને વજ્ર હૃદયનું મૃત્યુ વારંવાર ઘસડી જાય છે. એથી ઉલટું પુસ્તકોરૂપી ખરાબ સોબતી કાળે કરીને નાશ પામે છે અને સારા શુદ્ધ થાય છે.

“ ડાહ્યા ફિરસ્તાઓ કે સાધુઓ પોતાના પુસ્તકોથી બહાર ધુળવત છે; અને પુસ્તકોમાં જાણે કે ફિરસ્તાઓની માફક તેઓની કબરમાંથી તેઓ ઉઠતા હોય તેમ લાગે છે—જેઓ આપણી પડખે આપણા રસ્તામાં આપણી સાથે ચાલે છે અને ચેતવે છે !”

આપણે કેટલાંક પુસ્તકોને અમર કહીએ છીએ. શું તે જીવતાં છે ? જે જીવતાં છે તો મારું કહેવું સત્ય માનો, કે કાળે તેમને શુદ્ધ કર્યાં છે. સૌથી ઘાતકી આત્માઓ પણ

પુસ્તકોમાં સલાહ શાન્તિરૂપ આલેખાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા છે કે કંઈ ખરાબ રહેવું ન જોઈએ; વધારે નીચ અંશો ઉડી જાય છે, અને ખાકીનો આખો ભાગ જેમ દેહથી મુક્ત થયે તે આત્મા રજ વગરનો હોય છે, તેમ શુદ્ધ થાય છે.”

આ દુનિયામાં જેટલું મળી શકે તેટલું સઘળું જેઓને હતું એમ આપણે કહીએ છીએ, તેમાંના ઘણાએ આપણને કહેલું છે કે તેઓનું ઘણું સુખ પુસ્તકોને લીધે હતું. “શિક્ષક (ધી સ્કુલ માસ્તર)” નામના પુસ્તકમાં અસ્કમ લેડી જેઠન ઝેની^૧ પોતાની છેલ્લી મુલાકાતની એક અસરકારક વાત કહે છે. પ્લેટો વિરચિત સોક્રેટીસના મૃત્યુનો ખુબીદાર હેવાલ વાંચતી એક ગોખમાં બેઠેલી તેને મેં દીડી. તેનાં માતૃપિતા જગીયામાં મૃગયા રમતાં હતાં, શિકારી કુતરાઓ ખુબ ભસતા હતા અને તેઓના અવાજો ઉઘાડી બારીમાંથી કાને પડતાં હતા. તેમની સાથે તે સારીલ નહોતી થઈ, તેથી મેં મારું આશ્ચર્ય જાણાવ્યું. તેણે કહ્યું “બગી-ચામાં તેમને જે આનંદ મળે છે, તે પ્લેટોના પુસ્તકમાં મને મળતા આનંદનો જુજ અંશ પણ નથી “એમ હું જાણું છું.”

મૈકેલેને દોલત, કીર્તિ, પદ્વી અને સત્તા હતાં, તેણે તે તેના જન્મવૃત્તાંતમાં લખે છે કે મારી જીવંતગાનીના સૌથી સુખી કલાકોને માટે હું પુસ્તકોનો મોટો ઋણી છું. એક નાની કુમારિકાને એક મનોહર પત્રમાં તે લખે છે કે, “તમારા મજેના પત્રને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. બાબા ! તમને સુખી કરવાને હું હંમેશાં ખુશી છું, અને તમને પુસ્તકો ગમે છે, એમ જાણી હું જેટલો રાજ થઈશ તેટલો ખીજા કશાથી થઈશ નહિ, કારણ કે બ્યારે તમે મારા જેટલી વયનાં થશો ત્યારે તમને

૧. તે આઠમા હેન્રીની દીકરીથી ઉતરેલી હતી. એડવર્ડ^૬ના મોત પછી તેના સસરાએ તેને રાણી તરીકે બહાર કરી, પણ એડવર્ડની બેન મૅરિ ગાદી મેળવવામાં ફતેહ પામી, તેથી લેડી જેઠન ઝેને, તેના ધણીને અને તેના સસરાને ગરદન મારવામાં આન્યાં. તે ધણી આપણો જાણતી હતી. ૧૫૩૭-૧૫૫૪.

માણસ પડશે કે સઘળી ફળસુખી, રમકડાં, રમતો અને દુનિયાના દેખાવો કરતાં પુસ્તકો વધારે સારાં છે. મહેલો, વાડીઓ, સુંદર ભોજન, નાના પ્રકારના મઘી, ગાડીઓ, સુશોભિત પોશાક અને મેંકડો સેવકોવાળો આજ સુધીમાં હરકોઈ રાજ થઈ ગયેલો હોય, તેવો રાજ ભે કોઈ મને પુસ્તકો નહિ વાંચવાની શરતે બનાવતો હોય, તો તેવો રાજ હું થઈશ નહિ. પુસ્તકો વાંચવાને ન ચાહનારા રાજ થવા કરતાં પુષ્કળ પુસ્તકોવાળી કોટડીમાં રહેનારો એક ગરીબ માણસ થવું મને વધારે સાઈ લાગે છે.”

વાસ્તવિક રીતે, પુસ્તકો આપણને વિચારનો આગો મોહક-મહેલ બક્ષીસ કરે છે. ડીન પૌલ રીચર કહે છે કે રાજ્ય-મહેલ કરતાં પુસ્તકાલયમાંથી વધારે દૂર નજર પડે છે. એક રીતે જેમ ખરી કુદરત કરતાં પ્રતિબિંબો વારંવાર વધારે સુંદર હોય છે, તેમ સત્ય અસ્તિત્વના કરતાં આપણને પુસ્તકો વધારે આગેહુબ ખ્યાલ આપે છે. ન્યૂઝ મેંક-ડોનલ્ડ કહે છે કે, “સઘળા અરીસા એ મત્રેલા અરીસા છે. ન્યારે હું એક અરીસામાં ભેઉં છું ત્યારે સૌથી સાહી ચોરડી પણ કવિતાદ્વારાએ એક સારા ચોરડાનું રૂપક લે છે.”

ભે કોઈ પુસ્તકમાં આપણને મજા ન પડે તો તેમાં પુસ્તકનો વાંક છે એમ નથી. વાંચવામાં પણ યુક્તિ છે. ઘેદરકાર વાંચન કાંઈ ઉપયોગનું નથી. જે આપણે વાંચીએ, તે મનમાં ડસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો ભેઈએ. કેમ વાંચવું અને કેમ લખવું તે હું બાણું છું એમ દરેક માણસ ધારે છે, તોપણ ઘણા જ થોડા લોકો સાઈ લાગે છે, અથવા ખરેખર વાચતાં બાણે છે. ખેપરવાઈથી અથવા સપાટાખંધ લીટીઓ ઉપર નજર કરી જવી અને પાનાઓ ફેરવવાં એટલું બસ નથી. વર્ણવેલા દેખાવોને અને કેટલાક પુરૂષોને સમજમાં ઉતારવાની

અને “કુલ્પનાશક્તિની બેડકોમાં” તેમને ચીતરવાની કોશેશ કરવી ભેઈએ. અસ્કમ કહે છે કે, અનુભવ વીશ વર્ષમાં જે-ટલું શીખવે છે, તેના કરતાં વધારે એક વર્ષમાં અધ્યયન શીખવે છે; અને અધ્યયન સહીસલામત રીતે શિક્ષણ આપે છે. અનુભવ ડાહ્યા કરવા કરતાં વધારે કંગાળ કરે છે, અનુભવથી જે ડાહ્યો થાય છે તે ઘણો ભેખમાય છે. વારંવાર વડાણુ લાંગવાથી હોશિયાર થએલો વડાણુવટી દુઃખી ગણાય, અને કેટલાંક દીવાળાં કાઠયા સિવાય પૈસાવાળો કે ડાહ્યો થતો નથી, તે વેપારી કંગાળ ગણાય. અનુભવથી ખરીદેલું ડહાપણુ ખર્ચાળ છે, આપણે અનુભવથીજ બાણીએ છીએ કે લાંબું ભટકયા પછી માત્ર ટુંકો રસ્તો મળે એ કેવું આશ્ચર્ય-કારક દુઃખ છે. ખરેખર જે અનુભવથી ડાહ્યો થાય છે, તે ખુબી-વાળો હોય તોપણ તે એક ઉતાવળો દોડનારો, જે આડે રસ્તે દોડે છે, અને રાત્રે કંઈ તરફ દોડે છે તે બાણુતો નથી, તેના જેવો છે. અવિદ્વત્તાવાળા અનુભવથી સુખી અથવા ડાહ્યા થનારા-ઓની સંખ્યા ખરેખર ઘણીજ થોડી છે. દાખલા તરીકે તમે વૃદ્ધ હો, અગર બુવાન હો, પણ વિદ્વત્તા વગર લાંબા અનુભવથી થોડું ડહાપણુ અને થોડું સુખ જે થોડાઓએ મેળવ્યું છે, તેમની આગળની જુદગી ઉપર સારી રીતે નજર કરો, અને કેવાં નુકસાન તેઓએ કર્યાં છે, કેવા ભેખમમાંથી તેઓ બચી ગયા છે, (લગભગ સઘળા તે પ્રયત્નમાં નાશ પામે છે) એનો ન્યારે તમે ખ્યાલ કરો, ત્યારે તમે પોતાનાજ દીલમાં વિચારો કે એવા અનુભવથી તમારો પોતાનોજ દીકરો ડાહ્યો અથવા સુખી થવા માગે તો તે તમને ગમશે કે નહિ? ”

મિત્રોની પસંદગીની માફક, પુસ્તકોની પસંદગી પણ એક ગંભીર ફરજ છે. આપણાં દૃત્યોને માટે જેટલા આપણે જવાબદાર છીએ તેટલાજ આપણે આપણા વાંચનને માટે જવાબદાર છીએ. મિલ્કન ઉત્તમ વચનોમાં કહે છે કે, એક સાઈ પુસ્તક “જીવિતને ઉચ્ચતર જીવિત બનાવવાને માટે સુગંધી, દ્રવ્યવાળો અને ફળદ્રુપ, ઉત્તમ આત્માનો અમૂલ્ય ચૈતન્યવાળો વંશજ છે.”

કન્યાઓની કેળવણી વિષેના પોતાના પ્રકરણમાં રસ્કિનનું કહેવું ખરાબર છે કે, “ઉઘરાણુથી નલતી પુસ્તકશાળાઓના લડોળમાંથી, મૂર્ખાઈના ઝરણુની છેવટની અને હલકી હવાથી, ભીંજાએલાં પુસ્તકોનો કન્યાઓના ખોળામાં ઢગલો ન થવો જોઈએ તેની આપણે ચોકસી કરવી.”

પુસ્તકોમાંથી માત્ર મોટો લાભ નહિ, પણ મોટો આનંદ લેવા માટે, પુસ્તકોનું વાંચન ગમત કરતાં વિશેષ કરી મનના સુધારાને માટે હોવું જોઈએ. સાકર કે જેના ઉપર ગુજરાન ચલાવી ન શકાય તે જેમ વિશેષ કરીને છોકરાંઓના ખોરાકની જેટલી અગત્યની ચીજ ગણાય, તેટલાંજ નજીવાં અને ગમત આપનારાં પુસ્તકો કિંમતી ગણાય.

વળી કેટલાંક પુસ્તકો એવાં છે કે જે ખરેખર પુસ્તકો કહેવાયજ નહિ, અને વાંચવાં એ ફક્ત કાળક્ષેપજ છે; અને કેટલાંક પુસ્તકો એવાં ખરાબ છે કે જે વાંચવાથી આપણી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થયા વગર રહેજ નહિ; જે તેઓ માણસો હોય તો આપણે તેમને લાત મારી શેરીમાં કાઢી મૂકીએ. કેટલાંકેક દાખલાઓમાં જીંદગાનીની લાલસા અને લયની આપણને ચેતવણી મળે છે, ત્યાં સુધી તો ઠીક છે; પણ જે વસ્તુ આપણને પાપ સાથે હેળવી દે છે, તે પોતેજ પાપ છે.

તેવીજ રીતે વળી બીજાં પુસ્તકો, સુભાષ્યે એવાં છે કે જે વાંચવાથી કોઈ પણ માણસ સુધર્યા વગર રહેજ નહિ. ઉપયોગી ભાષાજ્ઞાન એટલે જે જ્ઞાન માણસને તેના પોતાના ધંધા અથવા કામમાં મદદ કરે છે, તેજ છે એમ અમારા કહેવાનો અર્થ નથી. અલખત તે ઉપયોગનું છે, પણ કોઈ પણ રીતે તે ઉત્તમ પુસ્તકોના ઉપયોગ જેવું નથી. ઉત્તમ પુસ્તકો આપણને નિઃસ્પૃહી વિચારના પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. જ્યાં આત્મહેતુ ગળી જઈ નિર્જીવ લાગે છે અને દુનિયાનાં (સંસારનાં) દુઃખ અને ચિન્તાનું ધણું ખડું વિસ્મરણ થાય છે.

“કિં કિં ન સાધયતિ કલ્પલતેવ વિદ્યા.”

તેવા વાંચનસમયમાં હરકત કરવી એ ચોખ્ખું ઘાતકીપણું છે. જેના વિરૂદ્ધ હુંમર્દન અસરકારક હલીલ કરે છે, “આપણાથી તદન બુદ્ધાજ જમાનાના અને બુદ્ધાજ સુધારાના અંધ-કર્તાને વાંચવામાં પૂર્ણ ગુંથાએલા, એક વાંચનારને તમે મનમાં કહ્યો. ધારો કે તમે પ્લેટોમાં “સોક્રેટિસની ખચાવની હલીલ વાંચતા હો, અને ચિત્રની માફક આખો દેખાવ તમારી આગળ ખડો થયો હોય; પાંચસેં ઇન્સાફદારીની ધર્મ-સલા, શુદ્ધ ગ્રીક શિલ્પકામ, ઇંગ્લેન્ડર અધિનિઅન પ્રજા, ધિક્કારપાત્ર મેલિટસ^૧, ખારીલા દુસ્મનો, વહાલા અને શોક કરતા મિત્રો જેમનાં નામ આપણામાં પ્રિય અને અમર છે; અને ગરીબ માણસની માફક સોંધા અને સાદા, તેમજ ઉનાળા અને શિયાળા બન્નેને માટે તેજ કપડાંથી વેષિત થએલી સારા પણ તદન ખેડોળ ચહેરાવાળી પણ કોઈપણ હાવભાવથી નકલ ન થઈ શકે તેવી ખરી હિંમત અને શાન્તિના દેખાવવાળી આકૃતિને મધ્ય ભાગમાં બુચ્ચો અને દ્રઢ અવાજથી બોલતાં સાંભળો.—

ત્યારે જે ભપકાદાર પેરેગ્રાફમાં પ્રિટેનિયમમાં^૨ જીવિકા લેવાને માટે સોક્રેટીસ (સુકૃતિ) પોતાને ધિક્કાર આપે છે, તે પેરેગ્રાફ શરૂ કરે છે, અને તમો તે પૂરે કરો ત્યાં સુધી માત્ર જે વાંચનમાં કંઈ હરકત તમોને ન થાય તો તમારો તેટલો વખત ઉમદા આનંદમાં જરો, જે એક બુદ્ધિશ્રમનું ફળ છે.”

સારું અને રસિક પુસ્તક એક કલાક વાંચવાથી કોઈ પણ માણસ હોય તેથી વધારે સારો અને સુખી થયા વગર રહેજ નહિ. તેજ ક્ષણને માટે તેમ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેનું

૧. અધિનિઅન સોક્રેટીસનો દુસ્મન અને તેનાપર તદોમત મૂકનાર અને પ્રતિપક્ષી.

૨. અથે-સનું એક જાહેર મકાન; જે આખા શહેરને ધર મેવું હતું. જેમાં તે શહેરના ખર્ચે તેના શહેરીઓની તેમજ પરદેશીઓની મીજ-ખાની કરવામાં આવતી હતી. કેટલાક માણસોને ત્યાં રાજ્યને ખર્ચે જન્યુ ભોજન આપવામાં આવતું હતું.

સ્મરણ આપણને રહે છે. શુદ્ધ અને સુખી વિચારોનો ભંડાર થાય છે, જે આપણને ન્યારે જોઈએ ત્યારે કામ લાગે છે.

“ તેઓની મૂર્તિઓ (પ્રેતો) પણ આપણી આગળ ખડી થાય છે. તેઓ આપણા ઉચ્ચતર બાંધેલા પણ એકજ લોહીના છે. શયન અને ભોજનને વખતે શોભાયમાન વદનથી અને હિતના શબ્દોથી તે લોહીનું ચલન આપણામાં કરાવે છે.”

છેક પશ્ચિમમાં ખાણો ખોદનારાઓના પડાવના દેખાવનું વર્ણન કરતાં એટ હાર્ટ કહે છે:—

“ જાવણીના હડહડતા ભડકાઓ જંગલી રંગથી,
દોહત માટે થતી પ્રચંડ સરતમાં
લેવાઈ ગયેલા અને નખળા થઈ ગયેલા અને ડાચાં બેસી ગયેલા
ચેહરા અને આકૃતિ પર,
તંદુરસ્તીની લાલ્લીનો રંગ ચડાવતા હતા.
એટલામાં એકજણ ઉક્યો, અને પોતાના પોટકાના જુગ
ખળનામાંથી

સંગ્રહેલું એક પુસ્તક બહાર કાઢ્યું,
અને તે વાત ફરીથી સાંભળવાને માટે નવરા બેપરવાઈ
લોકાના હાથમાંથી ગંજાનાં પાનાં પડી ગયાં;
અને પછી ન્યારે માણસો તેમની આસપાસ એકદમ એકઠા
થવા માંડ્યા,

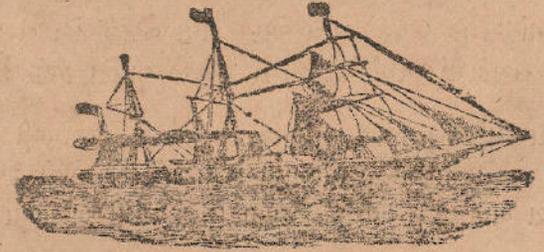
અને ન્યારે તેમના ઉપર અજવાળું પડ્યું,
ત્યારે જે ચોપડીમાં મહેતાજીએ નાની નેલ વિષે
લખ્યું છે તે તેણે મોટેથી વાંચ્યું.
કદાચ તે છોકરવાદ હશે—કારણ કે વાંચનારો
તે સઘળાથી નાનો હતો.—

પણ ન્યારે તે વાંચતો હતો ત્યારે પરસ્પર મળતાં
પાંઈન અને સીહરનાં વક્ષમાંથી પણ

મૌન નીચે પ્રસરતું જણાતું હતું.
ફરનાં ઝાડો પડજાયામાં વધારે નજીક આવી,
દરેક ડાળીથી સાંભળતાં હતાં.

ત્યારે ‘નેલ, સહિત આખી જાવણી ઇંગ્રેજ વીડીપર,
રખડી અને ભૂલી પડી.”

ઇંગ્રેજ ભાષાજ્ઞાન એ ઇંગ્રેજ પ્રજાનો જન્મબાધિકાર અને વારસો છે. સૌથી મોટા કવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, અને શાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક આપણે ઉત્પન્ન કર્યા છે. આપણા વેપારથી વધારે શ્રીમાન અથવા આપણા આયુદ્ધથી વધારે શક્તિમાન, એવું વધારે પ્રકાશિત, શુદ્ધ અથવા ઉમદા ભાષાજ્ઞાનનું કોઈ પણ પ્રજા અભિમાન ધરાવી શકે નહિ. તે આપણા દેશનું ખરું અભિમાન અને કીર્તિ છે. અને તેને માટે આપણે જેટલો આભાર માનીએ તેટલો થોડોજ છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દેશાભિમાન.

“ જનની જન્મભૂમિશ્ચ નિદ્રા પશ્ચિમરાત્રિજા ।
 ઇષ્ટયોગઃ સુગોષ્ઠી ચ દુર્મોચાઃ પંચ દેહિનામ્ ॥ ”

ભાવાર્થ—“ માતા, જન્મભૂમિ (સ્વદેશ), પાછલા પહોરની નિદ્રા, ઇષ્ટમિત્રનો મેળાપ, અને સારી ગમત એ પાંચ વાનાં માણસોએ છોડી દેવાં અશક્ય છે.”

જેની સેવા મનુષ્યોએ અભિમાનથી બળવી હોય એવો જો કોઈ મુલક આજ સુધીમાં થયો હોય, તો ખરેખર તે આપણો દેશ છે.

“ અરે ઇંગ્લન્ડ ! તારી અંતરની મહત્તાના નમુનારૂપ,
 તું એક મહાન અંતઃકરણવાળા નાના શરીર જેવું છે.”

કદમાં સમુદ્ર ઉપર માત્ર એક ડાઘા જેટલું છે; તં છતાં વિશાળ સમુદ્રોમાં અર્ધા વહાણોપર ઇંગ્રેજી વાવટો ફરકે છે.

ભૂગોળમાં તેનું સ્થળ ખરેખર અનુકૂળ છે. આપણી હવા ઉત્પત્તિ અને કૌવતને વધારનારી છે; અને તે રૂપેરી રેષાએ [ઇંગ્લીશ ખાડીએ] આપણને ઘણા વિગ્રહમાંથી બચાવ્યા છે.

“આ રાજ્યાધિકારી યાપુ,
 આ મહત્તાની ભૂમિ, આ રણદેવતું સ્થાન,
 આ ખીલું અર્ધ સ્વર્ગ,
 ચેપી રોગ અને સંક્રામના ભયમાંથી બચવાને,
 અને ઝોળા સુખી દેશોના દુશ્મનની સામે બચવાને
 કુદરતે પોતાને માટે બાંધેલો આ કિલ્લો,
 આ મનુષ્યોની સુખી ઝોલાઈ, આ નાની દુનિયા,
 રૂપેરી સમુદ્ર જે તેને કોટની ગરજ સારે છે,

અથવા ધરતી આસપાસની રક્ષણ કરનારી ખાઈના જેવો છે, તેમાં જડેલું આ અમૂલ્ય રત્ન. ”

અમેરિકાના એકત્ર સંસ્થાનોના એક વક્તાએ પોતાના દેશનું એવું વર્ણન કરેલું છે કે, તેની દક્ષિણહદ વિષુવવૃત્તથી થાય છે; પૂર્વે આટલાન્ટિક મહાસાગર આવેલો છે, ઉત્તરે આરોરા યોરીલિસ છે (ઉતર ગોળાર્ધમાં થતો પ્રકાશ) અને પશ્ચિમમાં અસ્ત થતો સૂર્ય છે; એથી વધારે સત્યથી આપણે કહી શકીએ કે ખ્રિટીશ રાજ્યમાં સૂર્યાસ્ત થતોજ નથી.

“ ખ્રિટાનિયાને ડુંગરોપરના
 કિલ્લા અને જુરજોની જરૂર નથી,
 તેની સ્વારી ડુંગરરૂપી મોજઓ પર છે,
 તેનું ધર સમુદ્રમાં છે. ”

એક અમેરિકન રાજદ્વારીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે,—
 “ દરેક સમુદ્ર અને દરેક બંદરપર તેનો વાવટો ફરકે છે, અને તેના યોધાઓના પ્રાતઃકાળના પડઘમનો રણકો સૂર્યનું અનુગમન કરતો અને કલાકોની સંગતિમાં રહેતો, ઇંગ્લન્ડના લશ્કરી નાદના બાથુ અનુસંધાનથી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ”

પણ આપણા યોધાઓ, દરેક જગ્યાએ દુશ્મનો તરીકે નહિ પણ મિત્ર અને રક્ષક તરીકે હાજર છે, એ વિચારથી વળી વધારે મોટો સંતોષ ઉપજે છે. આપણા વૉલન્ટીઅર્સ (દેશની લશ્કરી સેવા ખુશીથી કરનારા) નો મુદ્રાલેખ, “ રક્ષણ, પણ યુધ્ધવાહન નહિ. ” જે સરખી રીતે આપણી સેના અને નૌકાને લાગુ પડે છે.

આ મોટું રાજ્ય કમ્મે કમ્મે વધ્યું છે, તેને માટે આપણે આપણા પૂર્વજોના ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગના દેણદાર છીએ, અને “ ગમે તેમ થાય તો પણ ” માત્ર તેવું ને તેવું સાબિતજ નહિ, પણ વધારે બલિષ્ઠ કરી, સુધારી, આપણા વંશજોને સોંપવાને આપણે બંધાયલા છીએ એમ જો આપણી લાગણી ન હોય તો આપણે ખરેખર નબળા હોવા જોઈએ.

આપણા ઇતિહાસમાં ખરેખર ઘણી શોકગ્નક ઘિનાઓ છે, તે પશુ બીજી પ્રબલ્યોના ઇતિહાસ સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં તે ખુનરેજી વગરનો છે.

ખરા વિગ્રહોની ગણતરી નહિ કરતાં, આટલી લાંબી કારકીર્દિવાળા કોઈ પણ દેશને તેના જેટલાં યોદ્ધાં કલકો નહિ હોય; આપણામાં કોઈ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવતા અંધેર રાજ્ય જેવી (ફ્રેન્ચ રાજ્યની ઉદયપાયલનો તા. ૩૧ મે ૧૭૯૩ થી તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૭૯૪ નો ટુકો વખત જેમાં હબરો માણસોને મારી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં) અથવા સિસિલિમાં થયેલી કતલોના જેવી રાજ્યની કતલ (સિસિલિમાં ઇસ્ટર, તહેવારની સોમવારની સાંજની પ્રાર્થનાને વખતે સને ૧૨૮૨ માં થયેલી ફ્રેન્ચ લોકોની મોટી કતલ) થઈ નથી.

વિગ્રહમાં આપણા દુશ્મનો તરફ આપણે ઉદાર ભાવ બતાવ્યો છે. નેપોલિયન સાથેના મોટા વિગ્રહને અંતે, જ્યારે ફ્રાન્સની સત્તા ચગદાઈ ગઈ હતી, અને એકસંખી મિત્રોએ પારિસનો કબજો લીધો હતો ત્યારે આપણે એવા કોલકરારો કબુલ કર્યા કે જેથી ફ્રાન્સને (ગુલામગીરીનો વેપાર ફ્રાન્સ સુકી દેશે એવા યોગ્ય કરારથી) તેનો મુલક અને સંસ્થાનો, રણમુકત કરી આખા સૌખ્યાં, અને ખાસ આ વિગ્રહને લીધેજ થયેલું, ૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડનું દેવું આપણે માથે રહ્યું. કોલકરારો જોતાં આપણા રાજદ્વારી પુરૂષોએ એવા ઉદાર ભાવ બતાવ્યો છે કે, તે ભાગ્યેજ હડાપણુવાળો ગણાય; અને કેટલાક ફ્રેન્ચ લોકો ઉવોટરલુને? ફ્રેન્ચ વિજય તરીકે ગણે છે તેથી ભાગ્યેજ નવાઈ પામવા જેવું છે. હરકોઈ રીતે સલાહના કોલકરારો આપણના કરતાં તેમને વધારે અનુકૂળ છે.

ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોની પુનઃસ્થાપના-આ તિરસ્કાર પાત્ર વેપાર કાઠી નાખવામાં થયેલા શ્રમ અને લોગોના થોડા ભાગ-વિષે મેં

૧. એકસંખી રાજ્યોએ નેપોલિયનને હરાવી ફ્રાન્સની સત્તાને ચગદી નાંખી. ૧૮૧૫.

વર્ણન કર્યું છે. તે વેપાર સૂકી દેવાની લાલચ ખાતર આપણે પોર્ટુગાલને ૩,૦૦,૦૦૦ પૌંડ અને સ્પેઇનને ૪,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ભર્યા છે. જ્યારે આપણા પર હડહડતું કરજ હતું, અને હાલમાં આપણે છીએ તેના કરતાં યોછા દ્રવ્યવાન અને શક્તિમાન હતા, ત્યારે કોશાધિપતિ ? મિસ્ટર ગ્લેસ્ટનથી અટકળાએલા ૭,૦૦,૦૦૦ પૌંડના વાર્ષિક ખર્ચ અને ઘણી મૂલ્યવાન જંદગીના લોગોથી પચાસ કરતાં વધારે વર્ષો સુધી, આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે લશ્કરની એક ટુકડી આપણે રાખી હતી. ઉવેસ્ટ ઇન્ડિઝ (પશ્ચિમના ટાપુઓ) અને મોરિશ્યસને તેમના ગુલામો મુકત કરવાને આપણે ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ આપ્યા. આ ધિક્કારવા જોગ વેપાર બંધ પાડવાના ઉદાર પ્રયત્નમાં સઘળું મળીને જો કે ખરાખર નહિ, પણ લગભગ આપણા દેશને ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ રોકડાનું ખર્ચ થયું હશે.

બીજા દેશોએ તેમનાં સંસ્થાન અને આશ્રિત રાજ્યો પાસેથી ઉપજનો મોટો ભાગ લીધો છે.

અંધેનિઅન લોકો, તેઓની મૈત્રિવાળાં રાજ્યો પાસેથી વાર્ષિક મોટી ખંડણી કઠાવતા; આ તેઓની ઉપજનો, ખરેખર ઘણો અગત્યનો ભાગ હતો. વેરા લેવાનું રોમન લોકોનું સર્વોપરી ધોરણ એવું હતું કે તાખાના મુલકોએ રાજ્યનું સર્વ ખર્ચ ભરવું. જ્યારે તેઓએ સિસિલિ જીત્યું ત્યારે તેઓએ જમીનની પેદાશનો એક દશાંશ અને સર્વ નીકાસ તથા આવકની કિસ્મતનો એક વિશાંશ ખંડણી તરીકે કરાવ્યો. વધારે નજીકના વખતપર આવતાં બીજા દેશોએ-હાબલા તરીકે સ્પેઇન, પોર્ટુગાલ અને હોલન્ડ સંસ્થાનિક મુલકોમાંથી ઉપજનો મોટો ભાગ લીધો છે.

ઇંગ્લંડની વર્તણૂક તદન નિરાળીજ છે. સંસ્થાનોની ઉપજ

૧. ઇંગ્રેજ રાજદ્વારી, વકતા અને અંધકાર ૧૮૩૨ થી તે પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર થયા; તે રોબર્ટ પીલનો પક્ષકાર હતો. પામર્ટનના રાજ્યકારભારમાં વસુલાતી ખાતાનો ઉપરી તે હતો. ૧૮૬૬ થી તે મુખ્ય પ્રધાનગીરીમાં શરૂ થયા હતા. ૧૮૦૯-૧૮૬૮.

લેવી તો એક બાબુએ રહી, પણ તેમના હિતખાતર આપણે પૈસાની મોટી રકમો ખરચી છે. હું ચોક્કસાઇ કરવાને શક્તિમાન થયો છું ત્યાં સુધીતો ૧૮૫૬ વહેલાં સંસ્થાનો પર આપણા મુલકે ખરચેલી રકમનો હેવાલ આપનાર કોઈ હિસાબ બહાર પડ્યો નથી; પણ ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીમાં તે ખર્ચ ૪,૧૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ કરતાં વધારે થયું, અને ખેશક, અગાઉનાં ઘણાં વર્ષો સુધી તે ખર્ચ દર વર્ષે ૪૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ઉપરાંત હતું.

વળી સ્વદેશનું વાસ્તવિક ખર્ચ એથી પણ વધારે મોટું હતું, કારણ કે શસ્ત્રો, પોશાક, મકાનો, દવાખાનાઓ અને ખીબા ભંડારોના, તેમજ નવું લશ્કર તૈયાર કરવાના ખર્ચનો, મુખ્ય છાવણીઓના કે નોકરી પર હાજર રહેવાને અશકત પુરૂષોના ખર્ચનો કોઈ પણ ભાગ તે પત્રકમાં આવી જતો નથી.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર પરનું આપણું લશ્કરી ખર્ચ, ભાગ્યેજ “સંસ્થાનિક” ખર્ચ કહેવાય, અને અલખત તે ખર્ચ છે કે માફક અને જીઆઈસર જેવાં સ્થાન તેમનું ખર્ચ આપી શકે તેવી આશા ન રખાય. એથી ઉલટું, તેમને બળવવાનું આપણું મોટું કારણ, હિંદુસ્તાન અને ઑસ્ટ્રેલિઆની સાથે આપણો વહેવાર સાચવી રાખવાનું છે; અને વહેવાર બળવી રાખવાનો જોભે આપણા એકલા પર શામાટે પડવો જોઈએ, એ પણ એક સારો પ્રશ્ન છે. તે ખર્ચનો થોડો ભાગ હિંદુસ્તાન અને ઑસ્ટ્રેલિઆનાં સંસ્થાનો શા માટે ન આપે. વળી ઉપરનું ખર્ચ જન્મ-ભૂમિથી બહાર નોકરી પર રહેતા લશ્કરનું જ છે; પણ જન્મ-ભૂમિનું લશ્કર જરૂરને પ્રસંગે [આપણી સહિસલામતીની યોગ્ય ગોઠવણ થયા બાદ] જ્યારે સંસ્થાનિક કામમાં ઉપયોગી થાય છે, ત્યારે બીજા ખર્ચનો કંઈક ભાગ લેવાની આશા રાખવી એ બરાબર છે.

આપણાં સંસ્થાનો ખાતે નૌકાખર્ચના નામથી અપાએલી કોઈ પણ રકમ આપણા દેશના હિસાબમાં ક્યાંઈ જોવામાં આવતી નથી; તેથી ખરી રીતે સઘળું નૌકાખર્ચ આ દેશ ભોગવે છે, પણ જો સંસ્થાનો સ્વતંત્ર હોત તો તે તેમને માથે

પડત. તેમને માટે આપણે સમુદ્ર પર ચોકીનું કામ બનાવીએ છીએ, તેઓના કિનારાઓનું આપણે ખર્ચે રક્ષણ થાય છે. આથી તેમને કેટલો બધો બચાવ થાય છે, તે સહેજ વિચારથી જણાઈ આવે છે. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડમાંના ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ ઇંગ્રેજો નૌકા કાર્યમાં દરવર્ષે ૨૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ભરે છે. સંસ્થાનો અને હિંદુસ્તાનમાંના આપણા ૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ સ્વદેશીઓ ભાગ્યેજ કંઈ પણ આપે છે.

વળી હિંદુસ્તાનનો દાખલો લો. શહેનશાહતનાં સામાન્ય અથવા સ્વદેશમાં થતાં ખર્ચો, જેનો ખીબાં સંસ્થાનોની માફક હિંદ મોટો લાભ લે છે, તેમાં તે સીધી રીતે કંઈ પણ ભરણું કરતું નથી તે કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. આપણા કબજામાં હિંદુસ્તાન છે, તેટલા માટે, કોઈ ઇંગ્રેજ મનુર અથવા ઇંગ્રેજ કર આપનારને સીધી રીતે એક પાઈનો ફાયદો થતો નથી, અથવા કરમાં એકે પાઈ ઓછી આપવી પડતી નથી.

લશ્કરી ખર્ચના સંબંધમાં તો હિંદુસ્તાનમાં ખરેખર જેટલું લશ્કર નોકરી ઉપર છે તેને જરૂરના કરતાં વધારે ખર્ચ હિંદને માથે ન પડે તેને માટે ઘણી કાળજી રાખવામાં આવે છે. હિંદના હોદ્દાસે જેટલું ખર્ચ અનિવાર્ય રીતે જરૂરનું ધારે, તે ઉપરાંત કંઈપણ ખર્ચને માટે લડાઈની કચેરીથી થતી કોઈપણ અરજની વિરૂધ્ધ હિંદુસ્તાનની કચેરી કેવો વાંધો લે છે તે ગંભીર બાબત જોવી જો મનોરંજક લાગે, તો તે ખરેખર મનોરંજક છે.

વળી નૌકાના સંબંધમાં પણ હિંદુસ્તાન તરફ ઘણું જ ઉદાર વર્તન છે. આપણાં નૌકાબળથી તેને ઘણું જ ફાયદો થાય છે, તેમાં કોઈ પણ શક લાવી શકાય તેમ નથી. આથી તે એક ભારે ખર્ચમાંથી બચે છે, નહિ તો તે તેને કરવું પડત; તો પણ દરવર્ષે ૭૦,૦૦૦ પૌંડની જુજ રકમ તેમાં તે ભરે છે, અને તે ઉપરાંત ઝાઝ ખેંચનારી આગબોટો, મધ્યદેશસ્થ વહાણો, ના-

વિકોની જીવાઈ અને બંદર ઇત્યાદિ ખર્ચમાં આશરે પાંચ લાખ પૌંડ ખર્ચ છે.

હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરવાનો આપણો શુદ્ધ હેતુ અને ઇચ્છા હિંદુસ્તાનના લોકોનાં હિત ખાતરજ છે. સ્વદેશમાં જેમ આપણે ભૂલો કરી છે તેમ ત્યાં પણ ભૂલો કરી હશે, પણ આજ ધોરણે આપણે હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય ચલાવ્યું છે.

અત્યાર સુધી આપણા રાજ્યથી તેમને ફાયદો થયો છે, તે નિર્વિવાદ છે એમ હું માનું છું. ડૉક્ટર હુન્ડર^૧ આપણને કહે છે કે આરિસામાં રાજનો ભાગ પાકમાં સેંકડે ૬૦ ટકા હતો; સૈથી દયાળુ દેશી રાજ્ય ૩૩ ટકા લેતું, આપણા રાજ્યનું ખર્ચ માત્ર ૩ થી ૭ ટકા છે. આપણા હિંદુસ્તાનના દેશીઓ જે તેઓ કોઈ દેશી રાજ્ય નીચે રહ્યા હોત તો તેના કરતાં તેમના પરના કરો ઓછા છે અને તેમના બનમાલની સહી-સલામતી વધારે છે. વળી એ તો ચોખ્ખુંજ છે કે, આપણી ઇંગ્રેજ ઉપજમાં હિંદુસ્તાનમાંથી એક પાઈ પણ આવતી નથી. હિંદુસ્તાન આપણને આહે છે, તે ન કદાચ પ્રતિપાદન થઈ શકે, અને એવી આશા રાખવી એ સંભવિત રીતે અતિશય ગણાય, પણ આપણા રાજ્યને માન આપે છે તેની ભાગ્યેજ ના પાડી શકાય.

વળી આપણું રાજ્ય લોકને અપ્રિય નથી, તે બળવાની વખતે ચોખ્ખું જણાઈ આવ્યું એમ હું ધારું છું. સૈથી શ્રેષ્ઠ પદથી માંડી હલકા પદ સુધીના આપણા સ્વદેશીઓ મહા વીરોની માફક વર્ત્યા, પણ તે છતાં જે આપણો અમલ લોભી અને અન્યાયી હોયો હોત—જે સરવાળે, હિંદુસ્તાનની પ્રબલમાં આપણા તરફ વિશ્વાસ અને માન ન હોત તો આપણે સમુદ્રમાં ધકેલાઈ ગયા હોત. આપણા બેઘડક લશ્કરની બહાદુરી તેના અમલદારોની ચતુરાઈ, આવે પ્રસંગે કંઈ પણ કરી શકત નહિ. તો પણ હિંદુસ્તાનના લોકોએ આપણા વિરૂદ્ધ કંઈ ચાલાક

પગલાં ભર્યાં નહિ, અને તે ખારીક સમયની તેમની વર્તણૂંક, જે મોટો વિશ્વાસ આપણે જે રીતે પરિપૂર્ણ કર્યો છે, તેની સાબિતીનો એક ભપકાદાર પુરાવો છે.

મો. થીઅર્સના^૧ કારોબારમાં પ્રદેશખાતાના માણ મંત્રી મો. આર્થલેમે સેઇન્ટહિલેયર,^૨ એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સદ્ગૃહસ્થ હિંદુસ્તાનમાં આપણા રાજ્યના પરોપકાર અને ન્યાયનો ઉદાર પુરાવો રજૂ કરે છે, જેમાં તે કહે છે, કે “હિંદુસ્તાનની અંદર આપણા રાજ્યતંત્રનો ઉપકાર અને સમાનભાવ, મનુષ્યજાતિ અને સુધારાની સિદ્ધિને માટે તેમના હિતેચ્છુઓ જે આશા રાખે છે, તે આશાને ખરાબર યોગ્ય છે. ૨૫ કોટિ મનુષ્યજાતિને નીતિ અને રાજ્યતંત્રમાં કુશળ કરવી તે એક મહત્ કાર્ય છે. પણ તેને માટે આ સદીમાં શરૂ કરેલી યત્નોની સંકલના જે કે ક્યાં સુધી ચાલશે, તે કોઈ નિશ્ચય રીતે કહી શકતું નથી, તો પણ શુદ્ધ પરિપૂર્ણતાએ પહોંચશે.” તે ખરેખર કહે છે કે આપણે એક મુસ્કેલ પ્રશ્નની સામે થવાનું છે, પણ આપણે “સઘળાં સુઝ અને સમદર્શી મનુષ્યોની શુદ્ધ ભાવપૂર્વક પ્રશંસા મેળવી છે, એવી ખાત્રી છે એ ઘણું સંતોષ થવા જેવું છે.

આપણા રાજ્યવિષે બીજી પ્રબલ્યોએ જે મત બાંધ્યો છે તે હુંગારોંગ અને સિંગાપોર જેવી જગ્યાના ઇતિહાસપરથી સારી રીતે જણાય છે. મિસ્તર ઉવુડ^૩ કહે છે કે હુંગારોંગ “જ્યારે ઇંગ્રેજને મળ્યો, ત્યારે એક ઉજડ નાનો ટાપુ હતો. અને તેમાં મચ્છીમારોનાં મુઠીભર ઝુંપડાં હતાં, તે હાલ દશહજાર ચીનાની વસ્તીથી ગીચ ભરાઈ ગયો છે. તેઓ ચીનમાંથી આ કોંઠે આવ્યા, કારણ કે તેઓ જાણે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યમાં, જીલમી કરોથી તેઓ મુક્ત રહેશે, તેમના પર ન્યાયી

૧. ફ્રેન્ચ રાજદ્વારી. પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ અને ઇતિહાસકર્તા ૧૭૬૭-૧૮૭૭.

૨. વિદ્વાન ફ્રેન્ચ લેખક ૧૮૦૫.

૩. પુરાતન વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવનાર ઇંગ્રેજ ૧૭૧૬-૧૭૭૧.

કાયદાથી અમલ કરવામાં આવશે, આખાદી અને નફાવાળો વેપાર ચલાવવાને તેઓ શક્તિમાન થશે. ” વળી એક વખત નિર્ગન રહેલ એવા સિંગાપૌરના ટાપુમાં, એવાજ કારણને લીધે ચીન, મલાયાદ્વીપકલ્પ, અને હિંદુસ્તાનમાંથી ઘણી વસ્તી ખેંચાઈ આવેલી આપણે જોઈએ છીએ.

વળી જવાનો દાખલો લો. હાંરેન* કહે છે કે, “બ્રિટિશ કબજાનાં પાંચ વર્ષમાં એવો ડહાપણવાળો અને દયાળુ કારોબાર ચલાવવામાં આવ્યો કે તેને પાછો આપી દીધા પછી પ્રરીથી હવે સત્તાને અનુકૂળ થતાં દેશી તથા યૂરોપી પ્રજાને મુશ્કેલી પડી. બ્રિટનના કબજામાં જે ટુકડા વખત તે રહ્યો તે દરમ્યાન તે અદ્ભુત ટાપુમાં હવે લોકોના આખા બે સૈકાના અમલ કરતાં, વધારે શુદ્ધ પ્રકાશ પ્રવર્ત્યો. ”

અમેરિકા વિષે ખોલતાં મેનિજોરાનો ધર્મધ્યક્ષ ઉવપલ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને ગ્રેટબ્રિટનની, ઇન્ડિયન લોકોની સાથે તેમના જુદા જુદા મુલકમાં આ પ્રમાણે જે સરખામણી કરે છે તેનો અસરકારક પુરાવો હું અહીંયાં લખું છું.—

“ તે હિંદની એક બાબુપર એક એવી પ્રજા છે કે જેણે ઇન્ડિયન વિગ્રહોમાં ૫૦,૦૦,૦૦.૦૦૦ ડૉલર્સ ખર્ચ્યા છે; એવા લોકો છે કે જેને પેસિફિક અને ઍટલેન્ટિક મહાસાગર વચ્ચે ૧૦૦ માઇલનો એવો એકે કટકો નથી કે જ્યાં ઇન્ડિયન લોકોની કતલ ન થઈ હોય; એવું રાજ્ય નથી કે જેણે ઇન્ડિયન વિગ્રહ વિના વીશ વર્ષ કાઢ્યાં હોય; એવી એકે ઇન્ડિયન જાત નથી કે જેને તેણે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે સુધારી હોય; અને જે પોતાના શત વર્ષના રાજ્યના ઉત્સવમાં ખુનરેણુ ભરેલો એક બીજો ઇન્ડિયન વિગ્રહ કર્યા વિના રહેલ હોય. તે હિંદની બીજી બાબુપર તેજ અંગલો સંકસન જાત અને તેજ સૂતિપૂજકો આવેલા છે. તેઓએ ઇન્ડિયન વિગ્રહમાં એક

૧. પ્રખ્યાત જર્મન ઇતિહાસકર્તા. ૧૭૬૦-૧૮૪૨.

૨. બિરાપ ઉવપલ-અમેરિકનનિબંધવેપક અને દીકાકાર. ૧૮૧૯.

ડૉલર પણ ખર્ચ્યો નથી, ઇન્ડિયનોની કતલો કરી નથી. શા માટે? કેનેડામાં ઇન્ડિયન તહનામામાં આ લોકોને ‘મહારાણીજીની ઇન્ડિયન પ્રજા’ તરીકે ગણ્યા છે. જેમ જેમ તેઓ સુધરતા જાય છે, તેમ તેમ પુષ્કળ છૂટ, સુધારામાં મદદ, મિલકતના જાતિ હક, કાયદાની જવાબદારી અને રક્ષણ, શાળાઓ, અને સૌથી સરસ ક્રિશ્ચિયન શિક્ષકો તેમને મળે છે.”

કોઈ કોઈ વખત—ઘણાજ અન્યાયથી—એમ કહેવામાં આવે છે કે આયર્લેન્ડ તરફનું વર્તન ઘણું સખત છે. એથી ઉલટું, વસ્તીના અથવા ખાદશાહી ઉપજમાં તેનાથી અપાતી રકમ ખેમાંથી એકેના પ્રમાણમાં જેટલા પ્રતિનિધીઓ મોકલવાને તેને હક મળે તેના કરતાં વધારે પ્રતિનિધીઓ તેના છે; વળી કેટલાક કરો, જેવા કે વિઘોટી, ધરવેરો, લોહમાર્ગ (રેલ્વે) કર, દરવર્ષે ૭,૦૦,૦૦૦ પૌંડ કરતાં ઉપરાંત થતા ડરવેલો કરો અને બીજા જે આપણામાં લેવાય છે તે આયર્લેન્ડમાં લેવાતા નથી. તે સિવાયના તેના કરો આપણા જેવાજ છે; અત્યાર સુધી તેના ખેડુતોએ આપણા કરતાં વિઘોટીનો ચોછો દર ભર્યો છે, અને આયર્લેન્ડની જમીન ઇંગ્લેન્ડની જમીન કરતાં ચોછી કિમ્મતની ગણેલી છે. ઇંગ્લેન્ડ અથવા સ્કોટલેન્ડ કરતાં દરમાં તેને સરકાર તરફથી ઘણી મદદ મળી છે; અને પૈસાની મદદ ઘણી ઉદારતાથી કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, દુકાળને વખતે ૮,૦૦,૦૦૦ પૌંડ આપ્યા. કોઈ કોઈ વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે આયર્લેન્ડ ઉપર દારૂનો કર ગેરવ્યાજબી રીતે ભારે પડતો છે. અને જ્યારે બીઅર ઉપરનો કર ઘણો ખરો બધો ઇંગ્લેન્ડમાંજ અપાય છે, અને વળી બીજી જાતના મદના દાણના સંબંધમાં ગ્રેટબ્રિટન સેંકડે દર ટકા આપે છે, આયર્લેન્ડ માત્ર ૭૯૦ ટકા ભરે છે, ત્યારે આથી મારી તો ખાત્રી છે કે ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ લોકોની આયર્લેન્ડ તરફ ન્યાય અને યોગ્ય ઉદારભાવથી વર્તવાની ઇચ્છા છે.

આપણે બાણીએ છીએ કે યુદ્ધથી જેવા જય મળે છે તેવા સલાહશાન્તિથી પણ મળે છે; અને મનુષ્યજાતિના સંવર્ધનપર જો આપણે ધ્યાન કરીશું તો આપણા પૂર્વજોને માટે એવુંજ અભિમાનપ્રદ કારણ આપણને લાગશે.

ઈંગ્રેજી ભાષા ઝડપથી ફેલાતી જાય છે, અને મનુષ્યજાતિની સામાન્ય ભાષા થવાની સારી વકરી આપે છે. તો પણ એકને ડોક્ટર પ્લેટરમે^૧ પોતાના (અંડવાન-સમેન્ટ ઓપ લર્નિંગ) 'વિદ્યા સંવર્ધન' નામના પુસ્તકનું લેટિનમાં ભાષાંતર કરવાનું કહ્યું હતું. કારણ કે "જે ભાષણમાં તે લખેલું છે, તે બહુ ફેલાયલી નહિ હોવાથી, તેને વાંચનારાઓની સંખ્યા અમુક હદમાં રહે છે." અને લેટિનમાં તેનું ભાષાંતર "તે પુસ્તકને બીજો અવતાર આપશે." એવા તેના કથનને હજી કાંઈ એટલો બધો વખત થઈ ગયો નથી.

આપણા કરતાં વધારે પ્રકાશિત, શુદ્ધ અને ઉમદા સાહિત્યનું બીજો કોઈ પણ દેશ અભિમાન ધરાવી શકે તેમ નથી. કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે એક ઈંગ્રેજ તરીકે મારામાં પક્ષપાત હોય તો પણ સામાન્ય સંમતિથી દુનિયાના ભાષાજ્ઞાનમાં શેક્સ્પીઅર અનન્ય અને પ્રખ્યાત પ્રકારે છે. આધુનિક ગ્રંથ-કર્તાઓનું વર્ણન ન કરીએ તો પણ ગ્રોસર,^૨ એકન, મિલ્ટન સ્પેન્સર આદિ અનેક આપણી પ્રજાનો મહિમા બતાવે છે. થોડા વખત ઉપર ઈટલીના એક આગેવાન વર્તમાનપત્રે, દુનિયાનાં સૌથી સરસ પુસ્તકો વિષે એક મત સ્થાપિત કર્યો છે. સેંકડો માણસોએ તેમના મત આપ્યા હતા, અને એક ઠરાવેલાં આઠ પુસ્તકોમાંથી એક નામ બાઇબલનું હતું, અને ઈંગ્રેજી પુસ્તકોનાં ચારથી ઓછાં નામ ન હતાં.

૧. ઈંગ્રેજી રસાયનશાસ્ત્રી. એણે ઘણાં પુસ્તકોનો તરજીમો ઈંગ્રેજીમાં કર્યો છે. ૧૮૧૯

૨. ઈંગ્રેજી કવિતાનો પિતા. તે લશ્કરમાં નોકર રહ્યો હતો, અને થોડો વખત લડાઈના કેદી તરીકે રહ્યો હતો. ૧૩૨૮-૧૪૦૦.

નવીન યોજના અને શોધની તવારીખમાં ઉર્વાન્ટનું નામ વરાળચંત્રની સાથે, સ્ટીવન્સનનું અગ્નિરથના ચંત્રની સાથે, ડિવટ્સ્ટોનનું^૧ વિદ્યુતના તારની સાથે, આર્કરાઇટનું^૨ સૂત્રચંત્ર સાથે હાર્વિંગ્ઝનું^૩ જેની (ચરખા—જીન) ની સાથે અને ફ્રાંકસ ટેલ્બૉટનું^૪ યાંત્રિક ચિત્રકળા સાથે, હંમેશાં સંયુક્ત રહેશે.

વૈદકમાં લોહીનું ચલન હાર્વિંગ્ઝે^૫ શોધી કાઢ્યું. ગૌશીતળા કહાડવાની સુકિત જેનરે^૬ શોધી કાઢી, ખેશુદ્ર કરનારી દવાઓ સિમ્પસને^૭ ઉપયોગમાં આણી, અને જળમ અને શસ્ત્રક્રિયામાં રૂઝની મહાવજત લિસ્ટરે^૮ શોધી કાઢી. રસાયનશાસ્ત્રમાં આપણા ઘણા પુરૂષોનાં નામ સુદ્રાકિત છે. એકન, ન્યુટન, ડાર્વિન, ડેવિડ, ડેલ્ટન,^૯ ક્વેન્ટિશ, ફ્રેડે, હરશન, ડિવલિ-અમ સિમ્પ, ૧૦ લ્યેલ^{૧૧}, મર્કિસન^{૧૨}, વગેરે.

આ બાબતો હું વર્ણવું છું તેમાં કંઈ આપણી પોતાની આબરૂ નથી. તેમાં આપણા વડીલોની શોભા છે, અને તે આપણને અભિમાનપ્રદ છે, પણ તેથી આપણાપર એક મોટી જવાબદારી આવે છે.

૧. વિજળીના તારની શોધ કરી ઉપયોગમાં લાવનાર. ૧૮૦૨-૧૮૭૫.

૨. સૂત્રચંત્રશોધક. ————— ૧૭૭૮.

૩. ઈંગ્રેજ ગ્રંથકાર ફેટોઆફ વિદ્યાનો શોધક. ૧૮૦૦-૧૮૭૭.

૪. લોહીનું શરીરમાં ફરવું શોધી કાઢનાર ઈંગ્રેજ ૧૫૭૮-૧૬૫૭.

૫. ગૌશીતળા કાઢવાની રીત શોધી કાઢનાર ઈંગ્રેજ વૈદ્ય ૧૭૪૯-૧૮૨૩

૬. શસ્ત્રવિદ્યાના પ્રયોગને માટે દરદીને બેભાન કરનારી દવાનો શોધક ઈંગ્રેજ. ૧૮૧૧-૧૮૭૦.

૭. ઈંગ્રેજ તત્ત્વવેત્તા અને વૈદ્ય. ૧૬૩૮-૧૭૧૨.

૮. ઈંગ્રેજ વાયુચક્રશાસ્ત્રી અને રસાયનશાસ્ત્રી ૧૭૬૬-૧૮૪૪.

૯. ઈંગ્રેજ રસાયનશાસ્ત્રી અને તત્ત્વવેત્તા. ૧૭૩૧-૧૮૧૦.

૧૦. ઈંગ્રેજ ભૂસ્તર વિદ્યાનો પિતા. ૧૭૬૯-૧૮૩૯.

૧૧. ઈંગ્રેજ ભૂસ્તર વિદ્યાશાસ્ત્રી. ૧૭૮૭-૧૮૭૫.

૧૨. ઈંગ્રેજ ભૂસ્તર વિદ્યાશાસ્ત્રી. ૧૭૮૨-૧૮૭૧.

વારૂ, ત્યારે આપણુ સઘળા મિલ્ટનરચિત પ્રાર્થનામાં ભાગ લઈએ. “ હે પ્રભુ, તું કે જેણે સૃષ્ટિની કીર્તિ અને ઉત્કૃષ્ટતાવાળું આ ટ્રિટોનિક સામ્રાજ્ય તારી પોતાનીજ ખાસ ઇચ્છાથી સ્થાપ્યું, તે પુત્રીવત આસપાસ રહેલા દ્વીપો સહિત અમારા સુખરૂપ મહાન રાજ્યનું તું રક્ષણ કર; આ વરદાન માગીનેજ માત્ર સંતુષ્ટ થવાનું નથી; પણ તેને પાત્ર થવાને પ્રયત્ન આપણે કરવાનો છે. આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, અગાધ શક્તિ અતિશય શાન્ત હોય છે; વળી, મનુષ્ય અને તેમના કર્મનો આધાર સાહિત્ય સામર્થ્ય પર રહેલો છે. ”

“ દરેક મનુષ્ય પોતાનો ધર્મ બજાવશે. ” એમ ઇંગ્લેન્ડ આશા રાખે છે. તે આપણુ સઘળાને કહે છે કે, “ તારે માટે આ સઘળું મેં કયું છે; માટે તે શું કયું છે? ”

ખરેખર જ્યારે આપણે ઇતિહાસમાં ગએલા સઘળા વખત પર નજર કરીએ છીએ, ત્યારે હું ધારું છું કે, આપણા દેશે પોતા પર પડેલા મોટા વિશ્વાસ ડાહ્યા અને ઉદાર બુદ્ધિવાળી પરિપૂર્ણ કર્યો છે, અને જે વિજયોથી આ સામ્રાજ્ય જીતાયું છે, તે વિજયો કરતાં ભાગ્યેજ ન્યૂન કીર્તિવંત રીતે તેના ઉપર અમલ ચલાવ્યો છે, એમ કહેવું એ કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. એવો એક અવસર આવે કે જ્યારે ઇંગ્રેજ યોદનારા, સઘળા લોકોની મળીને એક મોટી પ્રબલ થાય, એવી આશા રાખવી એ શું કંઈ સ્વપ્ન છે?

હું કદાચ મારા દેશને માટે અતિ પક્ષપાતિ અને અતિ અભિમાની ગણાઉં, તો પણ ખરી વાત છાની રહેતીજ નથી. વળી મોરિસનું^૧ કથન પ્રમાણુ છે કે, “ જે માણસને સ્વદેશના ખ્યારની અતિશય લાગણી હોય, તે સરવાળે ખીજી કોઈ પ્રબલને માટે, ઘણાજ પ્રમાણિક માણસ છે. ” સ્વદેશનો ખ્યાર નાગરિકપણાના ખ્યાલને ઉચ્ચતર પદ આપે છે. જાતિ અને વળી,

કુટુંબસ્વાર્થના લઘુ વર્તુળ કરતાં સ્વદેશાભિમાન, જીવતરના ખરા વિસ્તાર અને સૌંદર્યમાં આપણને ઉંચે ચઠાવે છે. ખરેખરો શહેનશાહી બુદ્ધિ ફેકટ કીર્તિમાં નથી, પણ આપણી ભાષા અને વિદ્યાના, સ્થળ અને જળપર આપણા લોકો અને વેપારના, અને આપણા પર આ પ્રમાણે આવતી મોટી જવાબદારીના ઉંડા વિચારના ફેલાવામાં છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પૌરાધિકાર.

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ લોકે
જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ।
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે કેવળ રાજ્યનું હિત કરે તે લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે અને જે પ્રજાનું હિત કરે તે રાજાને અપ્રિય થઈ પડે છે; આવા મોટા અને સમાન વિરોધમાં રાજા અને પ્રજા બંનેનું હિત કરનાર માણસ (પૌરાધિકારી) મળવો દુર્લભ છે.

આપણે સર્વે દેશસત્તાના ભાગીઆ છીએ અને તે મોટી જવાબદારીને માટે આપણી બંને યોગ્ય થવું, તે આપણા અગત્યના કર્તવ્યોમાંનું એક છે. આને માટે કેવળ સુવિચારના નેટલીજ અધ્યયન અને મનનની જરૂર છે. આપણા સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અને મહત્વ એજ ભયરૂપ છે. આપણે ઘણી મનુષ્યજાતિપર રાજ્ય ચલાવીએ છીએ, જેમાંની કેટલીકનાં વિચારો અને ઉમેદો આપણાથી તદ્દન નિરાણાંજ છે. હિંદુસ્તાન તરફ જુઓ. વસ્તી લગભગ ઇંગ્લેન્ડથી દશગણી છે. તેની ભિન્ન ભિન્ન જાતિ અને એલાદમાં ઘણા વિભાગ પડેલા છે. જે જાતિના આપણે છીએ તેજ જાતિના વાસ્તવિક હિંદુ છે. જે ભાષા તેઓ બોલે છે, તેની ઉત્પત્તિ અને બંધારણ સરખાંજ છે, એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાએક શબ્દો એકસરખા છે. શબ્દ “પુર” જે હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાના નામને છેડે આવે છે તે આપણા “બરો” શબ્દને મળતો આવે છે, અને આપણા જેવોજ તે સાધારણ પ્રત્યય છે. પણ હિંદુ લોકો તો હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો માત્ર એક ભાગ છે; બેકે કાળે અને અંતરે ઘણા મોટા

તફાવતો પાડી દીધા છે, તે પણ દક્ષિણની ટ્રિબિડિઅન (ટ્રાવીડ) જાતો અને પૂર્વના મલાયા ચિનાની જાતો કરતાં તેઓ આપણા કુટુંબને વધારે નજીક છે. મુસલમાનો કે જેઓ સર્વોપરિ સત્તારૂપ હતા, અને જે આપણે જતા રહીએ તો ફરીથી તેઓ તેવા થાય, તેમની સાથે તેઓને હડહડતું ધમવૈર છે.

હિંદુસ્તાન જે કે કદાચ સૌથી મોટું છે, તે પણ તે આપણી જવાબદારીમાંનો માત્ર એકજ ભાગ છે. દુનિઆ ઉપર સઘળે બીજી મોટી પ્રજાઓના સંબંધમાં આપણે આવીએ છીએ. બંને પક્ષમાં સુક્રિત મર્યાદશીલતા અને ક્ષમાભાવના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, અને થયા કરશે. ક્યારે નમી આપવું અને ક્યારે દ્રઢ થવું તે આપણા રાજદ્વારીઓએ, અને કેને આધારભૂત થવું તે લોકોએ બાણવું નોંધવું.

મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ, ધૂળધાણી થઈ ગયેલાં મહાન સામ્રાજ્યોના ક્રમથી આપણને બાણીતા કરે છે. (મજાપાત) મિસર, સિરિયા પર્શિયા, (ઇરાન) રોમ ગડયાં અને પડયાં છે. હાલ જેમ આપણે “નોંકા, સંસ્થાનો અને વ્યાપાર” થી ઘણું દરજ્જે આબાદ થયા છીએ, તેમ પ્રાચીન કાળમાં જીનોઆ અને વેનીસ અભ્યુદય પામ્યાં હતાં. જે તેમના થયેલા હાલહવાલમાંથી આપણે બચવું હોય તો તેમણે કરેલા દોષથી દૂર રહેવું નોંધવું.

“ રાજ્ય સ્થાપનને માટે સહસ્ર વર્ષ લાગ્યેજ બસ છે; પણ એક ઘડીમાં તે ધૂળધાણી થઈ જાય. ”

વિદેશી રાજ્યતંત્રના સંબંધમાં અવર પ્રદેશો સાથે મૈત્રિ-ભાવ નિભાવી રાખવામાં આપણા ધર્મ કરતાં હિત જરાયે ઓછું નથી. દુર્ભાગ્યે પ્રજાઓ અન્યોન્ય પ્રતિ વૈરભાવ ધરાવે છે, તે છતાં વધારે શુદ્ધ વિચાર બતાવી આપે છે કે આપણે સર્વ મનુષ્યજાતિ છીએ અને મિત્રાચારીથી રહેવું નોંધવું. ઉવેચ્છના એક પ્રબોધકે આનું એક સાદું પણ અસરકારક દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. તેણે કહ્યું છે કે, “ એક દિવસ હું બહાર

ફરવા ગયો હતો, ત્યારે સામેની ટેકરી ઉપર એક રાક્ષસીરૂપ
જેવામાં આવ્યું; જેમ જેમ હું નજીક જતો ગયો, તેમ તેમ
મને માલુમ પડતું ગયું કે તે કોઈ મનુષ્ય છે, અને ન્યારે
ઘણોજ પાસે આવ્યો ત્યારે મેં બોલ્યું, કે તે મારો પોતાનોજ
ભાઈ છે.” અન્ય પ્રબલ્યો મનુષ્ય બતિ છે એટલુંજ નહિ, પણ
તે આપણા બંધુઓ છે અને તેમનું કલ્યાણ આપણા કલ્યાણ-
ની સાથે અનેક રીતે ગુંથાયેલું છે. તેમને નુકસાન થાય તો
તે આપણને નુકસાન છે; જે તેમને શુભકારી છે તે આપણ-
ને લાભપ્રદ છે. ધિટીશ પ્રબલ્યું સૌથી મોટું હિત દુનિઆની
સલાહ શાન્તિ અને આબાદીમાં રહેલું છે. વિગ્રહના ઝળઝળાટે
મનુષ્યબતિની કલ્પનાને અંબવી દીધી છે. દરેક યોધાના
અચકામાં લશ્કરી અમલદારનો દંડ શોભી રહ્યો છે, ઇત્યાદિ. “વિ-
જયી વિગ્રહના લપકા અને સંલેગોના શબ્દો” આપણે સાંભ-
ળીએ છીએ, પણ તેથી મનુષ્યબતિપર જે અનહદ વિપત્તિ
આવી પડે છે તેનો મનમાં ખ્યાલ આવતો નથી.

વિગ્રહથી થતાં કતલ અને દુઃખનો વિચાર ત્રાસદાયક છે,
અને તે થતો અટકાવવાને પંચ નીમવાની અનિવાર્ય દલીલ
ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યારની પરિસ્થિતિ મનુષ્ય સ્વભાવને લાંછન
લગાડે છે. તકરારોનો નિવેડો આયુધબળે આણવો એ કોઈ
જંગલી બતોને માટે કાંઈ બહાનું ગણાય, પણ સુધરેલી પ્ર-
બલ્યોએ તેમ કરવું એ આપણી નીતિમાંજ નહિ, પણ સા-
ધારણ સમજમાં પણ વિપરિત લાગે છે.

સામ્ના દાનેન ભેદેન સમસ્તૈરથવા પૃથક્ ।

સાધિતું પ્રયતેતારીન્ન યુદ્ધેન કદાચન ॥ ૧ ॥

હિતોપદેશ.

ભાવાર્થ—જીજવા કે કરી સામટા, સામ ભેદ ને દામ;

પતન કરો અરિ સાધવા, યુદ્ધ ન કરો નકામ.

૨. ઉ.

આ સમયે પણ યુરોપનાં સલાહશાન્તિ બળવવાનાં ખાતાંઓ-
માં ૩૫,૦૦,૦૦૦ મનુષ્યો છે; વિગ્રહખાતાંઓમાં ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

છે, અને ન્યારે ધારેલી યોજનાઓ પરિપૂર્ણ થશે ત્યારે
૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધશે. કહેવાતું વાર્ષિક ખ-
ર્ચ, ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ઉપરાંત છે; પણ યુરોપ
ખંડનાં લશ્કરને જરૂરને વખતે જખરદસ્તીથી ઉભાં
કરવામાં આવે છે, ત્યારે તો ખર્ચ ખર્ચ એથી પણ ઘણું વધે
છે. વળી જો, આ ૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસોને ઉપયોગમાં આણ્યાં
હોય અને પ્રત્યેકની વાર્ષિક કમાણી ૫૦ પૌં. ની ગણીએ તો
આપણે ૧૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ પૌં. વધુ ઉમેરવા પડે, જેથી લશ્કરી
ખાતાનું યુરોપનું કુલ વાર્ષિક ખર્ચ ૩૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ
થાય. અલબત્ત દ્રવ્યના કરતાં વધારે ઉંડા અને ગંભીર વિચારવાળી
બીજી બાબતો છે; તો પણ દ્રવ્ય એ મનુષ્યબતિના શ્રમ અને
જીવતરનો અવેગ છે. હાલની નૌકા અને સૈનિક વ્યવસ્થાનો
વિચાર કરતાં કોઈ પણ મનુષ્યને ભારે અનિદ્ર દર્શન થયા વિના
રહે એ અશક્ય છે. તેને અતેજે કે કદાચ કોઈ વિગ્રહ નહિ
આવે તો પણ ધીમે ધીમે તેનું છેવટ હીવાળું અને પાયમાલી છે.

યુરોપના આગેવાન દેશોપર કરજનો બોલે ભારે અને ભારે
થતો બંધ છે. છેલ્લા વીશ વર્ષમાં ઇંગ્લિન્ડે હેવું ૪૮,૩૦,૦૦,૦૦૦
પૌંડ. થી ૫૧,૬૦,૦૦,૦૦૦; આસ્ટ્રિયાનું ૩૪,૦૦,૦૦,૦૦૦
પૌંડ થી ૫૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ રશ્યાનું ૩૪,૦૦,૦૦,૦૦૦
પૌંડ થી ૭૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફ્રાન્સનું. ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
પૌંડ થી ૧,૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ થયું છે. દુનિઆનાં
રાજ્યોનું હેવું સાથે ગણતાં તે સને ૧૮૭૦માં ૪,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
પૌંડ મનાય નહિ તેવા વિકરાળ અને ચગદી નાંખતા બોબ રૂપ
હતું પણ હાલ તે કેટલું છે? તે વધીને ૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ
ઉપરાંત ગયું છે, અને હજી વધતું બંધ છે. આ બે સુમાર
ત્રાસજનક બોબના વિશેષ લાગથી કોઈ મૂલ્યવાન મિલકત મળી
નથી કે કોઈ ઉપયોગી કાર્ય સિદ્ધ થયું નથી; કેવળ તેનો
અનુપયોગી ખર્ચ કર્યો છે; અથવા એથી પણ વધારે ખરાબ, અન્ય
પ્રબલ્યોના મતાનુસાર, જેમ કહી શકાય, તેમ વિગ્રહ અથવા
વિગ્રહની તૈયારીમાં માત્ર ફેંકીજ દીધો છે. વાસ્તવિક રીતે હાલ

આપણે ખરી સલાહશાન્તિ નથી. સુભાગ્યે યુદ્ધો અથવા યુનરેજી થતાં નથી, પણ હુમ્મશની ભયંકર આપદાઓથી આપણે ખરેખર વિગ્રહની હાલતમાં રહીએ છીએ. આપણા પોતાનાજ દાખલામાં પ્રબલ ઉપજનો એક તૃતીયાંશ ભવિષ્યની લડાઈઓની તૈયારીમાં, બીજા એક તૃતીયાંશ ગયેલી લડાઈઓનો ખર્ચ પૂરો પાડવામાં વપરાય છે અને માત્ર એક તૃતીયાંશ દેશના રાજકારભારને માટે રહે છે. આપણા અનેક સ્વાર્થ જોખમમાં આવી પડ્યા છે અને સમસ્ત પ્રબલઓના સ્વાર્થનું એવું મિશ્રણ થઈ ગયું છે કે હવેની દરેક લડાઈ ખરેખર અંદર અંદરની લડાઈ જેવી છે.

જે કે “ગમે તેવા જોખમે સલાહશાન્તિ” રાખવી એ મતનો હું માણુસ નથી, તોપણ ઘણું જોખમ (લગભગ ગમે તેવું જોખમ) ખમતાં સલાહશાન્તિ રાખવી એમ કહેતાં મને શરમ આવતી નથી. ખેશક કેટલાએક એવા પ્રશ્નો છે કે જે પંચમાં સૂકી ન શકાય, પણ મોટા આધારભૂત અર્લ રસલે કહ્યું છે કે, ગયા શતકમાં થએલા વિગ્રહમાંનો એકે એવો નહોતો કે જે આયુધના ઉપયોગ સિવાય સારી રીતે પતી શક્યો ન હોત.

મા. ગંભેટાને જ્યારે હું છેલ્લી વખત મળ્યો ત્યારે અમે આ વિષયપર ચર્ચા કરી હતી, અને તેણે પોતાની હુમ્મશની આવશિત રીત પ્રમાણે કહ્યું કે જે હાલના ખર્ચનું પ્રમાણ બરી રહેશે તો એક એવો દિવસ આવશે કે જ્યારે ફ્રેન્ચ લોકો “લશ્કરી સિપાઈઓને આંગણે ભીખ માગશે.” તે માત્ર બરી રહ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ વધુ છે.

તે વખતે યુરોપની હાલત ભયભીત થયા વિના રહેશે નહિ. રશ્યા નાસ્તિત્વ (રાજ્યધર્મ અને વ્યવહાર સંબંધી ખાતાઓનો નાશ કરવાનો મત) નાં છિદ્રોમય થઈ ગયું છે. જર્મનિ સામાન્ય સ્વામિત્વના ભયમાં છે. ફ્રાન્સ અધેરની હેખકમાં છે, અને ત્વરાથી નાદારીએ પહોંચતું બય છે. હાલના

૧. અર્લ રસલ એક મહાન ઇંગ્લેન્ડ રાજદારી હતો. ૧૭૬૨-૧૮૭૮.

૨. ગંભેટા એક ફ્રેન્ચ રાજદારી હતો. ૧૮૩૮-૧૮૮૨.

અધેરથી ઉત્પન્ન થતા ગુન્હાઓને માટે કોઈ બહાનું નથી; તેમ તે ન્યાયી પણ નથી; પણ આ દુનિઆમાં કાંઈ વાત કારણવગર બનતી નથી. યુરોપખંડના ધંધાથી લોકો ઘણી હલકી રાજથી ઘણા લાંબા વખત સુધી કામ કરે છે. જે કોઈ ઇટલીનો હાલનો હવાલ વાંચશે તો તે દેશના કૃષિકારોની કંગાળ હાલતનું તેને ભાન થશે; યુરોપખંડના દેશોના મનુષ્યોની રાજ ઘણી હલકી છે અને તેમને લાંબા વખત કામ કરવું પડે છે; અને ફ્રાન્સમાં તેમજ બીજા નાના જમીનદારો કાંઈ સારી સ્થિતિમાં નથી.

દિવસમાં આઠ કલાકજ કામ લેવાની ઇચ્છાને માટે મારા મનમાં ઘણી દાઝ છે, પણ ત્રીજા વર્ષે હાઈડ પાર્કમાં ડહાપણ યુક્ત આગ્રહથી ઠરાવ થયો છે કે, તેવું સર્વ દેશમાં થવું જોઈએ; તો પણ જે હાલનું લશ્કરી ધોરણ ચાલુ રહેશે તો વખતની વિશ્રાંતિ અશક્ય છે. “આઠ કલાક” રાખવાનો ઉપાય માત્ર લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડવાનો છે. નૌકા અને ભૂલશ્કરને નીલાવવાના જરૂરના કરને લીધે યુરોપનાં સ્ત્રીપુરુષોને જરૂર કરતાં દિવસમાં ઓછામાં ઓછું એક કલાક વધારે કામ કરવું પડે છે. વાસ્તવિક રીતે યુરોપનો ધર્મ ખ્રિસ્તિ નથી પણ યુદ્ધ દેવની આરાધનાનો છે. અપસોસ છે કે આપણે વિગ્રહ બંધ રાખી શકતા નથી, પણ બને ત્યાં સુધી સલાહ શાન્તિના પક્ષમાં આપણે રહેવું જોઈએ; અન્ય પ્રબલો સાથે મૈત્રિભાવ બળાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને તેમની સાથે વિવેક, ન્યાય અને સૌહાર્થથી વર્તવું જોઈએ.

ઘણા દેશો સાવ મૂર્ખાઈથી તેમજ મહેસુલની વૃદ્ધિને માટે એકબીજાની સાથે વિગ્રહમાં ઉતરી પડે છે.

“કૂપર કહે છે કે વચમાં આવેલા પર્વતો પ્રબલોને દુસ્મન કરે છે, નહિ તો જેઓ સપિંડની માફક એકત્ર થઈ ગઈ હોત.”

પણ જે અવરોધો પ્રબલોએ એકબીજાની સામે ઉભા કર્યા છે, તે સૌથી ખરાબ છે. જેમકે કર્તવ્ય અને રીતભાતના પ્રતિબંધો.

સૌથી ખરાબ એ છે કે પરસ્પર હાનિકારક બુદ્ધિની શંકા થાય છે. પાયા વગરનાં ઈર્ષા અને અમાન જે વાસ્તવિક રીતે જોમાંથી એકેમાં હોતાં નથી, તે ઉત્પન્ન થાય છે.

જે ઈર્ષા અને વૈરનો ગુસ્સો પ્રબલ્યોના પરસ્પર વ્યવહારનું વિશેષ લક્ષણ છે, તેજ દેશના રાજ્યતંત્રમાં શોકમય આપત્તિ આણે છે; તોપણ કોઈ બાબતનો દુરૂપયોગ ન કરવો એ કંઈ પ્રમાણ ગણાય નહિ. તે તો નબળાઈ બતાવી આપે છે. આપણે માટે એક એવો સુખી વખત આવશે, કે જ્યારે પક્ષ પક્ષમાં અને પ્રબલ પ્રબલમાં આપણે એટલા બધા ધીમા અને નરમ પડી જઈશું કે,

“ ભૂલ ખાતા અંધ ઉપર લડાઈતી કંઈ ધમકી કે વેર વાળવાનું કંઈ જંગલી કહેણ મોકલશું નહિ, પણ તેને અદ્વે આપણા જાતિભાઈઓને, એક ધીજાને ચાહવાનો અને માન આપવાનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છી યુક્તિ પ્રહણ કરીશું. ”

કેટલીક વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે વાતો કરવાથી કંઈ ઉદ્ધવપાયલ થતી નથી, તો પણ દુનિયાના બંધારણમાં શસ્ત્રો કરતાં હલીલથી વધારે મોટા ફેરફારો થયા છે; અને જ્યાં શસ્ત્રો વાપર્યાં હશે ત્યાં પણ ઘણા દાખલાઓમાં, તરવાર કલમને અનુસરી છે. સંગીનો કરતાં વિચારો વધારે શક્તિમંત છે.

મિલ કહે છે “ મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિની જે શરૂઆતમાં હાલ આપણે છીએ તેના પ્રમાણમાં, જીવતરની વર્તણૂકના સામાન્ય વહનમાં વાસ્તવિક બેદીલી કરાવી નજ શકે એવો ધીજાઓને માટે ખરેખરો સમભાવ કોઈ મનુષ્યમાં હોઈ શકે નહિ; પણ જે પુરૂષમાં જનમંડળપ્રતિ માયાળુ લાગણી પરિપકવ થઈ ગઈ હોય તેજ પુરૂષ, બાકીની મનુષ્યજાતિ, સુખ સાધન માટે પોતાની પ્રતિરૂપિણી છે, અને જેને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેના હેતુમાં પરાજીત થએલ જોવાની પોતાને ઇચ્છા છે, એવા વિચાર પોતાના મનમાં લાવી શકશે નહિ. ”

નાગરિક ધર્મ હહાપણથી અને સારી રીતે બજાવવા માટે

બંધ કહે છે, તે પ્રમાણે “આપણાં મન સંભાળથી ડેળવવાં અને આપણા જાતિ સ્વભાવની દરેક જાતની ઉદાર અને પ્રમાણિક લાગણીને અતિ પૂર્ણ શક્તિ અને પકવતાથી ઉછેરવી જોઈએ. જે સ્વભાવ ઘર કામકાજ સંબંધી જીવનમાં આનંદમય રહેતો હોય, તેને આપણે સદૃગહસ્થ છીએ એવું ભાન રાખીને સ્વદેશભિમાની થઈએ તેવી રીતે, જન સમસ્તની સેવા અને આચારમાં આણવો.....સાર્વજનિક જીવતર એ ઉત્સાહ અને શક્તિનું સ્થાન છે; જે દુસ્મનને મળી જાય છે તેના જેટલુંજ, જે પહેરાની વખતે ઉંઘે છે, તે ધર્મનું ઉલંઘન કરે છે.” તમારા હક માગવાના કરતાં તમારો ધર્મ બજાવવાનો વધારે ખ્યાલ રાખો.

આલિંગપ્રોક? પોતાના “સ્વદેશભિમાનના ગુસ્સા” વિષેના નિબંધમાં સોફ્ટીસની ટીકાનો પ્રસંગાપૂર્વક ઉતારો કરે છે કે, “હલકામાં હલકો વ્યાપાર જે કોઈ માણસને આવડતો નથી હોતો તો તે માથે લેતો નથી, તોપણ સૌથી અધરામાં અધરા રાજ્યવ્યાપારને માટે દરેક માણસ પોતાને પૂર્ણ રીતે યોગ્ય ગણે છે.” ગ્રીસની અંદરના પોતાના અનુભવથી આમ તેણે કહ્યું હતું. હાલ જે તે ઐરનમાં રહેતો હોત તો પણ તે પોતાનો વિચાર બદલત નહિ.

ખરેખર ઘણા સિદ્ધ સિદ્ધ અને અકળાવતા પ્રશ્નો આપણી આગળ રજૂ થયા છે. આપણાં બાળકોને ડેળવણી આપવાને આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ આપણું ધોરણ પરિપૂર્ણ છે એમ સંભવિત રીતે કોઈ કહેશે નહિ; મુડી અને મજુરી વચ્ચેનાં તરફીયાં આપણા વ્યાપારને લૂખ આપે છે, આપણાં કારખાનાંઓને મુજબે છે, અને જે આમ ચાલ્યા કરશે તો મજુરીનો ખપ મટી જવાથી રોજી ખરેખરાત ચોઈ થશે.

૧. તે પરદેશપોતાનો સેક્રેટરી હતો. રાણી અનનો તેને ઘણા આશરો હતો. તેથી તે મરી જવાથી તેને ફ્રાન્સમાં નાશી જવું પડ્યું. તેણે સર રોયલ્ટ ઉચ્ચાવપોતાનો કારભાર પોતાના વખાણથી તોગવ્યો હતો. ૧૬૭૮-૧૭૫૧.

આપણાં મોટાં શહેરોની તંદુરસ્તીમાં હલ્તુ ઘણી અપેક્ષાનો અવકાશ છે; વિજ્ઞાનમાં આપણે માત્ર શરૂઆતજ કરી છે.

વળી સંવર્ધનનો કોઈપણ પ્રશ્ન એક ખાનુએ રાખતાં, જનસમુહની નિત્યની જીંદગીમાં બધું શ્રમની જરૂર છે. રાજ્યસભા (પાર્લિમેન્ટ) ના એકીમૂત વિચાર, લોકોપયોગી કામોનો વહીવટ, ગરીબના કાયદાનો અમલ, વગેરે વાસ્તવિક રીતે સમગ્ર સાર્વજનિક કાર્યોમાં જુદા જુદા મનુષ્યોના કાર્યોમાં જોઈએ તેટલાંજ કાળજી અને ધ્યાનની જરૂર છે, અને કાંતો સમગ્રથી કે ગેરસમગ્રથી સ્નેહલાવથી ચર્ચા કરવાનાં મંડળોના બંધારણ તરફ લોક પ્રવૃત્તિનું વલણ વધતું બધું છે.

વળી ગરીબો તે હુમ્મશાં આપણી સાથે લાગેલાંજ છે, અને અસંખ્ય ધર્માદાખાતાંઓને લીધે, ધનવાન અને અધનના મોટા એક રાગને લીધે અને કાંઈક આપણા ગરીબના કાયદા, વ્યાપારની છુટ અને ચોછી અસંતોષકારક શરીરસંપત્તિને લીધે ખીન્ન દેશોમાં સામાન્ય સ્વામીત્વ અને રાજ્યના અધિરને અનુકૂળ જે લાગણી છે, તેવી અહીં નથી.

હાંસ એ ખેશક દુનિઆને ગતિમાં મૂકનાર એક યંત્ર છે, પણ જે પ્રયોગો અગાઉ ફરી ફરીને નિષ્ફળ થયા હોય, અને જેઓ નિરૂપયોગી કરતાં પણ વધારે ખરાબ નીવડયા હોય, કારણ જેમને માટે તેઓ યોગ્યતામાં આવ્યા હોય તેમને હિતને બદલે અહિત કયું હોય, તેવા ફેગટ પ્રયોગોમાં કેટલા બધા કાળ અને અર્થનો વ્યય થયો છે, તેનો વિચાર શોકજનક છે. દીન લોકોના કાર્યમાં સહલાવનાના આશય જેટલીજ માનસિક યત્નની અપેક્ષા છે. તે વાત પર સંપૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

વિશેષે ખપની વસ્તુ દ્રવ્ય નથી. ખરેખર એક મોટા પ્રમાણુ-ભૂત મિસ સિવેલ કહે છે કે, “આ વિપરિત લાગશે, પણ હું તે ખરૂં માનું છું કે, જેમ ગરીબ પડોશ તેમ તેમાં શકડ પૈસાનું ખર્ચ ઓછું.” સુવિચાર અને સહલાવ એ સુવર્ણથી વિશેષ છે. જેઓ સમયનું દાન કરે છે, તે ધનદાનથી વિશેષ

કરે છે. ખરૂં જોતાં અનુભવ અને કેળવણીહીન દ્રવ્ય તથા ઉત્સાહ, હિત કરતાં વધારે અહિત કરે, એમ મોટો ભય રહે છે. કારણ કે, અપૂર્ણ મૂકેલા કાર્યના કરતાં ખરાબ રીતે કરેલા કાર્યથી વધારે નુકસાન થાય.

દ્રવ્ય કરતાં આશા તથા શક્તિ અને હિમ્મત આપવાં એ વધારે સાફ છે. ખીન્નઓની આપત્તિઓ તેમને બદલે પોતે સહન કરવી નહિ, પણ તેમનો બોલો તેઓજ ઉઠાવે, અને જીવતરની મુશીબતો સામે તેઓ બહાદુરીથી લડે તેવી રીતે તેમનામાં હિમ્મત અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાં, તે શ્રેષ્ઠ સહાય છે. ખીન્નઓને સહાય થવું એ કંઈ સહેલું કામ નથી, પણ તેમાં આતુર અંતઃકરણ, તેમજ સ્વસ્થ મગજ અને ડહાપણ ભરેલા નિશ્ચયની જરૂર છે.

આપત્તિ દૂર કરવાની આકાંક્ષામાં સ્વાતંત્રતાને ધક્કો ન પહોંચાડવાની આપણે કાળજી રાખવી જોઈએ. હુમ્મશાં પહેલી મુશ્કેલી એ આવે છે કે જ્યારે મનુષ્યોને માટે કાંઈ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેમનામાંથી કામ કરવાનો મોટો ઉત્સાહ જતો રહે છે, અને સ્વાતંત્ર્યની લાગણી નબળી પડે છે; ખીન્નને આધારે જીવતાં સઘળાં પ્રાણી માત્ર પરાન્નોપજીવી (સોજનભટ) થઈ બધુંજ તેટલા માટે પોતાનો શેટલો પોતે કમાય તેવે રસ્તે ચડે ત્યાં સુધી બનતાં સુધી તેને શેટલો આપવો નહિ; સીધી સહાય કરવી નહિ, પણ સ્વાશ્રયમાં તેમને મદદ કરવી. દુનિઆ એવી સંયુક્ત છે કે આપણે સઘળા અનિવાર્ય રીતે આપણા પડોશીઓના ઘણા આભારી થઈએ છીએ; પણ વાસ્તવિક તો દરેક મનુષ્યે સ્વાશ્રયી થવું જોઈએ.

ખીન્નઓ આપણા કલ્પિત રૂપને બંધ બેસતા આવે, એવી આશા રાખી શકાય નહિ; આપણું જે કર્તવ્ય છે તે એ છે કે તેમનામાં જે સઘળું શ્રેષ્ઠ હોય તેને અમલમાં આણવાને સહાય થવું. સ્વસુધારાના તેમના યત્નમાં તેમને ઉત્તેજન આપવું. ન્યાં પૈસો અવિચારથી આપવામાં આવે છે ત્યાં કોઈ ખરી

દાઝથી નહિ, પણ માથાકુટમાંથી બચી જવાની ખાતર, ઉડા-ઉચ્ચોથીજ ઘણું કરીને આપવામાં આવે છે; તો પણ જનસમૂહનું કાર્ય લાંબે સરવાળે પોતે પોતાનું પ્રજા આપે છે. સ્વહિત કાર્યથી જે સુખ આપણને મળે છે તેના કરતાં પરહિત કાર્યથી વિશેષ મળે છે. પરાર્થે કરેલો બુદ્ધ શ્રમ પણ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

કાર્ય ગમે તેવું નીચ પંક્તિનું હોય, તો પણ તેમાં તમારું દોલ લગાડો.

સર. ડી. મોર^૧ કહે છે કે, “ જે કાર્ય તમે તમારે માથે લીધું હોય, તે જેમ અને તેમ સારી, અને સૌથી લાભપ્રદ રીતે બળવો.....જે તમારી ઈચ્છાનુસાર, જે દુર્ગુણો પરિચય અને રીતભાતથી દ્રઢ થયા હોય, તેને તમે હર ન કરી શકો, તોપણ તે કારણને લીધે તમારે જનસમૂહનો ત્યાગ કરવો નહિ જોઈએ; વાયુને નરમ પાડી શકો નહિ કે કબજે રાખી શકો નહિ, તેટલા માટે તોફાનમાં તમારે નૌકા છોડવું નહિ જોઈએ...પણ જેટલું તમારામાં ચૈતન્ય હોય તેટલા ચૈતન્યથી તે ડહાપણ અને શોભાથી તમારું કાર્ય પાર ઉતારવાને લક્ષ-પૂર્વક ચિંતન અને પ્રયત્ન કરો, અને જે તમો સાડું કરી શકો નહિ, તે બહુ ખરાબ થવા દો નહિ.

“ શ્રેયસાધનસામર્થ્ય ન ચેદુષ્કૃત્યાદ્ દૂરીભાવ્યમ્ । ”

ભાવાર્થ—“જે સાડું કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો નકાડું કરવાથી હર રહેવું. ”

ન્યાંસુધી સર્વ મનુષ્યો સારાં નથી થયાં, ત્યાંસુધી સર્વ વસ્તુઓ સારી થવી શક્ય નથી. ” તે વિશેષ જણાવે છે કે “એવું હવું આવતાં ઘણાં વર્ષો સુધી બનશે નહિ એમ હું ધારું છું. ”

૧. ઇંગ્રેજ રાજદારો, લેખક અને મુખ્ય ન્યાયાધીશ. આઠમા હેન્રી રાજાનો તેનાપર ઘણો ખ્યાર હતો અને તેને ઘેર એલિસમાં મળવા ગયો હતો. તે ચુસ્ત રોમનકંથવિક હતો, તેથી છેવટ રાજા અને તેની વચ્ચે અભુજનાવ થયો અને છેવટે તેને દેહાંત શિક્ષા કરી. ૧૪૮૦-૧૫૩૫.

તોપણ સઘળાં મનુષ્યો જેમ જેમ પોતાનો ધર્મ વધારે અને વધારે બળવશે તેમ તેમ વધારે અને વધારે વહેલા કાર્ય સિદ્ધિની નજીક આપણે પહોંચીશું. જે આપણે સર્વ પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે કેવા સુખી થઈએ તે ખરેખર કહાય લાગ્યેજ આપણે સમજીએ છીએ.

“આપણે સઘળા વીરપુરુષો (નાયકો) થઈ કોઈ મહત્ દુર્ધર્મ સાહસથી, લયને હસી કહાડનાર કાર્ય કરી અર્ધ જોળને ધ્રુવની શકીએ નહિ; પણ માયાળુ અને સત્ય કૃત્યોથી જીવતર ભરપૂર કરી શકીએ. મહાત્માઓને હંમેશાં મહત્ કર્તવ્ય કરવાનાં હોય છે.”

ઇંગ્રેજ થવું એ મોટો વિશેષાધિકાર છે. બીજા કોઈ મુલકમાં મનુષ્ય વધારે છૂટ ભોગવતાં નથી.

કાયદા આગળ દરેક મનુષ્ય સરખું છે.

અપરાધી ઠરે ત્યાં સુધી દરેક મનુષ્ય નિરપરાધી ગણાય છે.

એકજ ગુન્હાને માટે એકવાર શિક્ષા થયા પછી, બીજા વાર તપાસને કોઈ પુરૂષ આધીન નથી.

સઘળી તપાસ બહિરાત થવી જોઈએ, અને કેદીને પોતાના પ્રતિવાદી સન્મુખ ઉભો રહેવાનો હક છે.

કોઈ મનુષ્ય પોતાના મુકદ્દમામાં ન્યાયાધીશ થાય નહિ, અથવા કાયદાનો મરજીમાં આવે તેમ ઉપયોગ કરે નહિ.

ત્યારે આપણા દેશની ગમે તેવા નુકસાને અગર જોખમે સેવા બળવવી એ એક મહાન ધર્મ છે; કારણ, “ જ્યારે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે અને સદ્ગુણની કીર્તિ અમર છે, ત્યારે જે મનુષ્ય ભીતિ અથવા મૃત્યુની ધારતીથી સ્વદેશ સેવાથી હર રહે છે, તે બીલકુલ જીવવાને લાયક નથી. ”

“સ્વદેશસેવાહીનાનાં ભક્ષાવજ્જીવનં વૃણામ્ ।”

“જે સ્વદેશની સેવા કરતા નથી, તેઓનું જીવિત ધમ-જીવની જેમ શ્વાસ લેવા માત્ર છે.”

તોપણ આપણી સ્વદેશ સેવા, પ્રમાણમાં થોડા વિષયો (બાબતો) માંજ જોખમવાળી છે. સુખ, યેન અને નવરાશનો તથા ધર્મ અને કર્મમાં અર્પણ કરેલા કોઈ વખતનો થોડો ભોગ તે માગે છે; જે વાત વીર પુરૂષોને ન છાજતી અને કંટાળા ભરેલી લાગે, પણ તેટલા માટે તે જરાયે નિર-થક નથી.

બહિર કામકાજ—સભાઓ, ચુંટણીઓ, મેળાવડાઓ, ભા-ષણો, ધર્મસભાઓ, દેશસ્થ મંડળીઓ—આ ઘણાં અદ્ભૂત નથી; તેઓ કલ્પનાને અંતવી નાખતાં નથી અથવા લોહીને ઉફકેરતાં નથી, તોપણ શાન્તિના વખતમાં એક મત આપવાનો હક લડાઈમાં એક ઘા મારવા જેવો છે, અને તે સલાહ શાન્તિવાળો, તેમજ લોહી વગરનો છે, તેથી કંઈ ઓછો અસરકારક નથી. મત એ હક નથી પણ એક ફરજ છે; અને તે આપવાને તૈયાર થવું એ પણ એક ફરજ છે.

પ્રબને માટે મપૂત થતાં કામનો સમુદાય અદ્ભૂત છે, અને એવીજ રીતે લાંબા વખત સુધી તે ચાલુ રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

કેટલાએકને બીજાઓના જેટલો અવકાશ અથવા પ્રસંગો મળતા નથી, તેટલા માટે, જે કે તેમનો અવકાશ અને પ્રસંગોનો યોગ્ય ભાગ નહિ, પણ કિંચિત ભાગ તો સાર્વ-જનિક કલ્યાણમાં અર્પણ કર્યા સિવાય આ સઘળા શ્રમના લાભનો ઉપભોગ લેવાનો કોઈ મનુષ્યને કંઈપણ હક નથી.

એકન કહે છે કે—“કોઈ મનુષ્યનું સ્વકલ્યાણ તેજ તેના જીવનરતું કોઈપણ રીતે યોગ્ય સાર્થક ગણાય નહિ.” ઘરે, ખોરાક અને કપડાંજ માત્ર જરૂરની ચીજો છે, અથવા તેઓ વળી અતિશય જરૂરનાં છે એમ નથી.

સૌથી સંકોચિત અને સ્વાર્થી રીતે વિચાર કરતાં પણ આ ઉપરની રીતે “આપણા પડોશીઓની પ્રીતિમાં, કાર્ય, સહાય અને પરોપકારવૃત્તિમાં, મનુષ્યજાતિની ભૂલ અટકાવ-વાની, તેની અગવડ દૂર કરવાની, અને તેની દુઃખબલ ઓછી કરવાની ઇચ્છામાં, અને આપણે આવ્યા તે વખતે દુનિયા જેવી હતી તેનાં કરતાં વધારે સારી અને સુખી મૂકી જવાની ઉન્ન-તેચ્છા એટલે જે પ્રશંસનીય હેતુ સાર્વજનિક કહેવાય છે, અને જે માત્ર બીજાઓનાજ નહિ, પણ આપણા સુખ સાધનની વૃદ્ધિ કરે છે,” તેમાં ગાળેલો વખત નિરર્થક નહિ ગણાય.

જીવનરતું બીજાં સુખો પણ છે. બિશપ બટલરે કહ્યું છે કે—“જે સુખોનો આપણે બીજાઓની સાથે સામાન્ય ઉપ-ભોગ લઈએ છીએ: જેવાં કે યુદ્ધાભાવ, વૈપુલ્ય, સ્વતંત્રતા, સુખા-કારી ઋતુઓ. પણ આપણા જાતિભાઈઓપરની ખરી પરોપકાર બુદ્ધિથી સામાન્ય હિતનો ખ્યાલ આપણા મનમાં વધારે દૃઢ-ભૂત થાય છે. કારણ કે જે પ્રમાણમાં આપણે બીજાને ચાહીએ છીએ તે પ્રમાણમાં તેનાં હિત, તેના આનંદ અને શોક આપણાં થાય છે. જાતિ ખ્યારને લીધે ખાનગી હિતનો ખ્યાલ આવે છે, અને તેને આપણું પોતાનુંજ ગણીએ છીએ; આપણા પડોશી પરની આપણી પ્રીતિ, આ પ્રમાણે તેનાં હિત અને કલ્યાણને, આપણાં કરી લેવાં; અને તેના સુખમાં આપણે ખરે ભાગ છે એમ ધારવાને આપણને ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે પરોપકાર બુદ્ધિનું બીજા આપણા અંતઃકરણમાં આપણા જાતિભાઈઓના હિતની કાળજી રાખનાર વકીલ થાય છે.”

ત્યારે માર્કસ આરેલિઅસના^૧ ઉમદા વચનામૃત પ્રમાણે “જે ઇશ્વરવ તારામાં છે—તે, આ એક સજીવ પ્રાણી, મહં અને પકવ વચનું, રાજદ્વારી વિષયોમાં પરાયણ થએલું, અને એક રામન, અને એક રાજ્યકર્તા, જે આ દુનિયામાંથી બોલાવી

લેનાર સકેતની રાહ ભેતું, કોઈપણ પ્રતિજ્ઞા અગર કોઈપણ મનુષ્યની સાક્ષીની જરૂર વગર પોતાની જગ્યાએ તૈયાર ઉભું છે-તેનો રક્ષક થાયો.”

જે કાળનો આપણે સાર્વજનિક હિતધર્મમાં વ્યય કરીએ છીએ તે નિર્થક નથી. તે પોતાનું ફળ આપે છે. આપણે

“સુદૃતિથી થતા આનંદને ઓળખીએ છીએ.”

“આપત્તિને વખતે જનસમૂહના જીવનના મોટા પરોપકારમાં સ્વાર્થનો કિંચિત અંશે પણ ભોગ આપવો એ મહત્ કાર્ય છે.”

કોઈ મનુષ્યો સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે, અને કોઈ મનુષ્યો સંતાપ નિવારે છે. જે ઇચ્છા હોય તો સર્વ મનુષ્યો બહાદુર અને યોગ્ય સ્વદેશભિમાની થઈ શકે. વધારે નિરોગી, સુખી અને સાફ જીવન ગાળવાના સ્વભવિત બાંધવોના લાભાર્થે હરકોઈ કાર્યમાં કંઈ નહિ તોપણ શ્રેયો ભોગ દરેક મનુષ્ય લઈ શકે.

અને આવા વર્તનથીજ માત્ર જે પ્રજાને વહેલો અગર મોટો, ખચીત તમારા પોતાનાજ મનમાં આવશે. તેનો સંતોષપ્રદ ઉત્તર આપવાને, તમે શક્તિમાન થશો.

“પ્રકાશિત ચક્ષુવાળી યુવાવસ્થાના સુખમય સમયથી જીવનના ગાળાના મધ્યભાગ સુધીમાં, નીતિ અને સત્ય, ઇશ્વર અને મનુષ્યને માટે તે શું કર્તવ્ય કયું છે?”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સાંસારિક જીવન.

સાનંદં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાંતા ન દુર્ભાષિણી
સ્વેચ્છાપૂર્ણધનં સ્વયોષિતિ રતિઃ સ્વાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।
આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે
સાધોઃ સંગમુપાસતે હિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥૧૧॥

ભાવાર્થ:—“આનંદથી ભરપૂર ઘર, સદ્બુદ્ધિવાળા પુત્રો, મધુરભાષિણી કાંતા, સ્વેચ્છાપૂર્ણ ધન, સ્વપત્નીમાં પ્રીતિ, આજ્ઞા વર્તી સેવકો, સાફ આતિથ્ય, શિવપૂજા, પ્રતિદિન ઘેર મિષ્ટાન્ન પાન અને હંમેશાં સત્યુચ્ચેનો સંગ આવા ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે.”

દરેક ઇચ્છાનું ઘર તેનો કિલ્લો છે, એ આપણું યોગ્ય અભિમાન છે. તેથી પણ તે વિશેષ હોવું જોઈએ; તે તેનું કુટુંબગૃહ હોવું જોઈએ. તે તેના કિલ્લો તો કાયદાના હકથી છે તેને પોતાનું કુટુંબગૃહ કરવું તે તેના ઉપર રહેલું છે.

કુટુંબગૃહ “વિશ્રામસ્થાન” શાથી થાય છે? પ્રીતિ, એકરાગ અને વિશ્વાસથી. બચપણની સ્મૃતિ, પિતામાતાની મમતા, યુવાવસ્થાની સુખસૂચક આશાઓ, બહેનોનું અભિમાન, બાંધવોનો સંભાવ અને સહાય, પરસ્પરનો વિશ્વાસ, આશા, હિત અને શોકનું સામાન્યત્વ-આથી કુટુંબગૃહ બંધાઈને પવિત્ર થાય છે.

પ્રીતિ વગરનું ઘર, કિલ્લો, અથવા મંદિર હોય, પણ તે કુટુંબગૃહ નથી; પ્રીતિ એ ખરા કુટુંબગૃહનું સાર્થક છે. “જેવું આત્મા વગરનું શરીર માણસ ગણાય તેવું પ્રીતિ વગરનું ઘર કુટુંબગૃહ ગણાય.”

“જેવું અંતઃકરણ આનંદમય છે તેને નિરંતરનું મિષ્ટાન્ન છે. સંતાપની સાથે અસંખ્ય દોહત કરતાં,

ઇશ્વરના ભય સહિત કિંચિત વધારે સારું છે.
ધિકકાર યુક્ત મિષ્ટાન્ન ભોજન કરતાં
પ્રીતિયુક્ત ભાજનું ભોજન વધારે સારું છે.

....
કલેશ યુક્ત એવા ભોજનથી ભરપૂર ધર કરતાં
શાન્તિ સાથે લુપ્તો પાપો રોટલો સારો છે."

મોટાઓની અથવા રાજ્યની આપણુદી સત્તામાંથી નહિ,
પણ જીવંતની જન્મણો અને ચિંતાઓમાંથી બચાવનાર આ-
શ્રયના કિલ્લા તરીકે અને દુનિઆપરની આપણી સફરમાં જે
તોપ્રાનો અને જાપાટા લાગવાની આપણને વકરી છે તેમાંથી વિશ્રા-
મ રૂપ સ્વર્ગ તરીકે હાલમાં આપણે કુટુંબગૃહને ગણીએ છીએ.

ઘણીજ વિજયવંત કારકીર્દિમાં પણ એવા પ્રસંગો આવશે
કે જ્યારે એકલી સમૃદ્ધિ કેઈ પણ રીતે સુખ અને શાન્તિ
આપી શકશે નહિ.

મનુષ્ય જાતિ ઈંડન વાટિકામાં પણ એકલી રહેવાને સરળ-
એલી નહોતી.

"સ્વર્ગમાં પણ એકલશરો આત્મા શું કરી શકશે?"

બહાર કામ કરવું એ સાફ છે, પણ અંતઃકરણ ઘેર હોવું
જોઈએ; જ્યારે મંડળીને માટે અગર જ્યારે એકાંતને માટે આ-
પણે સરળએલા નથી. બંને સારાં છે, મારે કહેવું જોઈએ કે
જરૂરનાં છે.

"જે વાટિકાને હું ચાહું છું તે સંપૂર્ણ રીતે
ઉઘોગી દુનિઆમાં, અગર તેથી આથે ખીલતી નથી.

શોરખકારવાળા શહેરમાંથી,

મરણ અથવા લગ્ન ઘંટના નાદરૂપી સમાચાર ત્યાં આવે છે;
અને અંધકારરૂપી પાંદડાંઓમાં સંતાઈને એકલા

તમે દેવળની ઘડીઆળનો પવનમાં
આવતો ખણખણાટ સાંભળો છો;

જોકે તેની અને બગીચાનો વચમાં
એક લીંગનું વીડ છે, જેમાં થઈને મંદ ગતિવાગો એક
સાંકડો ઝરો વહે છે,

જે હલેસાંના ધીમા ઉછાળાથી ગતિમાન થતો,
તેનાં લિલિનાં જડ ફૂલોને હલાવે છે, અને સરતો સરતો,
મજવાસહિત, પૂલની જે ત્રણ કમાનો ઉપર,
મિનરટર ધુરજ આવેલો છે ત્યાં સુધી જાય છે."

કુદરતની શોભાઓ જાણીને આનંદ છે, પણ જે અંતઃકર-
ણમાં પ્રકાશ થયો ન હોય, તો તેને માટે આકાશનો પ્રકાશ
કાંઈ નથી.

મમતા, સત્કાર, અને પ્રીતિની ઉત્પત્તિને માટે આપણે
કુટુંબના ઝણી છીએ. તે કળાકાશલ્યસુધારાનું મંડાણ અને
મૂળ છે; જે સર્વ ઉત્તમ છે તેની તે શાળા છે; તે આપણી ઉચ્ચ
લાગણીઓ અને શ્રેષ્ઠ સ્વભાવને સહાય કરે છે. ખીજાઓને સુખી
કરવા કરતાં ફિરસ્તાઓ પણ શું વધારે કરી શક્યા છે?

તમારું કુટુંબગૃહ રંક, કુરૂપ, નિરસ, બેપરવા અને પ્રતિકૂળ
હોય, પણ તમારું વિશ્રામસ્થાન અને ધર્મ તેમાં છે; અને જેમ
હરકતો વધારે મોટી તેમ બદલો વધારે ઉમદા મળશે. પગલાટ
અને અન્યાયમાં સહનશીલતા અને ધીરજ રાખવી એતો સખત
કામ કરતાં પણ વિશેષે મુશ્કેલ છે. તે જીવતું મોત છે, જે દ્રવ્ય,
કાળ, અથવા શ્રમના ભોગ કરતાં વધારે મુશ્કેલ છે.

ખીજાઓને દુઃખી કરવાની ખરેખરી ઇચ્છા થોડાનેજ હોય
છે. જે હું કહું છું તે વાંચવાનો તેમને સંભવ નથી; પણ એટલું
તો સંભવિત છે કે સરવાળે વિશેષ દુઃખ અંતઃકરણના અભાવ
કરતાં, અવિચાર અથવા અબૂજથી થાય છે. હસ્તા ચેહરો,
માયાળુ વચન અને સારા આવકારથી દરેક મનુષ્યને મળે.
જેઓ આપણને વહાલાં હોય તેઓને આહવાં એટલુંજ બસ
નથી; પણ આપણે તેમને આહીએ છીએ તે બતાવવું જોઈએ.
જેઓને આપણે અતિશય આહતા હોઈએ, અને જેમને સહાય

કરવાની આપણી ઘણીજ મરજી હોય, તેમના હૃદયને અજ્ઞાન, અવિચાર અથવા અનિશ્ચયથી આપણામાંના ઘણા ઘાયલ કરીએ છીએ.

ઉત્તેજનના થોડાએક શબ્દો આપણને કેટલી સહાય અને શક્તિ આપે છે, તે આપણે સઘળા જાણીએ છીએ.

લોડ ચેરટરફીલ્ડે કહ્યું છે કે “કેમ ચાહવું અને કેમ ધિક્કારવું તેમાં લોકોને જેટલું ઓછું જ્ઞાન છે તેટલું ઓછું જ્ઞાન સામાન્ય રીતે ખીજી બાબતોમાં હોય એવી બાબતો થોડીજ છે, એમ મને વારંવાર વિચાર આવ્યો છે, અને હવે આવે છે. ખોટી છુટથી, તેમની ખોટ તરફ આંખ મીચવાથી, અને વળી વારંવાર પક્ષપાતથી તેઓ જેઓને ચાહે છે તેમનેજ નુકસાન કરે છે. જ્યાં તેઓ ધિક્કાર કરે છે ત્યાં કવખતના ઉભરા અને ગુસ્સાથી પોતાનેજ નુકસાન કરે છે.

મિત્રોમાં પણ આપણું જીવન અલગપણું બતાવે છે; અસ્થિરથી કારાગ્રહના લોહસળીઆમાં, અને ત્વચ્છાપી પડદાની અંદર આપણે કેદ થએલા પૃથકપૃથક ઠાપુઓમાં હોઈએ એવી પરસ્પર પ્રત્યેની આપણી સ્થિતિ છે.

આપણા મિત્રો અગર સગાઓ વિષે પણ આપણું જ્ઞાન કેવું જુગ છે! એકજ કુટુંબના મનુષ્યો પણ વાસ્તવિક રીતે નિરાબાપણામાં રહે છે; તેમનાં મન જાણે કે સમાંતરે પણ કોઈ દિવસ મળે નહિ તેવી રેખામાં વર્તે છે; ખરી રીતે તેઓ એક બીજાના સંયોગમાં નથી.

“અતિશય કોમળ અને આપણા પોતાનાથીજ બીજે નંબરે આવેલાં અંતઃકરણ, આપણે શામટે ખૂબ જાણીએ છીએ અથવા શાથીએ છીએ તેનું અધુરું કારણ પૂરું જાણતાં નથી!”

હવા, પાક, તાજી નવલકથા, સ્ત્રીની સ્વચ્છતા, આપણા પાંડોશીઓની સુખાકારી અને પુસ્તકોની સ્થિતિ, આપણા જીવનની સાથે કશો સંબંધ ન નાદરખામીઓ, અને ખરા અંતર પણ અર્થ કરીએ છીએ. ખત્તેઓમાં હોય તેવા દરેક વિષયની આબજેખર હરકોઈ વસ્તુ જેમ વધારે શુદ્ધ સં

નજીવી, અથવા ઓછી અગત્યની હોય છે, તેમ તેની વાતો વધારે થતી હોય એમ લાગે છે; અને જેઓને કાંઈપણ બોલવાની જરૂર ન હોય તેવા વિશેષે વાતો કરતા વારંવાર જણાય છે.

વાતચિત એ એક મોટી આવડત છે, એમ થોડાજ મનુષ્યો સમજે છે. કોઈ કુટુંબને ખરેખર રીતે એકત્ર કે ખરેખર રીતે સમભાવી થવાને માત્ર પ્રીતિ, અને સહવિચારનીજ જરૂર છે; એટલુંજ નહિ, પણ વિચાર આપવા અને જાણવાની પહોંચ અને શક્તિ હોવી જોઈએ. જે લોકો તમને ખુશ ન કરતા હોયતો તેમને ખુશ કરવાને તમે પ્રયત્ન કરો.

પોતાના મનમાં જે આવે તે જટ દઈને કહી દેવાનું અભિમાન લોકો વારંવાર ધરાવે છે, અને ખેશક દરેક મનુષ્યે સત્યવક્તા અને નિષ્કપટી થવું જોઈએ; પણ વાતચિત એ ખીજી વસ્તુઓની માફકજ છે; અને જે આપણે તેને રસિક કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો તેમાં આપણે કંઈક શ્રમ લેવો જોઈએ.

આપણા કુટુંબગૃહને સુખી કરવાને આપણે સઘળા ઘણું કરી શકીએ.

“ઉજળતી દોલતની ભરતીથી, તેને શાભાવવાની શક્તિથી; અને તંદુરસ્તીના અભિષેકથી મનુષ્ય જાતિનું કદ્યાણ કરવાને, આપણું અદ્ય લાગ્ય ના પાડે છે, પણ ખુશામત રહિત અને સર્વ પ્રશંસનીય સહનશીલ પ્રીતિનાં નમ્રકાર્યની સુખકારકે બક્ષિસ ધરવર સર્વને આપે છે.”

બીજાઓ શિક્ષા કરે છે તેના કરતાં ખરાબ સ્વભાવના મનુષ્યને પોતાની મેળે વધારે શિક્ષા થાય છે.

“આ પ્રમાણે બીજાઓને હંમેશાં પગવતાં પોતે નિરંતર પગવતાં ગુસ્સે થવામાંજ માત્ર તે આનંદ માને છે.”

વળી કોઈ દિવસ આનંદમાં નહિ રહેવાથી તે કોઈ દિવસ સુખ પામતો નથી. નિઃસંદેહ તે બીજાઓને પણ દુઃખી કરવાને ઘણું કરે છે. આપણા પરિચિત જનોને સુખી કરવાને કોઈ

મોટા ભોગની જરૂર નથી, તેમજ માત્ર સારી ધારણાજ પુરતી નથી. તેમાં પહોંચ, આવડત અને મહાવરો નોંધ્યે છીએ. કોઈપણ સાઈ અથવા ખરાબ કાર્ય સારી રીતે કરવાનો પણ મહાવરો હોવો નોંધ્યે.

માયાણુ અને મળતાવડી રીતભાત અમત્કારીક થશે એક બુની કહેવત છે કે.—“રીતભાતથી માણસ થાય છે.” બે-શક તે ખરૂં છે કે ઘણાં મનુષ્યો રીતભાતથીજ માણસાઈમાં આવ્યાં છે, અને તેના અભાવથી ઘણાં પાયમાલ થયાં છે. મુખ્ય પ્રધાન પણ જ્યારે પોતાના મંત્રિમંડળને પસંદ કરે છે ત્યારે એકલા ડહાપણુ, વકતૃત્વ અથવા શક્તિ કે આખરૂનો નહિ પણ કેટલેક દરજ્જે રીતભાત, ખીબ્બોની સાથે હુળીમળીને કામ કરવાની પદ્ધતિનો વિચાર કરે છે.

તોછડાઈ એ શક્તિ નથી, ખરેખર તે વારંવાર નખખાઈનું આચ્છાદન છે. શેકસ્પીઅર, માઈ અન્ટની પાસે જુદસર વિષે આ પ્રમાણે કહેવડાવે છે.—

“તેનું જીવન એવું નમ્ર હતું, અને તત્વોનું
તેનામાં એવું મીઠાણુ થયું હતું કે કુદરત પોતે ઉભી થઈ
દુનિયાને જાહેર કરે કે, મનુષ્યજાતિનો આ નમુનો છે.”

૧. મોટો રોમન સરદાર. મિસર દેશની ક્લીઓપેટા રાણીથી તે મોહિત થયો હતો અને તેના પાસમાં પડવાથી રોમન લોકોએ મિસર સાથે લડાઈ કરી. અન્ટની તેમાં નહિ ફાવવાથી અને સર્વેએ તેને તથ દીધો તેથી તે આપઘાત કરી મુઓ. ઇ. સ. પૂ. ૮૩-૩૦

૨. પ્રખ્યાત રોમન. સીઝરે ફાર્સેલીયાની લડાઈમાં તેનો જીવ બચાવ્યો અને તેને પોતાનો મિત્ર કર્યો અને ફ્રાન્સનો હાકેમ બનાવ્યો. પણ કેસર અને ખીજા રોમન નાગરિકોએ તેને સીઝરની સામે કાવત્રામાં સામેલ કર્યો અને સીઝરનો ઘાત કરાવ્યો. સીઝરનું વેર લેવા તેના દીકરા ઓક્ટેવિઅસ અને અન્ટનીએ તૈયારી કરવાથી તે ગ્રીસમાં જતો રહ્યો, પણ તેને શીલીપીની લડાઈમાં હરાવવાથી તેણે આપઘાત કર્યો ઇ. સ. પૂ. ૮૫-૪૨.

“ગીતવાદના સંબંધમાં સુરભેળ અને ખેસુર કોઈ કોઈ વાર ધારવામાં આવે છે, ખરેખર તેનો અર્થ એવો ઉઠો છે કે અંતઃકરણનો અનુરાગ અથવા ખેસુર.”

જે ઠપકો દેવાની જરૂર હોય તો, કંઈ નહિ તો પણ માયાણુ રીતે બોલો; તેમાં વિશેષ કરીને બાળકોને; કારણ કે બાળકનું નાનું ઘોડીયું માણસના તારામંડળવાળા આકાશ કરતાં વધારે જલદીથી અંધકારયુક્ત થઈ જાય છે. આપણે સાંભળ્યું છે કે રડતા બાળકને એક સપાટાથી હસતું બાળક કરી દેવાને રૂબેન્સ^૨ શક્તિવાન હતો. જીવનમાં આપણે સઘળા તેમ કરી શકીએ. એકજ શબ્દ બસ છે. સઘળા બાબતમાં,

“ સવિનયવચનામૃતપ્રવા-
હૈર્જનિતસુસ્વા વિપદોઽપિ ન સ્મરંતિ । ”

“નમ્ર વચનામૃતના પ્રવાહોથી માણસને એવું સુખ થાય છે કે જેથી તેઓ વિપત્તિ પણ ભૂલી જાય છે.”

“નમ્રતાથી બોલો! અંતઃકરણના ઉંડા કુવામાંથી નીકળતી આ એક સહેજ ખાખત છે; તેથી જે સારું થાય છે, અને આનંદ ઉપજે છે, તે અનંત સ્થિતિ બતાવી આપશે.”

ખાનગી રીતે ઠપકો આપવો, અને બહાર વખાણુ કરવાં એ રીત પણ સારી છે. જે ખાનગીમાં કહેવાય છે તે વધારે સારા ભાવથી કબુલ કરાશે, પ્રીતિયુક્ત ગણાશે, ખરેખર વધારે અસર કરશે, અને બહારનાં વખાણુ વિશેષે ઉત્તેજક અને ઉમદા બદલો છે.

ન ચાલતાં જે તમારે ઠપકો આપવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે કરવામાં ગંભીરાર્થ અને દીલગીરી બતાવો; જે તમારાથી બની શકે તો કોઈ દિવસ ગુસ્સો અથવા ત્રાસ બતાવો નહિ.

૧. પ્રખ્યાત ફ્લેમિશ ચિતારો. ઇટલીમાં જન્મ તે ઘણો મુધર્યો હતો. ઇંગ્લંડના પહેલા ચાર્લ્સ રાજ્યએ તેને નાઇટનો ઇતકાજ આપ્યો હતો. ૧૫૭૭-૧૬૪૦

આકિંદસે^૧ તેના ગુલામને કહ્યું હતું કે “જે હું ગુસ્સે થયો ન હોત તો તમને મેં શિક્ષા કરી હોત.” જે તમને ગુસ્સો ચડ્યો હોય તો બોલ્યા પહેલાં સહેજ થોભો અને વિચાર કરો. શ્રેષ્ઠ કેળવણીના વિશેષ લક્ષણ તરીકે મેથ્યુઆર્નોલ્ડ આ પ્રમાણે નમુનો આપે છે કે “મનુષ્યોની દયાળુ ખુબ સાથે અથાગ છૂટ, સ્થિતિનું ભાન અને કાર્યોનો સખ્ત વિચાર તેમાં રહેલો છે.”

મૃત્યુ સર્વને જલદીથી સરખા કરશે, ત્યારે આ વાત મનમાં રાખો અને સદ્ગુણરૂપને યોગ્ય એવા વિનયથી દરેક સાથે વર્તો.

જે તમારાથી બને તો કોઈ મિત્રથી ગુસ્સામાં અથવા અભાવથી પણ જુદા પડો નહિ. યાદ રાખો કે, હરકોઈ વખતનું જુદું પડવું કદાચ છેલ્લું હોય.

કેટલાક શબ્દો પ્રકાશના કિરણો જેવા છે. બીજાં તીક્ષ્ણ તીર જેવા અગર સર્પના દંશ જેવા છે; અને સખ્ત શબ્દોથી જે એવા ઉંડા ઘા થાય, તો માયાળુ વચનોથી કેટલી ખુશી થાય?

ન્યૂઝર્ન હર્બર્ટ^૨ કહ્યું છે:—“સારાં વચનના કંઈ પૈસા પડતા નથી, અને તે ઘણાં કિમ્મતી છે.” કારણ કે,

“આડાં અવળાં કેંકેલાં તીરો

ધ પધારીએ નહિ ધારેતે ટેકાણે વાગે છે

અને જેમ તેમ બોલેલાં વચનો

નિરાશ થએલા હૃદયને શાન્ત કરે અથવા જખમી કરે.”

બોલવું એ પણ હિંમતમાં જરૂરનું નથી. ન્યારે પીટરે^૩

૧. ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા, ગણિતશાસ્ત્રી, સરદાર, અને રાજનીતિક્ષણ પ્રરૂપ. તેણે પ્લેટોને એક વખત મોતની શિક્ષામાંથી બચાવ્યો હતો. તે લડાઈમાં કોઈ દિવસ હાર્યો ન હતો. તે કારીગર તેમજ ગવૈયો પણ હતો ઇ. સ. પૂ ૪૦૮.

૨. ઇંગ્લેન્ડ પાદરી અને કવિ ૧૫૯૩-૧૬૩૨.

૩. જસસ ક્રાઇસ્ટનો એક શિષ્ય અને તેનો આગ્રહી મતાનુયાયી તેને ઉપે માથે ક્રાઇસ્ટની માફક મારવામાં આવ્યો હતો; મૃત્યુ આશરે ૬૬.

ક્રાઇસ્ટ^૧ નો અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે “તે પ્રભુએ (ક્રાઇસ્ટે) પીટર સામું બોયું” તિસ્કારયુક્ત તે ગમગીન ચહેરો બસ હતો. પીટર બહાર નીકળીને ખૂબ રડ્યો. મોહું તીવ્ર દુઃખ આપી શકે છે એ જેમ સત્ય છે, તેમ આંખનો એક માયાળુ ઇસારો પણ અંતઃકરણને આનંદથી નવાવી મૂકે છે. લાંબા વિયોગ પછી જે ખૂં સન્માન આપણને મળશે એમ આપણે બંધુતા હોઈએ, તેને માટે આપણે કેવા તલપી રહીએ છીએ; અને આપણે સવારમાં મળીએ છીએ ત્યારે હસતો ચહેરો કાળાશ પામેલા દિવસને પ્રકાશિત કરે છે. હરકોઈને પ્રિય લાગે તેવું થવું બહુ સારું છે.

અતિશય મિતભાષી થઈ શરમાળ થાયો નહિ. તમારી પ્રીતિ બતાવવામાં બીઓ નહિ. જે તમે ઉમળકાવાળા ન જાણ્યો તો પ્રીતિ રાખવી એટલુંજ બસ નથી, ઉત્સાહી અને નમ્ર, વિચારવંત અને પ્રેમી થાયો. ઉપયોગી થવા કરતાં સમભાવી (સુખદુઃખના ભાગીયા) થવાથી મનુષ્યોને વધારે મદદ મળે છે; પ્રીતિ એ પૈસાથી વિશેષ છે, અને બક્ષીસ કરતાં માયાળુ શબ્દો વધારે આનંદ ઉપજે છે.

ન્યારે બેન્જામિન ઉરેસ્ટને^૨ પૂછવામાં આવ્યું કે તને ચિત્રકાર કોણે બનાવ્યો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “મારી માતાના ચુંબને.”

કનક્રયુશ્ચસે કહ્યું છે કે, “જે ગૃહધર્મ બરાબર બજાવવામાં આવે તો યજ્ઞ કરવા દૂર જવાની શી જરૂર છે.”

જીવનરતું અતિ મૂલ્યવાન અને શોભાયમાન આભૂષણરૂપ તમારા મિત્રોની જે પસંદગી તેમાં ઘણી કાળજી રાખજો. ન્યૂઝર્ન હર્બર્ટ^૩ કહે છે કે, “સોબત સારી કરો જેથી તમે તેવા સારા થશો.” એક સ્પૅનિશ કહેવત છે કે—“તમે કોની સોબતમાં રહો છો તે કહો, એટલે તમે કોણ છો એ હું કહીશ.” જે મનુષ્ય પોતાની

૧. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મપ્રવર્તક, ઇસ્વીસન તેનાપરથી શરૂ થયો છે.

૨. અમેરિકાનો ઇંગ્લેન્ડમાં રહેતો ચિત્રકાર ૧૭૩૮-૧૮૨૦.

જાતનો સારો મિત્ર નથી તે કોઈ ખીજનો સારો મિત્ર થઈ શકશે નહિ.

“યસ્ય સ્વાત્મનિ નો મૈત્રી તસ્ય મૈત્રી કુતઃ પરે”

ભાવાર્થ—“જેને પોતાની જાતની સાથે મૈત્રી નથી તેને ખીજની સાથે કયાંથી હોય !”

“સારી પસંદગીના મૈત્રી સર્વ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે,
આપણા સઘળા આનંદને દિગુણ કરે છે,
અને આપણી મુશીબતોને ભાંગી અર્ધાં કરે છે.”

શ્રીમિત્રોની ડહાપણુચુકત પસંદગી પણ એટલીજ જરૂરની છે. સામાનના વખતથી અત્યાર સુધીમાં ઘણું ડહા પુરૂષો મોહિનીઓથી પાચમાલીને પામ્યા છે.

“જેનું દીલ, જેકે મોહું હતું,
તો પણ સુંદર મોહિનીઓના પાશમાં ફસાઈ
તેણે નીચરૂપ ધારણ કર્યું.”

લિલિએ કહ્યું છે; મૈત્રી એ “મનુષ્ય જીવતરનો મણિ છે.” અને મિત્ર વગરનો મનુષ્ય ઘણો દયા પાત્ર છે, કારણ કે વિશેષ કરી સંભવિત રીતે તેમાં તેનો પોતાનોજ દોષ છે.

“દેવથી એટલો બધો શાપિત કોઈ નથી,
એટલો બધો તદન શન્ય કોઈ નથી,
પણ કોઈ અંતઃકરણ, જે કે અનુભવું હોય,
તો પણ તેના અંતઃકરણની સાથે મેળ લે છે.”

કેબલ દીલગીરીથી કહે છે, તે પ્રમાણે આપણુ સઘળાએ શૂન્ય અને એકાંતવાસી રહેવાની જરૂર ખરેખર નથી. જેમ કે,

“આપણા યોગી મહાત્માઓ દરેક તેની પોતાની
પુશી અથવા દિલગીરીની હદમાં ગુપ્ત વચ્ચે છે અને
બુદ્ધિ ભરે છે.
આપણાં ચક્ષુ સઘળે આસપાસ અંધકાર અને પ્રકાશમાં
અંતઃકરણમાંથી તાજ નીકળી આવતા પોતાના
રંગો દેખે છે.”

તોપણ કોઈ વખતે એકલા રહેવાની છૂટ હોવી એ બેશક સાઈ છે, કારણ કે જે તમે હૃદયમાં તમારા પાડોશીની સંગે રહો તો તેનાપર તમારી પ્રીતિ રહેવી મુશ્કેલ છે.

ઘણું કરીને અનિવાર્ય રીતે એમ બનશે કે વખતોવખત તમારા મનમાં આવશે કે દુઃખોદ્ગાર કાઢવાનું તમારે કારણ છે. જે એમ થાયતો સહનશીલ અને વિચારી થાઓ. તમારા મિત્રના વિચારને આધારે તેનો તોલ કરો. ઉતાવળમાં કંઈ કરો નહિ. કુદરત તેમ કરતી નથી. એક બુની કહેવત છે કે,
“અતિશય ઉતાવળ, કનિષ્ઠ અડપ.”

“સહસા વિદધીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।

વૃણતે હિ વિમૃશ્યકારિણં ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥૧॥

કિરાતાર્જુનીયં.

ભાવાર્થ—“સહસાકાર્ય કરવું નહિ, તેવો અવિવેક પરમ આપત્તિઓનું સ્થાન છે. વિચારીને કાર્ય કરનારા પુરૂષને શુભવાળી સંપત્તિઓ પોતાની મેળે વરે છે.”

(ઉતાવળો સાતવાર પાછો વળે) બધુંતો ઠીક, પણ ઉતાવળા થઈ કજીઓ કરશો નહિ; તે પર સારી રીતે વિચાર કરો; વિલંબ કરો. રાત્રે તમે ગમે તેવા ખીજેલા હો તોપણ ઘણી વખતે સવારનો દેખાવ બુદ્ધિજ થઈ જાય છે.

જે તમે અતુર અને નિર્ણયાત્મક પણ હૃદયભેદક પત્ર લખ્યો હોય અને એક દિવસ તેને મૂકી રાખશો તો ઘણું કરીને સુદલ મોકલાશેજ નહિ.

તમારાથી બને તેવા સારા મિત્રો કરો. એકે મિત્ર ન હોય તેના કરતાં એક ખરાબ મિત્ર કરવો એ વધારે ખરાબ છે.

“ઘાતકી માણસોના માર્ગને અનુસરો નહિ,
અને ખરાબ માણસને રસ્તે જાઓ નહિ,
તેથી દૂર રહો, તે પાસે થઈને પણ નીકળો નહિ,
તેમાંથી ખસી જાઓ, અને દૂર જતા રહો.

કારણ કે જ્યાં સુધી તેઓએ નુકસાન કર્યું ન હોય,
ત્યાં સુધી તેમને ઉંઘ આવતી નથી,
અને કોઈને જે તેઓ પાડતા નથી
તો તેમની ઉંઘ ઉઠી જાય છે.
ઘાતકીપણું તેમનું ભોજન છે,
અને જીવમ તેમનું મઘપાન છે,
પણ ન્યાયી માણસોનો કેડો,
ચળકતા પ્રકાશ જેવો છે,
જે ખુલ્લા દિવસમાં
વધારેને વધારે પ્રકાશે છે.”

જે કે ઘાતકી અને મૂર્ખાઓને મિત્ર કરવા એ એક મોટી
જુલ છે, તો પણ, તેમને દુર્શ્મન કરવા એ ગેરસમજ છે,
કારણ કે તેઓની સંખ્યા મોટી છે.

લેખ્ય બુદ્ધિકૌશલ્યપૂર્વક કહે છે કે “હાજર હોય તેમને
લીધે ગેરહાજર હોય તે વહાલાં લાગે છે” પણ પ્રીતિ, ખામોશ
અને સમભાવ એથી પણ વધારે કરે છે.

જે સઘળું તમે આપી શકો તે માગવાનો મિત્રોનો સારો હક
છે; પણ તમારી પાસેથી ઉછીનું માગવાનો તેમને હક નથી.

“ઉછીનું આપનાર કે ઉછીનું લેનાર બેમાંથી એક તું થા
નહિ” એમ શેકસ્પીઅર કહે છે.

કારણ કે ઉછીનું આપવાથી નાણાં અને મિત્ર બન્ને વા-
રંવાર ખોવાય છે, અને ઉછીનું લેવાથી વ્યવહારની ધાર ખૂંટી
થઈ જાય છે.

અને સાલોમન આપણને ચેતવે છે કે—

“જે અન્નહ્યાનો જામીન શાય તેને પરિતાપ ઉપજે છે.
પણ જે જામીનગીરીને ધિક્કારે છે તે હોશિયાર છે.”

મિત્રો તમને ઘણા ભયમાંથી બચાવશે, અને ઘણાં દુઃખ

દૂર કરશે. જ્યારે આગરટસને^૧ તેની પુત્રી બુલિઆએ^૨
લલિત કર્યો ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે “જે અંધિપા^૩ અથવા
મીસિનસ^૪ બેમાંથી એકે જીવતો હોત તો આમાનું કંઈ
થાત નહિ.

અને જે તમે સારા મિત્રો કર્યા હોય તો તેને નિભાવી રાખો.
“જે મિત્રો તારે છે, અને જેનો સ્વીકાર અજમાયેશથી થયો છે,
તેમને લોહની સાંકળથી તારા આત્મા સાથે મજબુત બાંધ.”

ગમે તેવું નજીવું પણ તેમને બડબડવાનું કારણ તું આપ નહિ.

અને જે મૃત્યુ વિયોગ કરાવે છે, તો પણ તેમને ફરીથી
મજવાની મીઠી આશા રહે છે. તેથી આપણને તેમની ખોટ
તો પૂરી પડતી નથી, તોપણ

“વર્ષે વર્ષે જેમ આપણે નગર આગળથી

આપણા મિત્રો ખોઈએ છીએ, તેમ સ્વર્ગમાં

આપણો પક્ષ વધતો જાય છે એમ માનવું એ દીલપસંદ છે.”

જીવતરનું ઘણું જ અગત્યનું કામ લગ્ન છે. જ્યાર સઘળાં
જગતને શોભાવતો અને ઉશ્કેરતો જણાય છે. પૃથ્વીપરના નાના
કીડાનું તેનાથી આકાશમાં ઉડતું પતંગીયું બને છે. વસંતઋતુમાં
પીંછાને રંગ ચડે છે, અને આગિયા કીડાના દીવા પ્રકાશિત
થાય છે; પક્ષીઓના ગાયનને તે જાગૃત કરે છે, અને કવિના
કાવ્યને પ્રેરિત કરે છે. જડ કુદરતને પણ તે મોહનો અસર
લાગતી જણાય છે, અને નવ નવીન રંગોથી ફૂલો ખીલે છે.

સાંધેમોનિહિસ કહે છે કે “મનુષ્યને સારી સ્ત્રી કરતાં
ખીનું કોઈ મોટું સુખ નથી અથવા ખરાબ સ્ત્રી કરતાં કોઈ
ખીનું મોટું દુઃખ નથી.

૧. રોમનો પાદશાહ. ઍન્ટોનિ તેનો બનેલો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૬૩-૯૪

૨. આગરટસની દીકરી ઘણીજ વિખ્યા હતી; તે મર્સેલસ, અંધિપા
અને ટાઇમિરીઅસને એક પછી એકને પરણી. આગરટસે તેને દેશનિકાલ
કીધી. છેવટે તેને ટાઇમિરીઅસે જીવમરણથી મારી નાંખી. ઇ. સ. પૂ.
૩૬-૧૪.

૩. આગરટસને જમાઈ અને મિત્ર. ઇ. સ. પૂ. ૬૩-૧૨.

૪. આગરટસને મિત્ર.

“ ભર ચોમાસાના દિવસમાં બધુની ત્રીણી ફરફર અને એક કઠિયાળી સ્ત્રી બંને સરખાં છે. ”
 “ વિશાળ ઘરમાં લવલવતી આરતની સાથે રહેવું, તેના કરતાં મોભારાના એક ખુણામાં રહેવું વધારે સારું છે, ”

“ અનુકૂલા ગૃહે भार्या किं तस्य त्वपरैः सुखैः ।
 प्रतिकूला गृहे भार्या किं तस्य त्वपरैः सुखैः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—“જેના ઘરમાં અનુકૂળ સ્ત્રી છે, તેને બીજાં સુખની શી જરૂર છે, અને જેના ઘરમાં પ્રતિકૂળ સ્ત્રી છે, તેને બીજાં સુખ શા કામનાં છે. ” ?

લગ્ન પસંદગીના સંબંધમાં બહુ કિમ્મતી શિખામણ આપવી એ સંલલિત રીતે સહેલું નથી; કેટલાંક કારણો તો ખરેખર પ્રત્યક્ષ જ છે. કાચી ઉમ્મરે પરણવું તે સારું નથી. ન્યારે વરકન્યાનું બેડું ઘણું નાનું હોય છે ત્યારે સર એચ. ઈ. સર કહે છે કે “બાણે કે એક મીઠા વટાણો બીજા વટાણા ઉપર ચડાવેલો હોય” તેમ છે. કેવળ પૈસાને માટે અગર પૈસા ન હોય તો પરણશો નહિ; જેઓ પૈસા સારૂ પરણે છે તેઓ “પોતાના જીવતરના સઘળા સંતોષ અને વિચારવંત અનુકૂળતા કરતાં પૈસાને વિશેષ કિમ્મતી ગણી, લોકોની નજરમાં પૈસા કરતાં ઓછી કિમ્મતના જણાય છે; અને ન્યારે તેઓ પૈસા અને તેમના દુઃખને સરખાવે છે, ” ત્યારે જે જીવતર તેમણે વેચ્યું છે તે “લીધેલા સઘળા પૈસા ખોઈને પણ પાછું લેવાને કેવા ખુશી હોય છે ?”

તમે ધારશો નહિ કે લગ્ન કરવાથી “તમારી બતપર પુખ્ત-સમાન યોજાે રાખે, ન્યારે ન્યારે એકાંતવાસ અને મુશ્કેલ કામમાં તમને કંટાળો ઉપજે ત્યારે ત્યારે પાસે રહે, અને ન્યાં જરૂર ન હોય ત્યાં વચમાં ન પડે, એવા કોઈ લાવણ્યતાવાળા સાદા, આનંદી, લોળા પ્રાણીના અધિક અલંકારથી તમે તમારી વાસ્ત-

વિક જીવંતી ગુભર્યા કરો. “આ તરંગો છે, માત્ર લોગી રંગીલા બુવાની આંખોનાં સ્વપ્નો છે. ”

“ भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा । ”

ભાવાર્થ—“પત્ની છે તે પતિવડે સદા ભરણુ પોષણુ કરવા યોગ્ય અને રક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે.”

જેરિમિ ટલર કહે છે કે, હોમર “પતિધર્મનાં લક્ષણોમાં ઘણી મૃદુ સંજ્ઞાનો ઉમેરો કરી કહે છે. તારી સ્ત્રીનો તું પિતા માતા, અને બ્રાતા (તુલ્ય) થવાનો છું, લગ્નની સ્થિતિ નિરાધાર બાળકની સ્થિતિ કરતાં સારી હોય તો પણ આમ થવાનું મોટું કારણ છે; કારણ કે તારા માટે જે પોતાનાં માતૃપિતા અને બ્રાતાનો ત્યાગ કરવાને બંધાય છે, તે એક પિતા વગરના બિચારા બાળકની માફક કંગાળ થઈ બચ છે, તેથી આ સઘળી ખોટ તારે પૂરી પાડવી બેઠએ, અને તેથી પણ વિશેષ કરવું બેઠએ. ”

જે આમાં કંઈ પણ શંકા તમને રહેતી હોય તો લગ્ન કરશો નહિ. લગ્ન પછીની સ્થિતિ કાંતો ઘણી સુખી અને કાંતો ઘણી કંગાળ હોય છે.

લગ્ન એ એક મોટી જવાબદારી છે. આંખનો સંપૂર્ણ ભરોસો રાખો નહિ અથવા તેથી મોહ પામો નહિ, કારણ કે “લગ્ન, હાથ અને આંખથી કરવાનાં નથી, પણ વિચાર-શક્તિ અને અંતઃકરણની લાગણીથી કરવાનાં છે. ”

સારી સ્ત્રી બહારની બાબતોમાંજ નહિ, પણ મનની બાબતોમાં સહાયભૂત થાય છે. શેકરપીઅર કહે છે કે, “નીચ મનુષ્યો પ્રીતિમાં પડે છે ત્યારે તેઓમાં સ્વાભાવિક હોય તેના કરતાં વિશેષ ખાનદાની આવે છે” અને જે નીચ મનુષ્યો પર હિતબાતર આવી જખરી અસર થાય છે તો જેઓમાં સ્વાભાવિકજ ખાનદાની હોય તેની તો પછી શી વાત ! કારણ કે,

“ એવા આત્માઓ છે જે તેમની સિદ્ધ થએલી આશાઓ અને

પરસ્પરની પ્રીતિથી જ્યાં જ્યાં ગમન કરે છે ત્યાં ત્યાં તેઓના કદમની આસપાસ એવી મોહક અસર ફેલાવે છે કે, તેઓ આ દુનિઆથી ઉચ્ચતર પદે વસતા દેખાય છે.

જેરિમિ ટેલર કહે છે કે “ લગ્ન એ ઇશ્વરસ્થાપિત છે, તે સંયોગમાં પવિત્ર છે, રહસ્યમાં પાક છે, ભાવાર્થમાં પવિત્ર સંસ્કાર છે, સંજ્ઞામાં પ્રતિષ્ઠિત છે, કાર્યોમાં ધર્મપરાયણ છે, તે જનમંડળોનો લાલ છે અને ઇશ્વરની પવિત્રતા ” છે.

ટર્યુલિઅન^૧ કહે છે કે, “જે સુખદાયક લગ્ન થયું હોય તો તે સુખનું જ્યાન આપણે કયા શબ્દોથી કરવાના છીએ ? ...તેઓ પ્રાર્થના સાથે કરે છે, ભક્તિ સાથે કરે છે, ઉપવાસ સાથે કરે છે, દુર્ઘટપણામાં, આપત્તિમાં, વિદ્વાંતિમાં સાથે રહે છે; એકે બીજાથી કંઈ છાનું રાખતું નથી, અથવા બીજાને બોલારૂપ થતું નથી. આવું જુએ છે ત્યારે કાઇરેટ આનંદ પામે છે, આવાંને પોતાની શાન્તિ આપે છે. જ્યાં યુગલ હોય છે ત્યાં તે હોય છે, અને જ્યાં તે હોય છે ત્યાં સંકટ હોતું નથી.”

આપણી લગ્ન ક્રિયાનાં ગંભીર અને ઉત્તમ વચનો પ્રમાણે “ ઉન્નતિ કે આપત્તિને માટે, સમૃદ્ધિ કે નિર્ધનતાને માટે, મંદવાડ અને આરોગ્યતાને માટે, જ્યાં સુધી મૃત્યુ વિયોગ કરાવે ત્યાં સુધી પ્રીતિ પોષણને માટે” કન્યાનું પાણીગ્રહણ કરો.

સ્ટેન્લિ કહે છે કે “ સુખી લગ્ન એ જીવગાનીમાં નવીન શરૂઆત છે. સુખરૂપ અને ઉપયોગી થવાને માટે નવું પ્રારંભ સ્થળ છે; આપણા ગતકાળને તેની સર્વ મૂર્ખાઈ તેમજ ગુન્હા અને ભૂલો સાથે હંમેશને માટે આપણી પછવાડે ઘણે દૂર મૂકી દેવાની અને જે ભવિષ્ય આપણી આગળ ખુલ્લું થાય છે, તેમાં નવી આશાઓ, નવી હિમ્મત અને નવી શક્તિથી આગળ ધસવાની એકજ વખત મળતી તે એક મોટી તક છે, સુખી ઘર એ સ્વર્ગનો એક અચ્છો નમુનો છે; જે ઘરમાં પતિ અને પત્ની; પિતા અને માતા, ભાઈ અને બહેન, બાળક અને માવતર

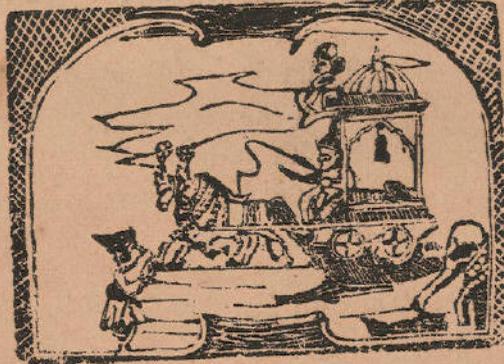
બીજું કોઈપણ મનુષ્યપ્રાણી કરી ન શકે તેમ, તેઓનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોમાં આગળ વધવાને નાનાપ્રકારે એક બીજાને સહાયક થાય છે; કારણ કે જેઓ એકજ હાડનાં અને એકજ લોહીનાં હોય, જેનાં સુખ અને કીર્તિથી આપણે સુખી અને વિજયવંત થઈએ છીએ, જેનાં દુઃખથી આપણે દુઃખી થઈએ છીએ, જેનાં સ્વાર્થ, નબળાઈ અને દુનિઆદારીથી આપણે આ સંસારમાં ઘસઠાઈએ છીએ, જેની પવિત્રતા, ઉદારતા અને શક્તિથી આપણે લગલગ આપણી મરણ વિરૂદ્ધ દુરજ બળવી સ્વર્ગ અને પ્રભુપદ પામીએ છીએ, તેમની માફક બીજા કોઈને એવા પ્રસંગો મળતા નથી; બીજા કોઈ એક બીજાનાં એવાં લક્ષણ જાણતો નથી; અને બીજા કોઈ અન્યના કૃત્યાણ કીર્તિ, આગર અને લલાઈ માટે પોતાનું હિત જોખમમાં નાખતો નથી.”

છેવટમાં કહેવાનું કે છોકરાંઓ એ એક મોટી પણ કાંઈ ઓછી મનોરંજક જવાબદારી નથી. જી. હર્બર્ટ^૧ કહે છે, “એક સારી માતા સો મહેતાજી જેવી છે.” કોઈ કોઈ વાર છોકરાંવિષે “ આપ્યાં ” એમ કહેવામાં આવે છે, અને “ જે પરમેશ્વરે મોટું આપ્યું છે, તો તેને પોષવાને તે ખોરાક આપશે ” એવું કહીને અવિચારી માવતરે તેમની પોતાની દુરજમાંથી નીકળી જાય છે. પણ મેંથ્યુ આનોલ્ડનું કહેવું વ્યાજબી છે કે, જે છોકરાંઓને થોડા નિશ્ચિત અને યોગ્ય સુખમાં સારી રીતે તમો ન રાખી શકો તેવાં નાનાં બિચારાં છોકરાંઓને દુનિઆમાં જન્મવાવાં એ કંઈ ન્યાય નથી.

પ્રીતિના પ્રકાશમાં તેમને ઉછરવા દો; જે તેઓના બચપણમાં પ્રીતિની અનુકૂળ ગરમીનું સુખ તેમને મળ્યું હશે તો તેઓ જીવતરની થંડી સારી રીતે સહન કરશે.

જે મનુષ્યનો પોતાનાં બચ્ચાંપર પ્યાર હોય છે, તે સિવાય બીજા કોઈ કહી શકશે નહિ, કે તે વહાલી મુડીની મધુર વાત-

ચિતમાં અંતઃકરણને આલ્હાહ આપે તેવા કેટલા બધા મીઠા શબ્દો આવે છે; તેઓનો છોકરવાદ, તેમનું તોતડું બોલવું, તેમના નાના ગુસ્સા, તેમનું નિરપરાધીપણું, તેમની અપૂર્ણતા, તેમને જોઈતી ચીજો એ સર્વ, જેઓ તેમની જાત અને સહવાસમાં મગ્ન રહે છે, તેમને તેટલા ખુશી અને આનંદના નાના ઉભરા રૂપ લાગે છે; પણ જે પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાંઓને આહતો નથી, તે એક સિંહણને ઘરમાં પોષે છે; દીલગીરીના માળાનું સેવન કરે છે; અને કલ્યાણ જાતે પણ તેને સુખી કરી શકતું નથી; તેથી કરીને મનુષ્યને પોતાની સ્ત્રીપર પ્રીતિ રાખવાને ફરમાવતી ઈશ્વરની સઘળી આજ્ઞાઓ, આનંદની ઘણી આવશ્યકતા અને સ્થાન સિવાય બીજું કશું નથી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઉદ્યોગ.

उद्यमेन हि सिद्धयन्ति कार्याणि न मनोरथैः

नहि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—કામ સરે ઉદ્યોગથી, નરી ઇચ્છાથી ન થાય; સુતેલા સિંહ મુખમાં, મૃગ પેશી નવ જાય.

૨. ઉ.

કંઈ પણ વસ્તુ કોઈ દિવસ ગુમાવો નહિ, પણ ખાસ કરીને વખત કોઈ દિવસ ગુમાવો નહિ. આજનો દિવસ એકજ વાર માત્ર આવે છે અને તે વખતરૂપી વસ્તુ ફરીથી હાથ આવતી નથી. વખત એ સ્વર્ગની એક શ્રેષ્ઠ બક્ષિસ છે; અને એકવાર જોઈએ તો પછી અલભ્ય છે.

व्रजन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितां यथा ।

आयुरादाय मर्त्यानां तथा राज्यहनी सदा ॥ ૧ ॥

(ગીતિ.)

ભાવાર્થ—

જન્મ જન્મ પ્રવાહ વહીને, આગળ દોડી ન પછી ફરી આવે; ત્યમ દિન રાત્રી આયુ, વહત કરે તે ન પાછું ફરી લાવે.

૨. ઉ.

“ગત કાળ ઉપર ઇશ્વરને પોતાને પણ સત્તા નથી, કારણ કે જે થઈ ગયું, તે થઈ ગયું, અને મને મારો વખત મર્યો હતો.”

તેથી તમારો વખત હુમણા એવી રીત ન ગુજારો કે જેથી પછીથી તમોને પસ્તાવો થાય. “બહુ મોડું” અને “આમ થાત” તેના કરતાં વધારે દીલગીરી ઉપજાવે તેવો બીજો કોઈ વિચાર નથી. વખત એ વિશ્વાસે સોંપેલી મીઠકત

છે, અને તેની દરેક પળને માટે તમારે જવાબ આપવો પડશે.
“ ઉંઘમાં કસર, લોજનમાં કસર, વખતમાં અતિ કસર ”
કરો.

નેક્સને^૧ એક વખત કહ્યું હતું કે નીમેલા વખત કરતાં
હું હંમેશાં પા કલાક વહેલો હાજર રહેતો અને તેને લીધેજ
મારા જીવતરમાં સઘળી ફતેહ મેળવી હતી.

લૅડ^૨ મેલ્પને^૨ કહ્યું છે—“ યુવાન પુરુષોએ આ સિવાય
બીજી વાત કદી કાને ધરવી નહિ જોઈએ; તમારો રસ્તો
તમારે જાતે કરવાનો છે, અને તમે ભૂખે મરશો કે નહિ, તે
તમારા પોતાનાજ શ્રમ ઉપર આધાર રાખે છે.”

વળી ઉદ્યોગ એ માત્ર ફતેહને માટે અગત્યનો છે એટલુંજ
નહિ, પણ નીતિવર્તનપર તે ઘણીજ સંગીન અસર કરે છે.
જેરમિ ટેલરે કહ્યું છે કે, “ કોઈ દિવસ સુસ્ત રહો નહિ, ”
પણ તમારા વખતના સઘળા ભાગ સખ્ત અને ઉપયોગી કા-
મમાં ગાળો; કારણ કે જ્યારે આત્મા નિવૃત્ત હોય અને શરીર
સુખચેતનમાં હોય ત્યારે નવરાશની વેળાએ દુર્બુદ્ધિ સેહેલથી
પેસી જાય છે; કારણ કે કોઈ સુખી, તંદુરસ્ત, નવરૂં મનુષ્ય
લાલચમાંથી બચી શુદ્ધ રહ્યું આજ સુધી જણાયું નથી; અને
સઘળાં કામ કરતાં શારીરિક શ્રમ અતિ ઉપયોગી છે તથા તે
દુર્બુદ્ધિ દૂર કરનારો શ્રેષ્ઠ લાભ છે. ”

કેમ્બ્રિજના વચનો પ્રમાણે સૃષ્ટિ અને તેની અંદરનું જીવન

૧. સૌથી મોટા ઇંગ્રેજ દરિઆઈ સેનાધિપતી; લડાઈમાં તેની
એક આંખ ગઈ હતી. બીજી લડાઈમાં તેનો જમણો હાથ ગયો
હતો. ૧૭૨૮ માં અશુકરની લડાઈમાં તેણે ફ્રેન્ચ લોકોને હરા-
વ્યા. ૧૮૦૧ માં તે કોપનહેગનની લડાઈ જીત્યો. ૧૮૦૫ માં
ટ્રકાલગરની જીતને અંતે તેને ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો. તેણે
ફ્રેન્ચ સત્તાને તોડીવઘોડી નાંખી ૧૭૫૮-૧૮૦૫.

૧. ઇંગ્રેજ રાજદારી ૧૮૦૫ પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર ગયો, રીફોર્મ
બિલ પસાર કરવામાં તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી. ૧૮૩૪-૧૮૪૧ માં
વસુધાની આત્મનો ઉપરી હતો ૧૭૭૯-૧૮૪૮.

“ સ્વર્ગ અને અનંતપણાની તૈયારીઓ છે; અહીંઆ આપણા
ક્ષણોનો જેવો ઉપયોગ કરીશું, તેવું આયુષ્ય ઇશ્વર આપણને
આવતી દુનિઆમાં આપશે.”

બીજાએને વધારે સુખી કરી વધારે સારી સ્થિતિમાં લાવ-
વાને ગમે તેવું પણ નાનું કાર્ય કરવું, એ મનુષ્યજાતિને ઉશ્કે-
રતી મહત્વેચ્છા અને ઉન્નત આશા છે.

પીએટ્રો મેરિસિએ^૧ એક વખત મિકેલ એન્જેલોને^૨
ગરફતું પુતળું બનાવવાને કામે લગાડેલો કહેવાય છે. કિમ્મતી
વખતનો આ ગાંઠો વ્યથ હતો. પણ જો મિકેલ એન્જેલોનો
વખત દુનિઆને કિમ્મતી હતો, તો આપણો વખત એટલોજ
કિમ્મતી આપણને છે, તે છતાં પણ ગરફતું પુતળાં બનાવવા-
માં અને એથી પણ વધારે ખરાબ ગારાનાં પુતળાં બનાવવા-
માં આપણે તેને વારંવાર શુભાવીએ છીએ.

રોમના મહાન તત્વેત્તા અને રાજદારી સેનેકાએ કહ્યું છે
કે—“વખત થોડો છે એમ આપણે સઘળા બડબડીએ છીએ,
અને તો પણ તેનો ઉપયોગ આપણે બાણીએ છીએ તેથી તે વધી
પડેછે. કાંતો બીલકુલ કાંઈ નહિ કરવામાં, કાંતો અનુપયોગી
ચીજો કરવામાં, કાંતો આપણે ન કરવું જોઈએ તેવું કરવામાં
આપણી જીંદગી આપણે શુભાવીએ છીએ. આપણું જીવતર
દુંકું છે એમ આપણે હંમેશાં ફરિયાદ કરીએ છીએ; તોપણ
બાણ કે તેનો અંતજ ન હોય તેમ વર્તીએ છીએ. ”

વખતની કસરથી કેટલું થઈ શકે છે તે ઘણું તાબુબી પમા-
ડનારું છે. “નીહિબિઆ”^૩ જ્યારે ઇરાનના રાજાની ખુરશી પછ-

૧. ફ્લોરેન્સનો રાજા, તે ૧૪૬૨માં ગાદીએ બેઠો. પોપ લીઓ ૧૦
મે તેનો ભાઈ હતો.

૨. ઇટલિઅન ચિત્રકાર અને શિલ્પશાસ્ત્રી ૧૪૭૪-૧૫૬૪.

૩. એક હિંદુ ઇરાનના રાજા આર્ટાઝસ્તીઝની હબુરમાં રહેતો.
જેસેબમ ફરીથી પાંધવાની તેને જૂટ આપવામાં આતી હતી. ઇ૦ સ૦
૫૦ ૪૩૦.

વાડે ઉભો રહેતો ત્યારે પણ પરમેશ્વરની અસરકારક પ્રાર્થના કરવાનો તેને વખત મળતો.”

જે કે આપણાથી અને તેટલી સારી અને હડાપણ ભરેલી રીતે આપણા વખતનો ઉપયોગ આપણે કરીએ, તો પણ આપણામાંથી ઘણા ભાગ્યશાળી પુરુષોને પણ ઘણા સુંદર દેખાવો બેચા વિના, અને ઘણા દેશોની મુલાકાત લીધા વિના રહેવું પડે છે.

જીવતરનાં પ્રતેહ અને સુખવું એક મોટું, મારે કહેવું બે-હાથે કે ખરેખર મોટું મૂળતત્વ શુદ્ધ બુદ્ધિથી સંગીન કામ કરવાની શક્તિ છે.

સિસેરોએ કહ્યું કે, જેની પહેલી જરૂર છે તે દુર્ધર્ષતા છે જેની બીજી જરૂર છે તે પણ દુર્ધર્ષતા છે, અને જેની ત્રીજી જરૂર છે તે પણ દુર્ધર્ષતા છે; ગેશક ભતિવિશ્વાસ એ ઉપયોગી છે. પણ એમ કહેવું એ વધારે સત્ય છે કે જેની પહેલી જરૂર છે તે ખંત છે, બીજી જરૂર છે તે ખંત છે અને ત્રીજી જરૂર છે તે પણ ખંત છે. અલખત રમતના કરતાં કામ એ કંઈ જીવતરનો અધિક હેતુ નથી; બન્ને સાધનોનું એકજ પરિણામ છે.

શરીરની આરોગ્યતા માટે કામની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ મનની શક્તિને માટે તેની જરૂર છે. ચિન્તાનો એક દિવસ કામના એક અઠવાડિઆથી વધારે શ્રમિત કરે છે. ચિન્તા શરીર અંધારણને ઉંધુ વાળી દે છે. કામ તેને આરોગ્યતા અને નિધમમાં રાખે છે. સ્નાયુની કસરત શરીરને આરોગ્ય રાખે છે, અને મગજની કસરત મનને શાન્તિ આપે છે. “મનના કામથી મનુષ્યને અંતઃકરણની વિશ્રાંતિ મળે છે.”

“કેમપણ કન્યાને એવું ખરું કામ સોંપો કે જે તેને પ્રાતઃકાળથી ઉદ્યોગ કરી રાત્રે લોથપોથ કરી નાખે; પણ કામથી નિવૃત્ત થયાપછી તેની માનસિક એ સ્થિતિ હશે કે પોતાના દિવસના કામથી પોતાના ભતિ પ્રાણીઓનું ખરેખર ભલું થયું છે એવા જ્ઞાનથી તેને શ્રમ માટે દીલગીરી નહિ થાય, પણ હાંસભરેલી તેજેમય અને હિતકર શાન્તિ થશે.”

તમારી મરજીમાં આવે તે કરો, પણ કંઈકને કંઈક કરો. સ્પર્શમણિ શોધવાના અને ચોરસને વર્તુલ બનાવવાના યત્નોનું પણ કંઈક પ્રજા મળ્યું છે.

ડૉક્ટર જૉન્સને કહ્યું છે કે,—“ શબ્દો પૃથ્વીની પુત્રીઓ છે, અને કાર્ય સ્વર્ગના પુત્રો છે, ” અને જે જે તમે કરો તે સંપૂર્ણ રીતે કરો; તેમાં તમારું મન ચોંટાડો, તમારી સઘળી શક્તિઓને ખેડો; જે તમો તમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ નહિ કરો તો તેમનો લય થઈ જશે. હિઝીકીઆહ^૧ વિષે આપણે સાંભળ્યું છે કે, “ જે જે કાર્ય તેણે શરૂ કર્યું તે તે કાર્ય તેણે ખરા મનથી કર્યું, તેથી તે અભ્યુદય પામ્યો. ”

“ વિધોની સામે આગ્રહી ઉદ્યોગ કરવો એજ બુદ્ધિ છે એમ આપણે સાંભળ્યું છે; અને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિમાન પુરુષોનું નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું છે કે બુદ્ધિ એ ઉદ્યોગથી થોડીજ વધારે છે. “નયોર્જ ઇલિઅટ^૨” ના જેવી સ્ત્રી પણ ઇશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાનથી પોતાની નવલકથાઓ લખવાના વિચારને હસી કાઢે છે. પ્રમુખ ડવાઈટ^૩ થેઇલમાં^૪ છોકરાઓને કહેતો કે “બુદ્ધિ એ યત્ન કરવાની શક્તિ છે.”

ભિક્ષા એ પરિણામે કામના કરતાં વધારે કઠણ છે, અને સરવાળે એટલી કમાણીવાળી નથી. વળી દરેક મનુષ્યે ભતમહે-નતના આશ્રયી થવું બેઠાં. ફ્રન્કલિન કહે છે કે સ્વાશ્રયી ખેડુત બેઠા બેઠા ખાનારા સદ્ગૃહસ્થ કરતાં ઉત્તમ છે.

કોંગ્રેસ^૫ પોતાના પ્રખ્યાત વ્યાકરણના સંબંધમાં બોલતાં આપણને જણાવે છે કે, જ્યારે હું રોજાંદા છ પેન્સના પગા-

૧. જ્યુડાહનો રાજા. ઇ. સ. ૫૦૫-૪૯૭.

૨. ઇંગ્રેજ સ્ત્રી. નવલકથા લેખક અને કવિ ૧૬૨૦-૧૭૦૬.

૩. અમેરિકન પાદરી. ૧૭૫૨-૧૮૧૭.

૪. અમેરિકાનું એક શહેર.

૫. પ્રખ્યાત રાજનીતિ લેખક ઇંગ્રેજ ૧૭૬૨-૧૮૩૫.

રથી સિપાઈની નોકરીમાં હતો, ત્યારે વ્યાકરણ શિખ્યો હતો. મારી અભ્યાસ કરવાની જગ્યા વહાણમાં અગર જમીનપર ચોક્કીની પથારીની ફેર હતી; મારે અચકે માઝું દફતર હતું; એક લાકડાનો કટકો મારા ખોળામાં રાખી તેને માઝું લખવાનું મેજ અનાવતો: અને તે કામમાં મારા જીવતરનું એક વર્ષ લાગ્યું નહિ. મીણબત્તી અથવા તેલ લેવાને મારી પાસે કાંઈ પૈસા નહોતા. શિયાળાના વખતમાં રાતના ડ્રાનસનું અજવાળું મને લાગ્યેજ મળતું, માત્ર સગડીનું અજવાળું મળતું, અને તે પણ મારે વારે આવે ત્યારે.....શાહી, કલમ અથવા કાગળને માટે એકાદ પૈસો આપવો પડતો તે કંઈ જેવી તેવી ખાખત નહોતી. તે પૈસો અફસોસ છે કે મને એક મોટા રકમ જેટલો લાગતો; હાલ હું જેટલો છું તેટલોજ ઉંચો હતો; આરોગ્યતા પણ સારી હતી, અને કસરત પણ ઘણી મળતી. અમારા માટે બજારનું સઘળું ખર્ચ થયા બાદ દરેક મનુષ્ય દીક અઠવાડીએ માત્ર બે આના અચતા. મને યાદ છે અને સારી રીતે યાદ રહેશે કે, માઝું સઘળું ન ચાલે તેવું ખર્ચ કર્યા પછી, એક શુક્રવારે, મેં માંડમાંડ કરીને એક અર્ધો આનો ખચાવ્યો; જેનો ખીજી સવારે કાંઈક નાસ્તો લેવાનો ઠરાવ કીધો; પણ રાત્રે જીવ નીકળી બીજ એવી ભૂખ લાગી હતી, તે વખતે જ્યારે મેં મારાં કપડાં ઉતાર્યાં, ત્યારે મને ખબર પડી કે મારી અર્ધી આની ખોવાણી છે ! મારી ભૂખડુ અહરમાં અને ગોઠડી-માં મેં ઘાલીને ખચ્યાંની માફક રાચો ! અને વળી હું કહું છું, કે આવી સ્થિતિમાં, હું આવા કાર્યમાં મથ્યો અને પાર પડ્યો, તો કંઈપણ કામ નહિ થઈ શકવાનું બહાનું કઠિ એવો આખી દુનિયામાં કોઈ પણ યુવાન પુરૂષ છે કે થશે ?”

કાબેરની પાસે દ્રવ્ય નહોતું, પણ તેનામાં ઉત્સાહ અને હિંમત હતાં. એકન કહે છે કે, “ ઘણા મનુષ્યોને તેમના દ્રવ્ય અથવા શક્તિ ખેમાંથી એકેનું લાન ન હોય એમ દેખાય છે; પ્રથમને માટે જોઈએ તેથી વિશેષ, અને ખીજને માટે ઓછી માન્યતા તેઓ ધરાવે છે. સ્વાશ્રય અને સ્વાર્થત્યાગ, મનુષ્યને

પોતાનાજ કુટુંબ જળપાન કરતાં, પોતાનોજ મીઠો રોટલો ખાતાં, અને પોતાની જીવિકા પ્રમાણિકપણે મેળવવાને બાણતાં ને શ્રમ કરતાં અને પોતાને વિશ્વાસે સોંપેલી સારી વસ્તુઓની સંભાળથી વૃદ્ધિ કરતાં શીખવે છે.

પૂર્વની એક કહેવત છે કે,

“ જો કરે બજ તો

પામે ફળ:

કામચોર સિંહ કરતાં

કામચોર દૂતરો વધારે સારો છે.”

કુદરત મનુષ્યને કહે છે કે, “દરેક કલાકમાં શાજી મળે અથવા ન મળે પણ ઉદ્યોગી રહે; તું ઉદ્યોગ કરવા ઉપરજ ધ્યાન રાખ, અને તને ફળ મળ્યા વગર નહિ રહે; તારું કામ ગમે તો સફાઈવાળું હો અગર સાદું હો, અનાજ વાવવાનું હો અગર વીરસ કાવ્ય લખવાનું હો, પણ તે માત્ર શુદ્ધ બુદ્ધિનું હોવું જોઈએ. તારી પોતાની મનપસંદગીનું હોવું જોઈએ. તો તે તારા સંકલ્પને તેમજ સમજને સંતોષ આપશે; ગમે તેટલી વાર તમારે પરાજય થાય તોપણ વિજયને માટે તમે નિર્માણ થયેલા છો. સારી રીતે કરેલાં કામો પોતેજ પોતાનો બદલો છે.”

સર ઉવોલ્ટર સ્કોટે આપણને કહ્યું છે તે પ્રમાણે મોટા ઇલમી મિકલ સ્કોટ બાણતો કે પોતાની સાથે હુણેલા ભૂતથી નવરો રહેવાનો રસ્તો માત્ર તેને હંમેશાં કામમાં ગુંથાયેલો રાખવાનોજ હતો. આ ખાખત સૈને લાગુ પડે છે. સેતાન (દુ-બુદ્ધિ) ને મનુષ્ય દેહમાંથી કાઢી મૂક્યા પછી જ્યારે પાછું ઘર ખાલી દીઠું ત્યારે ફરીથી તે તેમાં દાખલ થયો; અને તે વખતે તેની સાથે ખીજ સાત સેતાન તેનાથી પણ વધારે ખરાબ લઈને આવ્યો.

સુસ્તી એ વિશ્રાંતિ નથી. તેમાં કામના કરતાં પણ વધારે થાક લાગે છે. રોમન લોકોમાં એક એવા અર્થની કહેવત હતી કે “શ્રમ વિના વિશ્રાંતિ મુશ્કેલ છે” જો તમે કંઈ નહિ કરતા હો તો આરામ મળવો મુશ્કેલ છે.

કોઈ દિવસ ઉતાવળ કરે નહિ. કુદરત તેમ કરતી નથી. સ્વિસ લોભિયો યુવાન પહાડીને પહેલી જે શિખામણુ આપે છે, અને જેનો પોતે વારંવાર ઉપયોગ કરે છે તે એ છે કે, મનુષ્યે આસ્તે આસ્તે પણ દૃઢતાથી ચાલવું જોઈએ; અથવા અતિશય ઝડપથી ચાલવાની કોશિશ નહિ કરવી, તેમજ રજ-ખવું પણ નહિ. અલગત પ્રસંગોપાત અટકો, મગ્નૂત ખળદને પણ તેમ કરવું પડે છે. એક ફર્લાંગ હળ તાણ્યા પછી તેને વિસામો આપવો ઠીક છે. પણ જીવતરમાં વળી સંવર્ધનનું મોટું રહસ્ય એ છે કે કોઈ દિવસ ઉતાવળ કરવી નહિ અને ભટકવું પણ નહિ. પૂર્વમાં એક કહેવત છે કે, “સેતાન (દુર્બુદ્ધિ) ઉતાવળનું મૂળ છે પણ ધીરજ સરળતાનું દ્વાર ખુલ્લું કરે છે.”

“ધૂરિકાર્યપ્રલોભેન પતંતિ સત્વરા નરાઃ ।

શનૈઃ કાર્યકરા યે તે જયંતિ કાર્યસિદ્ધયે” ॥૧॥

ભાવાર્થ—ઘણું કામ થવાના લોભથી ઉતાવળ કરનારા માણસો પડે છે. અને જેઓ ધીમે ધીમે કાર્ય કરે છે તેઓ કાર્યની સિદ્ધિમાં ફતેહ પામે છે.

ઉતાવળ કરવાથી વખત બચાવી શકાય છે એમ ઘણા લોકો માનવું હોય એમ જણાય છે તે મોટી ભૂલ છે. ચંચળાઈ રાખવી એ ઠીક છે, પણ કોઈ પણ બાબતમાં ઝડપથી સોંસઝું નીકળી જવું તેના કરતાં તે સારી રીતે કરવું એ વધારે અગત્યનું છે.

વળી કામ, પોતાના સંબંધમાં પણ, જે તે અનિયમિતપણે, આંતરે આંતરે રહી રહીને, અને ઉતાવળથી કયું હોય તો, તે આસ્તે આસ્તે, દ્રઢતાથી અને નિયમિતપણે પણ ઉતાવળ અથવા ધામધૂમ સિવાય કયું હોય, તેના કરતાં વધારે શ્રમદાયક થાય. ઉતાવળ ફક્ત કામનેજ બગાડે છે એટલુંજ નથી પરંતુ જીંદગીને પણ બગાડે છે.

ગાથેનું નીતિવાક્ય એ હતું કે, ઉતાવળ સિવાય અને આ-

રામ સિવાય કામ કરો, જે કે આપણો (આરામ—Rest) એ શબ્દ તેના હેતુનો અર્થ બતાવતો નથી.

“ ઉતાવળ કર નહિ, કોઈ પણ અવિચારી કાર્યથી તારા જીવસાની ત્વરાને હંમેશને માટે થંડી પડવા દે નહિ; સારી રીતે મનન કર, અને સત્ય જાણી લે, પછી આગળ વધ, અને તારી શક્તિ પારખ; ઉતાવળ કર નહિ, અવિચારીથી કરેલા એક કૃત્યનો અવેજ ઘણા વર્ષોથી પણ પૂરા પડી શકતો નથી. આરામ લે નહિ, જીવતર ઝડપથી ચાલ્યું જાય છે, મૃત્યુને શરણ થયા પહેલાં જ, અને હિંમતનું કાર્ય કર; કાળને જીતવાને, કોઈ મહાન અને પ્રોઠ કાર્ય તું તારી પાછળ મૂકી જા; આ ક્ષણભંજીર દેહનો નાશ થયા પછી, હંમેશને માટે અમર રહેવું એ કીર્તિવંત છે. ”

ત્યારે જીવ કામ કરો, પણ ઉતાવળા થાઓ નહિ, ગોંધળ કરો નહિ, અને અધીરા થાઓ નહિ.

મિસ્ટર ટ્રેન્સિસ ગૅલ્ટન કહે છે કે,—“વિશેષે કરીને તમારી મુસાફરીમાં મગ્ન રહો, અને પરિણામને માટે ચિન્તા રાખો નહિ. દુઃખના અંત તરીકે અને સંકટમાંથી બચાવનાર બંદર તરીકે નહિ, પણ એક પશ્ચાતાપ તરીકે, અને સાહસિક તથા આનંદી જીંદગીના નિકટ સ્થાન તરીકે, સુધારાપર પાછું વલણ કરવાનો વિચાર રાખવો તે વધારે સાફ છે. આ પ્રમાણે ઓછા જોખમે પરસ્પર સંબંધમાં આવતાં, અને જે દેશમાં તમે વધતા હો તેની શક્તિઓ જાણતાં અગોચર રીતે સંવર્ધમાન થતા જશો, તો કોઈ ઉતાવળા અને આક્રમક ભરેલા અકસ્માતમાં પાછા ફરવાને વખતે તે તમને અમૂલ્ય લાગશે. આ પ્રમાણે, ત્યારે કેટલાક મહીના જશે, ત્યારે કેટલું અંતર તમે ચાલી ગયા તે પર પાછી નજર કરવાથી તમે અબાયથી પામશો; કારણ કે જે તમે હંમેશના સરાસરી ત્રણ માઈલ ગણશો તો વર્ષને આખરે તમે

એક હબ્બર માઇલ જશે, જે ઘણી મોટી શોધ ગણાય. સસલા અને કાચખાની કલ્પિત વાત વિશાળ અને અબણ્યા પ્રદેશોના મુસાફરોને માટે ખાસ બનાવેલી હોય એમ જણાય છે.”

વહેલા ઉઠા, સ્નાયુ અને મગજને યોગ્ય કસરત આપો, ખાવામાં મિતાહારી થાઓ, ઉંઘમાં વ્યાજબી વખત ગાળો, કામમાં હિમ્મત રાખો, અને તેપર ભરોસો રાખો તો તમારું કામ તમને નુકસાન કરશે નહિ. પજવાટ, ઉદ્વેગ, અધિરાઇ અને ચિન્તા તમને મદદ કરી તમારા કામમાં આગળ ચલાવશે નહિ, અને છેવટે તમારું મોત ઉપજવશે અગર કંઈ નહિ તો પણ કોઈ મંદવાડના હુમલાના ભોગ તરીકે સ્વાધીન કરી દેશે; પણ જો તમે તમારું જીવન આનંદ અને સુખ શાન્તિમાં ગાળશો તો કસરત અને તાજી હવા જેમ શરીરને ફાયદો કરે છે, તેમ જીવિત શ્રમ અને સ્વતંત્ર વિચાર મનને પ્રાયદો કરશે. તેથી તમારી આવરદા ઓછી થશે નહિ, પણ વધશે.

ખંત.....

“ માનને સતેજ રાખે છે, લગ્ય સ્મરણદાયક પ્રતિમાપર કોઈ કટામ ગએલું અખતર જેમ અસ્થાને ગણાય તેમ, ‘કયું’ હોત’ એ શબ્દો પણ તદ્દન શિરસ્તા બહાર છે. ”

ખંત, “રાજદારીનો મગજ, યોદ્ધાનું ખડગ, શોધકનું રહસ્ય, અને વિદ્વાનની ‘ઓપન સીસેઇમ’ બહુ લકડી છે.” આપણાં માયાળુ મહારાણી સાહેબ ઇતિહાસમાંહેલા શ્રેષ્ઠ રાજ્ય કર્તાઓમાંનાં એક ગણાય છે, તેનું શું કારણ? તેમનામાં ઘણું ડહાપણ અને આવડત છે એ નિશંક છે, પણ તેમણે બંને મહેનત લેવામાં મણા રાખી નથી. જે ઉત્સાહથી તેમણે કામ કર્યું છે તે ઉત્સાહ, મિસિસ જેકમ્સનના જન્મવૃત્તાન્તમાં લોર્ડ મોન્ટિગલ્સપર કરેલી ટીકા બતાવી આપે છે. કોઈક કામ પ્રસંગે તેમને તકલીફ આપવાની પોતાને ફરજ પડવાથી તે આખતમાં પોતાના તરફથી કંઈ દીલગીરીની બતાવણીના

જવાબમાં તેમણે કહ્યું, “ મારી આગળ ‘તકલીફ’ એ શબ્દ કોઈ દિવસ બોલશે નહિ. કોઈપણ આખત કંઈ રીતે, કંઈ વ્યાજબી રીતે કરવી છે, એટલુંજ માત્ર મને કહો, અને જો મારાથી બનશે તો તે હું કરીશ. ”

ત્યારે જીંદગીમાં જે તમારા ધર્મ અથવા કામ હોય, તે જેમ બને તેમ સારી રીતે કરવાની કોશીશ કરો.

ઉવેલિંગ્ઝનના ડ્યૂકના મોટા વિજ્યો, તે મોટો સરદાર હતો તેથી, તેમજ સારો કામવાળો માણસ હોવાથી થયા છે. પોતાના લક્ષ્મી સરંભમ અને મોટીખાનાના ભડારની સઘળી તપસીલપર તે ઘણુંજ લક્ષ્યપૂર્વક ધ્યાન આપતો; તેના ઘોડાઓને પુષ્કળ આરો મળતો, તેના સિપાઇઓને ગરમ લુગડાં, મજબૂત ખૂટ અને સારો ખોરાક સારી રીતે પૂરું પાડવામાં આવતાં.

સાલોમન? કહે છે કે, “જે મનુષ્યને તું પોતાના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત જુએ છે, તે રાજ્યો સમીપ જઈ ઉડું રહે છે. ” અને સેન્ટપૉલ આપણને “ધંધામાં ઉદ્યોગી, અને ઉત્સાહમાં હોંસીલા થવાને, તેમજ ઈશ્વરની સેવા કરવાને ” આજ્ઞા કરે છે.

“ઉદ્યોગઃ સ્વલુ કર્તવ્યઃ ફલં માર્જારવદ્ ભવેત્
જન્મમૃતિ ગૌર્નાસ્તિ પયઃ પિવતિ નિત્યશઃ” ॥

બાવાઈ—“હંમેશાં ઉદ્યોગ કરવાથી ખિલાડીની માફક ફળ મળે છે, ખિલાડીને આખા જન્મારામાં ગામ નથી તો પણ તે નિત્ય દૂધ પીએ છે. ”

ઉદ્યોગનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. હિંદુસ્તાનનો પ-શ્ચિમ રસ્તો શોધતાં કોલમ્બસને^૧ અમેરિકાખંડ જડયો; અને ગાથેએ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે સોલને^૨ પોતાના પિતાના ગધેડાં શોધતાં રાજ્ય મળી ગયું.

૧. સ્કોટિશ કુરતી જ્ઞાની. ૧૭૭૪-૧૮૫૪.

૨. અમેરિકાનો શોધક (૧૪૯૨) ૧૪૩૬-૧૫૦૬.

૩. હિંદુ લોકોનો પેહેલો રાજ્ય ઇ.સ. પૂ. ૧૦૪૦ માં મરણ પામ્યો.

કેન્કલને કહ્યું છે કે—“તમારું જે કર્તવ્ય હોય તે કરવાના નિશ્ચય કરો અને જે નિશ્ચય કરો તે નિષ્કળતા વિના સિદ્ધ કરો.”

ઉદ્યોગની ગરજ બુદ્ધિ સારે એમ કોઈ કોઈ પ્રસંગે ધારવામાં આવે છે. મહાશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ વિષે આપણા વાંચવામાં આવ્યું છે કે તેઓએ પહેલાં વર્ષો સુસ્તીમાં કહાડયાં છે અને તેઓના માથાપર ભીના રૂમાલ રાખીને અતિ શ્રમથી માત્ર થોડાજ વખત કામ કર્યું, અને તોપણ ઉચ્ચ પદ્વીની પરીક્ષાઓમાં પસાર થયા. ભીના રૂમાલને માટે તેમને પછવાડેથી ઘણુંજ સહન કરવું પડ્યું છે, તે ખાત્રીથી માનજો. પણ એમ હતું તો પણ તેમને કામ તો કરવુંજ પડ્યું હતું. સૌથી મહાન પુરૂષોમાંના ઘણાનો ઉદ્ય, જે આપણે તેમની શાળાના દક્તરની નોંધ ઉપરથી વિચાર કરીએ તો, તેમની હોશિયારી કરતાં ઉદ્યોગને લીધે વિશેષ થયો છે. ઉવેલિંગ્ટન, નૌપોલિઅન, કલાઇવ, સ્કૉટ અને શેરિડન એ સઘળા ઠાઠ નિશાળીઆ હતા એમ કહેવાય છે.

બેશક કેટલાક મનુષ્યોમાં ઇશ્વરી બક્ષિસ બીજાઓ કરતાં વિશેષ હોય છે. પણ એક તેજસ્વી બુદ્ધિવાળો, પણ દરકાર રહિત, પ્રમાદી, અને મોજ; અને બીજો પ્રમાણમાં ધીમો પણ ઉદ્યોગી કાળજીવાળો, અને ઉચ્ચ વર્તનવાળો, એ જે મનુષ્યને જીવતરની સરતમાં નાખો, તો પાછળ જે કહ્યો તે, પોતાના ભલકાદાર હરીફને ઘણા પાછળ પાડી દેશે. બુદ્ધિ વગરની મહેનત લાંબે પલ્લે, મહેનત વગરની બુદ્ધિ કરતાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. કોઈ લાલ, કોઈ ચાતુર્ય, કોઈ શ્રીમંત મિત્ર, અથવા શક્તિમાન સંબંધી, જીવતરમાં ઉદ્યોગ અને વર્તનની ગરજ સારી શકતો નથી.

લિંકનના ધર્માચાર્ય, અને એક મહાન રાજ્યદારી ગ્રાસે-ટ્ટરને એક આજસુ ભાઈ હતો, જે એક વખત તેની પાસે આવ્યો અને પોતાને મહાન પુરૂષ બનાવી દેવાની માગણી કરી. તે ધર્માચાર્યે જવાબ આપ્યો, “ભાઈ જો તમારું હળ,

ભાંગી ગયું હોય તો દુરસ્ત કરાવવાનું ખર્ચ હું આપું, અગર જો બળદ મરી જાય તો હું તમને બીજો ખરીદી આપું; પણ હું તમને મહાન પુરૂષ બનાવી શકીશ નહિ; ન્યારથી હું બાહુ ધું ત્યારથી તમે એક કૃષિકાર છો, અને મને બીક લાગે છે કે, હું તમને કૃષિકાર મૂકીને મરી જઈશ.”

મિલ્ટન માત્ર બુદ્ધિવાળો નહિ, પણ અથાગ ઉદ્યોગી પુરૂષ હતો. તે પોતાની ટેવોનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. “શિયાળામાં વારંવાર કોઈ ઘંટનો નાદ મનુષ્યને શ્રમ અથવા ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત કરે તે પહેલાં; ઉનાળામાં પણ તેવીજ રીતે જે પક્ષી સર્વથી પહેલું ઉડે છે તેની સાથે, અથવા વધારે આજસન રાખતાં, જ્યાં સુધી લક્ષ આપી શકાય, અથવા સ્મરણશક્તિને તેનો પુરતો જોળે મળે, ત્યાં સુધી ઉત્તમ પ્રયત્ને વાંચવા અથવા વંચાવવાને; પછી શુદ્ધ અને ઉદાર શ્રમથી, શરીરની સુખાકારી અને મજબૂતી બળવતા, મનની, ધર્મ પક્ષની અને આપણા દેશની સ્વતંત્રતાની સતેજ શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી સેવા બજાવવાને.” (હું પ્રવૃત્ત રહેતો.)

તમારા કામને વેડ ગણો નહિ. જો તમે ચાહો તો તેને તમે રમુજ કરી શકો. તેમાં તમારું મન પસંદ, તેનો હેતુ સમજો, કારણો અને પૂર્વોક્ત હેવાલ ગોતી કાઢો. તેના સઘળા સંબંધનું મનન કરો. કેટલા બધાને, સાદો શ્રમ પણ લાભકારક થાય છે તેનો વિચાર કરો, તો હોંસ ઉત્પન્ન ન કરે એવું આપણાં કામોમાં ભાગ્યેજ કોઈ છે; તમારા કામમાં તમારી ચાહના થશે, અને જો તે આનંદથી થશે, તો તમારું કામ સહેલથી થશે. જો પહેલાં આ તમને અશક્ય લાગે, જો થોડા વખત સુધી તે માત્ર વેડ જેવું લાગે, તોપણ જેની તમને જરૂર છે તે તેજ છે; પર્વતના વાયુની માફક તમારી પ્રતિષ્ઠાને મજબૂતી આપવાને તે ઠીક પડે. આપણા સ્કેન્ડિનેવિઅન પૂર્વજો હથોડા ફેરવતા, ધોરને પૂજતા, અને પ્રાચીન કાળની હુ-

નિઆમાં શ્રેષ્ઠ કડીયો (કારીગર) થવા માટે નોર્સમિથ વૉલન્ટર પોતાના આત્માને સેતાનનો ગુલામ બનાવ્યો હતો એવું કહેવાય છે. પણ આ તો ખુબ કયું કહેવાય.

નિદ્રામાં કેટલો કાળ ગાળવો, એ એક મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે. પ્રકૃતિએ તેનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ. કેટલાએક લોકોને ખીબ્બો કરતાં ઘણા વધારે વખત જોઈએ છીએ. પ્રકૃતિને જેટલો જોઈએ તેમાં ઘટાડો કરવો એ મને શક્ય લાગતું નથી. તેમજ ખરી નિદ્રામાં ગાળેલો કાળ વ્યર્થ ગુમાવ્યો કહેવાય નહિ. શરીરખંધારણ શકિત, જે શહેરીઓમાં કોઈ દિવસ પૂરતી હોતી નથી, તેને અભયજ જેવી રીતે તાજ કરે છે.

સર ઇ. કે. દૂસના દિવસના વિભાગ આ પ્રમાણે હતા.—

“ નિદ્રામાં જ કલાક, કાયદાના ચિન્તનપૂર્વક અભ્યાસમાં જ, અને ચાર કલાક ભક્તિમાં ગાજો-બાજીના પ્રકૃતિને સોંપો. ”

સર, ડબ્લ્યુ જોન્સે આમાં સુધારો કર્યો છે—

“ કાયદામાં જ કલાક, મીઠી ઉંઘમાં સાત,

દુનિઆદારીમાં દસ, અને બાજીના સઘળા ઇશ્વરાર્પણ કરો. ”

જ કે સાત કલાક જેમાંથી એકે મારા માટે પુરતા નથી. આપણે હોંશિયાર થઈ ઉઠીએ, અને સુસ્તી ન રહે એટલો આરામ મળે ત્યાંસુધી આપણે ઉંઘવું જોઈએ.

“ શોકા વિષ્ટમપિ સ્વાંતમુચમેન સુશામ્યતિ । ”

ભાવાર્થ—“ હૃદય શોકાકુલ થયું હોય, પણ તે ઉઘમથી શાન્ત થઈ શોકમુક્ત થાય છે. ”

દીલગીરીના વખતમાં પ્રવૃત્તિ—ક્રિયા જે વિચારોને કામે લગાડે છે, તે એક મોટો દિવાસો છે. “ જીવતરનું સુખ કંઈ કરવામાં, કંઈ ચાહવામાં અને કંઈ આશા રાખવામાં રહેલું છે. ” ખરેખર આપણામાંના ઘણા ખોટી બીકોથી અને નકામી ચિન્તાઓથી નવરાશની વેળાએ દુઃખી થઈએ છીએ. હૃદયમાં તમે કામમાં પ્રવૃત્ત રહો.

“ તેથી, જે સુખશાન્તિ દીલગીરી આપી શકે નહિ તે તને કામમાંથી અને વિચારમાંથી મળશે. ”

વૃદ્ધ લિલિ કહે છે કે “ ડાહ્યાને દરેક સ્થાન દેશ છે, શાન્ત મનને સઘળા ભાગ મહેલ છે. ”

વળી કુદરતને પ્રતિકૂળ નહિ, પણ અનુકૂળ થઈ કામ કરો, જે તમારાથી બની શકે તો સામે પૂરે હલેસાં મારો નહિ; પણ જે તેમ કરવું જ પડે તો પછી કરવું. પછી તેથી ધરધરો નહિ; પણ જે આપણે કુદરત ઉપર આધાર રાખીશું તો તે ઘણું કરીને આપણને અનુકૂળ થશે.

“ કારણ કે જે તત્વ કુદરતથી વિશેષ છે તેમાં જેમ છે, તેમ કુદરતમાં પણ જેકાંઈ પ્રાકૃતિક-કુદરતી નિયમનો ભાગ કરે છે તે સર્વ તેનો ગુન્હેગાર થાય છે. જાણે કે આખું વિશ્વ તેની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને ક્યારે અને ક્યાં, તે તે નજાણે તેમ સર્વસૃષ્ટિ, તેની અગણિત અને અદૃષ્ટ શકિતઓથી તેના અને તેના વંશને ઉપર તેનું વેર લેવાને સજ્જ થાય છે. એથી ઉલટું શુદ્ધ હૃદય અને મનથી સૃષ્ટિના નિયમોને જે પાળે છે, તેને સઘળી ચીજો અનુકૂળ થઈ હિતકર થાય છે. પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિની સાથે તેને સમાધાની રહે છે. મસ્તક ઉપરના સૂર્ય અને પગ નીચેની રજની તેને મદદ તેમજ કપાદ્રષ્ટિ રહે છે, કારણ કે, જેણે સૂર્ય, રજ અને સઘળી ચીજો બનાવી છે, અને તેમને માટે જેણે અલંબનીય નિયમો પૂરા પાડ્યા છે, તેની ઇચ્છા અને મનન તે તાળે રહે છે. ”

પ્રકરણ ૧૪ મું.

આકીન-શ્રદ્ધા.

આપહતા અપિ जनैरपि निंदिताश्च
श्रद्धां त्यजंति न कदापि सुधर्मधीराः ।

ધર્મશાસ્ત્ર.

“માથે આપત્તિ આવે કે લોકો નિંદા કરે તો પણ ધર્મવીર પુરૂષો કદી શ્રદ્ધાને છોડતા નથી.”

લોક સ્થિતિ સંબંધીનાં પુસ્તકોમાં લખે છે કે, ૧,૫૦,૦૦, ૦૦,૦૦૦ મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ઐશ્વર્ય ધર્મ માનનારા છે, ૩૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ખ્રિસ્તિ છે; ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ હિંદુ છે અને ૧૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ મુસલમાન છે; પણ સેલ્ડન જે કે તદ્દન વિરૂદ્ધ પક્ષમાં ઉતરે છે, તો પણ તેની ટીકા બેશક નેઈએ તેવી છે કે “ સંપત્તિખાતર માણસો કહે છે કે આપણે સૌ એકજ ધર્મના છીએ, પણ તે બાબતમાં બરાબર તપાસ થાય તો સઘળી બાબતમાં તેવાજ સરખા ધર્મવાળા ભાગ્યેજ કોઈ ત્રણ માણસ તમને માલુમ પડશે. ” આમ થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે આપણી પોતાનીજ દુનિઆનું પણ આપણને વાસ્તવિક રીતે એટલું ઓછું જ્ઞાન છે કે ખીજી દુનિઆનું વધારે સાઈ જ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખી શકીએ નહિ.

કેનન-લિડન^૧ કહે છે,—“શ્રદ્ધાની ઉચ્ચતર દુનિઆ આપણી દૃષ્ટિને દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય હોય, તોપણ જે વિચિત્ર દુનિઆમાં આપણે આપણી હાલની જીવંતાની ગુબારીએ છીએ, તે ઘણા મહત્ત ગુપ્ત લેહોનું એક વાસ્તવિક મંદિર છે, કદાચ કાલ સાંજેજ તમે વગડામાં બહાર ફરવા નીકળશો, અને ઠેકાણે ઠેકાણે ખીલતી કળીઓ અથવા તાજાં ફુટતાં

લીલાં પહેલાં પાંદડાઓ તમને સ્મરણ કરાવશે કે વસંતઋતુ પોતાના વાર્ષિક જય હુર્ષની સુંદર શોભા તમારી નજર આગળ ખડી કરવાને તૈયાર થઈજ રહેલી છે. જેને તમે નોંધ, સ્પર્શી, વર્ણવી, માપી અથવા સમજી પણ શકતા નથી એવી એક ગુહ્ય શક્તિની હયાતી અને હીલચાલના પુરાવા તમારી આસપાસ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આ શક્તિ મૌન, અદૃશ્ય, નિર્દોષ તોપણ ઉદ્યોગી તમારા મસ્તક પરની દરેક શાખા, પત્ર અને તમારા પગ નીચેના દરેક તૃણમાં હાજર છે.

શંકા તેજ ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. આપણે રહસ્ય-મય દુનિઆમાં વસીએ છીએ; અને જો એક સાદા પુષ્પનો કિંવા એક ક્ષુદ્ર જંતુનો ખુલાસો આપી શકતા નથી, તો પછી જે અનંત છે તેને સમજવાના કેમ આશા રાખી શકાય ? ડૉક્ટર માર્શિનો^૧ કહે છે કે, “ આપણે કબુલ કરીએ છીએ કે, આકાશ અને શાંતાકાર તેના ગુણો છે; અને જ્યારે દિવસની ચિન્તાઓ સાંજની ચંડકમાં ગળી જાય છે, સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવત્ લોતાળોથી પ્રૌઢતા પામેલી કલ્પના, વિચારનું મહત્તરૂપ ધારણ કરે છે, અને અનંત તારાગણથી ભરપૂર આકાશ નીચે એક મેદાનની માફક પૃથ્વી નિંદ્રાવશ થયેલી હોય છે, ત્યારે તે અવાર્ણનીય સર્વવ્યાપક સત્તા પ્રરીથી આપણી આસપાસ પ્રરી વળે છે, સુસવાટા મારતા રાત્રીના પવનમાં આપણને ચોંકાવે છે, અને સ્વર્ગના પુરાતન કાળના તેજસ્વી પદાર્થોમાંથી આપણી નજરોનજર દેખાય છે. ”

જૉન સ્ટુઅર્ટ^૨ મિલ કહે છે કે, “ મનુષ્ય જીવતર રહ-સ્યથી ઘેરાયેલું છે; જે સૃષ્ટિરૂપ અમર્યાદ સમુદ્ર આપણી લાગણીને એકદમ લયલીત કરે છે અને પોતાના વિસ્તાર તથા દુર્ગમ્યપણાથી આપણી કલ્પનાને ઉત્તેજે છે, તેની મધ્યમાં આપણા અનુભવનો નાનો પ્રદેશ એક નાનો ક્ષીપ છે. પૃથ્વીપર આપણા જીવતરનું રાજ્ય માત્ર અનંત આકાશમાં નહિ, પણ વળી

અનંતકાળમાં એક નાનો દ્વીપ છે, તે વાત તે રહસ્યમાં ઉમેરે કરે છે. ”

પણ જો અજ્ઞાનમાં રહેવાને અને ખરા નિશ્ચયપર નહિ આવવાને આપણને જાણુ ફરજ પડતી હોય તો તેથી આપણે નિરાશ થવું જોઈતું નથી.

“ અને તેથી આપણે કહીએ છીએ કે અધકારરૂપી ભવિષ્યમાં અથવા પ્રાતઃકાળ, સાયંકાળ, મધ્યાહ્ન અથવા રાત્રી હોય, તો પણ કોઈએક વસ્તુ આપણને પ્રેરણા કરે છે તે પ્રમાણે, જે મોટી રચનાનો આ જીવતર એક તાંતણો અને ભાગ છે, તે ગુમ થશે નહિ, પણ પાછો હાથ લાગશે. અને પૂર્ણ આખા સ્થાનની સાથે વળાઈ જશે. ”

આપણે સમજાવી ન શકીએ એવું ઘણું આપણને લાગે છે. આનો ઇશ્વરજ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો નથી. સેઈન્ટ ઓગસ્ટાઈને કહ્યું છે કે, “ કાળ એ શું છે, એમ જો તમે મને પ્રશ્ન કરશો તો હું કહી શકીશ નહિ; પણ જો તમે મને પૂછો નહિ તો હું તે સારી રીતે જાણું છું. ”

વેસ્લિએ પોતાના વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—

“ આ સઘળા શબ્દ વિસ્તારના કલહથી,
આવા વિચારો, રીતો, ક્રિયાઓ અને અભિધાનોથી
કાપર થઈને,

તું, તારી રીતિ, તારું સત્ય, તારી જીંદગી જેને માટે
મારા નિષ્કપટી દિલમાં પ્રીતિભાવ ઉત્પન્ન કરે છે,
તે ઇશ્વરી ગુણોથી પ્રેરિત થઈ, આખરે હું,
તારી અને તારા ગુણોની સાથે રહેવા અને મરવા ઉડતો
આવું છું. ”

માઈનો કહે છે કે, “જેઓ ઇશ્વરવિષે અતિશય ખોલે છે, તેઓ જાણે કે દરેક પદાર્થમાં તેનો ઇરાદો અને ગોઠવણ તેઓ જાણતા હોય એમ ખોલે છે. જેઓને દરેક કાર્યનું કારણ બતાવવામાં અને દરેક બનાવમાં તેની કોમળ દયા

જણાવવામાં કદી મુંઝવણ આવતી નથી, જેઓ અનાદ્યનંત વ્યવહારના ચાતુર્યની પ્રશંસા કરે છે, અને વાક્યપટુતાના નમુના તરીકે તેના ઉત્તેજક થાય છે; જેઓ ઇશ્વરની દીર્ઘદૃષ્ટીના ગંભીર માર્ગમાં સ્થિતિસ્થાપક પગલાં અને મળતાવડાં રંગીલાં મુખથી, પોતાની મેળે વહુન કરતા જણાય છે, તેઓજ તેઓની ખાત્રીના અતિશય નિશ્ચયથી શંકાની અમર્યાદ મનોવ્યથામાં મને નાંખે છે, અને ખોલાવે છે કે, ‘મારી પાસે થોડું માગો; અને હું તમને બધું આપીશ.’ આ વાક્યનું સ્મરણ કરાવે છે. ”

ડીન રટ્લિસ પોતાના જીવતરનો મોટો હેતુ, “જમાનાની માન્યતા અને શંકાઓ વચ્ચેની તકરાર તોડે તેવું કંઈ કાર્ય કરવાનો અને જે ઉચ્ચસ્થાનથી આપણને સહાય મળે છે, તેના પર દૃઢ દૃષ્ટિ રાખવાનો” હતો, એમ કહેતો.

હુબર્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે, “જે ગુપ્ત લેહો વિષે આપણે જેમ જેમ વધારે અને વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ જેઓ વધારે અને વધારે રહસ્યમય થતા જાય છે, તેમાં પણ આપણને એવો ખાસ નિશ્ચય થાય છે કે, એક અપાર અને અનાદ્યનંત શક્તિ, જેમાંથી સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેની હબ્બરમાં મનુષ્ય હુમેશાં હોય છે.

ત્યારે જે આપણાથી વર્ણવી ન શકાય, તેની માન્યતાથી આપણે સતોષ માનવો જોઈએ.

“ एक एव हि सद्धर्मः पक्षैर्धरति भिन्नताम् । ”

પદ્મર્શન.

ભાવાર્થ—“ધર્મ તો એકજ છે, પણ જુદા જુદા પક્ષને લઈ તે ભિન્ન ભિન્ન થયો છે.

ઘણા મતલેહો કે જેથી મનુષ્યોમાં જુદા જુદા પંથો બંધાય છે તેનું કારણ ધર્મ નહિ પણ પક્ષ છે. સેઈન્ટ પૉલના ઉપદેશ-

ની વિરૂધ્ધ લોકો કહે છે કે, “હું પોલનો છું અને હું અંપોલોસનો છું.”

જેરિમિ ટેમ્લર કહે છે કે, “ઈશ્વરી રાજ્યનો સમાવેશ શબ્દોમાં નહિ પણ શક્તિ, પવિત્રતાની શક્તિમાં થાય છે. જો કે હાલમાં આપણે ભુદીજ રીતિ ગ્રહણ કરેલી છે તોપણ સઘળા ધર્મને શ્રદ્ધાનું રૂપ આપાયું છે, અને આપણી શ્રદ્ધાનું પરિણામ હિત અથવા તકરારની ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું કંઈ નથી; બીજી સઘળી દુનિયાની વિરૂધ્ધ અમુક પક્ષ અને ઝગડામાં મગ્યા રહેવા સિવાય તે બીજું કંઈ નથી; અને જ્યારે તે કયા ધર્મનો છે એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રશ્નનો અર્થ કયા પક્ષને અનુસરે છે, તેના પંથનાં શું સાહિત્યો છે, એવો હાથ એમ આપણે સમજીએ છીએ, પણ તેના જીવનની રીતભાત કેવી છે તે સમજાવું નથી, અને મનુષ્યો બીજી રીતે લોભના કટકા, ઉથનના જેવા પક્ષ ઉત્પન્ન કરનારા, કોરાહના જેવાં તડાં પાડનારા, પતિત થયેલા દેવદૂત જેવા ગર્વિષ્ટ હાથ, પણ જો તેઓ તેમના પક્ષ અને હિતને માટે ઉત્સુક હોય તો તેઓ અગત્યના મનુષ્યો છે.

જો કે થોરસો કહે છે કે, “ધર્મમાં વિદ્યા છે તેના કરતાં વિદ્યામાં ધર્મ વધારે છે.” તોપણ વિદ્વાન મનુષ્યો પર શ્રદ્ધાના અભાવનો આરોપ વખતોવખત સૂકવામાં આવે છે.

વિદ્વાન મનુષ્યને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તેનો હેતુ મફકરીનો હોતો નથી, તેમને ધિક્કારનો નહિ પણ આદરભાવનો છે. ટેનીસને યોગ્ય રીતે કહેવું છે તે પ્રમાણે—

૧. યાહુદી. માખાપને પેટે તે જન્મ્યો હતો. ક્રિશ્ચિઅન લોકો પર ધણી ભુલમ કરતો, પણ પછી એકાએક ક્રિશ્ચિઅન થયો; અને દેવજો વજેરમાં કામ કરતો. ૬૭-મ્સ્યુ.

૨. તે પહેલો યાહુદી હતો ત્યારે તેનું નામ અલેક્ઝેન્ડર હતું. પછી ખ્રિસ્તિ થતાં અંપોલોસ થયું. તેને કાઇસ્ટના શિષ્યોનો બહુ અભાગમ હતો.

“શ્રદ્ધામાં મુંઝાએલા, પણ કાર્પમાં શુદ્ધ—એવા તેણે પોતાનું ગાન ઉચ્ચ સ્વરે કર્યું. મારું કહેવું માનો, અર્ધા સ્વીકૃત મત કરતાં, શુદ્ધ શંકામાં વધારે શ્રદ્ધા રહેલી છે.”

દાખલા તરીકે જો પ્રતિનીધી મનુષ્યોના મત ટાંકીએ:—
આચાર્ય ટિન્ડલ કહે છે કે, “જે શક્તિ જગતમાં હું સ્પષ્ટ દેખું છું; તેને અમુક ભતિ અથવા બીજા કોઈ પદાર્થનું રૂપ આપવાનો જ્યારે હું યતન કરું છું, ત્યારે બુદ્ધિની સઘળી ક્રિયાને ક્ષીણ કરતી તે મારી પાસેથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે; તેના સંબંધમાં પુલ્લિંગવાચક સર્વનામ ‘તે’ હું વાપરી શકતો નથી, તેને ‘મન’ કહેવાની હું હિમ્મત ધરી શકતો નથી, તેને ‘કારણ’ પણ કહેવાને માફ હૃદય ના પાડે છે, તેનું રહસ્ય મને અંધકારમાં નાખે છે.” વિદ્યાગુરુ હજ્જલે શ્રેષ્ઠ વિચાર-શક્તિવાળો છે; વળી, તે પોતે એક નાસ્તિક છે, અને સાધારણ રીતે જોતાં તે કોઈ ધર્મખાતાનો મિત્ર નથી; પણ તેણે આપણને કહ્યું છે કે, “લોક સમસ્તનું કલ્યાણ કરે એવા સ્થાપિત ધર્મની હું કલ્પના કરું છું. જે ધર્મમાં, ઈશ્વરજ્ઞાનના પૃથક સિદ્ધાંતોની પુનરાક્રિતને માટે નહિ, પણ સત્ય, પ્રમાણિક અને ખરા જીવનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મનુષ્યોના મનમાં ઠસાવવાને, દર અઠવાડીએ ક્રિયાઓ થવી જોઈએ; જે ધર્મમાં, જેઓ દૈનિક જીવનના બોજથી કંટાળેલા હોય તેમને, જે ઉચ્ચ જીવન સર્વને લભ્ય છે, તોપણ થોડાનેજ મળે છે, તેને માટે વિચાર કરવાનો ક્ષણનો આરામ મળવો જોઈએ; જે ધર્મમાં સ્પર્ધા કરવાવાળા તેમજ ધંધાવાળા મનુષ્યોને જે લાભનો તે લોભ રાખે છે તે, શાન્તિ અને દાનની સાથે સરખાવતાં કેવો અલ્પ લાભ છે, તેનો વિચાર કરવાનો વખત મળવો જોઈએ. સત્ય માનવે કે જો કોઈ આવો ધર્મ હોય તો તેનું ખંડન કરવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કરશે નહિ.”

આ ધર્મ અને આર્નાલ્ડ, અને મોરિસ, કિંગ્ઝલે સ્ટેન્ડિ,

અને જોવેના ધર્મમાં કંઈ વધારે અંતર હોય એમ મને લાગતું નથી. ઇંગ્લેન્ડનો ધર્મ આ ખરા સ્વરૂપને ધીમે ધીમે પામતો જાય છે, અને જેમ જેમ તે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરતો જશે તેમ તેમ તે વધારે મજબૂત થશે.

ઇંધરજ્ઞાનવેત્તાઓ સમજી શકાય તેવી ભાષામાં તેમના વિચારો દર્શાવવાનો આવશ્યક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. તેમનો શબ્દશઃ અર્થ ગ્રહણ કરવાની ધારણાથી આપણે તેમને અન્યાય આપીએ છીએ. ત્યારે કવિઓ “સૂર્યોદય” એ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે ખગોળશાસ્ત્રને જોડું માનવાનો દોષ તેમના ઉપર કંઈ આપણે મૂકતા નથી; તેમજ જે એમ માને છે કે, જે ફરે છે તે પૃથ્વી છે, પણ સૂર્ય નથી, તેના ઉપર શેકરૂપી-અર અને ટેનિસનની બદબોધ (નિંદા) કરવાનો આરોપ વ્યાજબી રીતે મૂકી શકાય નહિ. શાસ્ત્રની શોધોમાં પણ તેની ખાસ ભાષા વપરાવી જોઈએ, અને જે નવાં બનાવેલાં વાક્યોના ઉપયોગ સિવાય, આપણે એક પુષ્પ અથવા એક પાષાણનું વર્ણન પણ ખરાખરા આપી શકતા નથી, તો પછી મનુષ્ય-ભાષાથી અનંત શક્તિને સમજવી એ અશક્ય છે, એમ ખાત્રીથી માનવું. જે પરિણામો શારીરિક નબળાઈથી થાય છે એવું હાલ આપણે જાણીએ છીએ, તે અસલના લેખકો, તે વખતના સામાન્ય મતાનુસાર, કેટલાક દાખલાઓમાં, જે પિશાચોનું કૃત્ય માનતા તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

હરકોઈ વાત જે આપણે સમજવી શકીએ નહિ, તેમજ સમજી શકીએ નહિ તેને માન્યતા આપવાનો પ્રયત્ન કરવાથી કંઈ પુણ્ય થઈ શકે નહિ. જે સિદ્ધાંતને માટે પૂર્ણ પુરાવો હોય નહિ તે માનવામાં અથવા જે કંઈ વાત આપણા ખ્યાલમાં ઉતરતી ન હોય તે આપણે માનીએ છીએ એમ સમજવામાં કંઈ લાલ નથી. કોઈ પણ વાત જેને માટે કંઈ સારો પુરાવો નથી એમ આપણે જાણતા હોઈએ, તે માનવી એ ખરેખર

અશક્ય છે. એથી ઉલટું આપણો ધર્મ એ છે કે, જ્યાં પુરાવો પૂર્ણ હોય ત્યાં માન્યતા આપવી; અને જ્યાં પુરાવો અપૂર્ણ હોય ત્યાં મત બાંધવામાં ઠીલ કરવી. કેટલાક મનુષ્યો એવું ધારતા જણાય છે કે, કોઈ પણ વાતને આપણે માન્યતા અગર અમાન્યતા આપવીજ જોઈએ, અને તોપણ ઘણા દાખલાઓમાં માન્યતાને માટે આપણને પૂર્ણ આધાર હોતા નથી.

ખરી શ્રદ્ધા એ માત્ર માનસિક વ્યાપાર નથી. જે શ્રદ્ધાને આપણો ધર્મ ગણ્યો છે તે સચેત શ્રદ્ધા છે, અને કાર્ય વગરની શ્રદ્ધા અચેત છે. શેલ્ડન શ્રદ્ધા અને કાર્યની, પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતાની સાથે સરખામણી કરે છે. “દીપકમાં પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા બંને છે, અને જે દીપક હોલાવી નાખીએ તો બંને અદ્ભ્ય થાય છે. તેવીજ રીતે મારી અદ્ય બુદ્ધિ પ્રમાણે જાણું છું કે શ્રદ્ધાના પણ ભાગ પાડી શકાય,” હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના અગિયારમા ભવ્ય પ્રકરણમાં શ્રદ્ધાથી કાર્યઉત્પત્તિનાં દર્શાવેલાં છે. શ્રદ્ધાથી એખલે યજ્ઞ કર્યાં, શ્રદ્ધાથી નોઆએ કમાન બાંધી, શ્રદ્ધાથી અંધારું સ્વગૃહનો ત્યાગ કર્યો. દરેક મનુષ્ય સ્વીકાર કરશે કે જે જે તેઓએ માન્યું અને જે જે તેઓએ કયું તેને માટે તેમને પુરતું કારણ હતું એમ તેઓએ ધાર્યું હશે. તેમની પ્રસંશા એટલામાટે થાય છે કે દુઃખમય અથવા શ્રમદાયક સ્વધર્મ સન્મુખ આવતાં તેઓ શ્રદ્ધાથી અજ્યા નહોતા, પણ જેને તે સત્ય માનતા તે પૂર્ણ ભક્તિથી તેઓએ બળવ્યું છે. તોપણ, કોઈ પણ રીતે સહેલો નહિ, એવો આપણો એક ધર્મ એ છે કે ત્યારે પુરાવો અનિશ્ચિત હોય ત્યારે મત બાંધવામાં વિલંબ કરવો. એવા કેટલાએક વિષયો છે, જેમાં શંકાઓ જો કે સદ્ગુણ નથી, પણ ખરેખર ધર્મ તો છેજ.

“આપણા નાના દેહોને તેમનો દિવસ મળે છે; તેમને તેઓનો દિવસ મળે છે અને જીવતાં અટકે છે; તેઓ માત્ર તારી રોશનીના અંશો છે, અને હે પ્રભુ! તું તેમનાથી વિશેષ છે.”

તે અંતરપટ ધીમે ધીમે ઉઠ્યો થતો જાય છે, પણ અસંખ્ય પ્રશ્નોના સંબંધમાં તો હાલ આપણે અજ્ઞાન રહેવાથી સતોષ માનવો જોઈએ.

“ મનુષ્ય પ્રાણી તરીકે આપણા સુખનો આધાર જે બાબતો વિશેષ કરી આપણા સંબંધની હોય છે તેમાં પણ થોડું જ્ઞાન મેળવવાના સંતોષપર રહેવો જોઈએ.

વાહણમાં (શંકામાં) વસવાની અને શ્વાસોશ્વાસ લેવાની શક્તિ ઉપર આપણા સઘળા આનંદનો અને ઉત્સાહી કાર્યની શક્તિનો આધાર રહેલો છે; તેના પાતળાં પડોમાંથી દૃઢ અને પાકી (વાસ્તવીક) વસ્તુઓનો થોડો પ્રકાશ લેવામાં ખુશી રહી તેને કોઈ સ્થાનપર ખુલ્લું થતું અને કોઈ સ્થાનપર બંધ થતું જોઈ સંતોષ માનવો; જોઈ રહેવામાં પણ મહત્તા માનવી; કારણ કે તે વિના પ્રતિકૂળ પ્રકાશ આપણને બાળી નાખત, અથવા અનંત શુદ્ધિ કંટાળો આપત. આવી રીતે આ માયાળુ અંતરપટનું આચ્છાદન ધરેલું છે તે જોઈ આનંદ માનવો.

કારણ કે વિદ્યાચુર હજી કહે છે તે પ્રમાણે “મનુષ્યજાતિની નબળાઈનો વિચાર કરતાં, પોતાની શક્તિ અને પોતાની આમોશ, પોતાના ન્યાય અને પોતાની દયા, સ્વાર્થણ પર્યંત પણ સહાય કરવાની પોતાની વૃત્તિ, પોતાની નીતિ, શુદ્ધિ અને મહત્તા જેનો ધર્માચાર્યોએ ચિતાર આપ્યો છે, જેમાં અસંખ્ય ધર્માર્થ પ્રાણીઓએ પોતાનો અચળ વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને જેને લીધે સીનાની કૃથેરિન અને જૉન નોડ્સ જેવાં અપ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-પુરૂષોને, પાપ અને રાજ્યોને કપડો આપવાની હિમ્મત મળી છે, તે માનુષ્યત્વનું ખરૂં સ્વરૂપ-જેને હું ખ્રિસ્તિ ધર્મનો તેજસ્વી પક્ષ કહેવાને હિમ્મત ધરું છું, તેનું જે કોઈ મનન કરશે, તે, મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં મોટા ભાગ તરીકે, ક્રિસ્ચિઅન ધર્મની અગત્યતાની ઓછી તુલના કરશે નહિ.”

૧. શેમન કેથલિક ધર્મની આર્ચાઓમાં સુધારો કરનાર. ૧૩૫૭-

૧૩૮૦.

૨. સ્કોટલન્ડમાં મેટા સુધારો કરનાર ૧૫૦૫-૧૫૧૨.

સેન્ટ માર્ક આપણને કહે છે કે, એક યાહુદી ધર્મશાસ્ત્રી ક્રીસ્ટ પાસે આવ્યો અને તેને પૂછ્યું કે સૌથી મોટી આજ્ઞા કઈ છે? “જુસસે તેને જવાબ દીધો, અરે ઇઝાયસ! સાંભળ, સૌથી પહેલી આજ્ઞા આ છે; તે પ્રભુ આપણો ઇશ્વર એકજ પ્રભુ છે; અને તું તે ઉપર તારા સઘળા અંતઃકરણથી, મનથી અને તારી સઘળી શક્તિથી પ્રીતિ રાખજે, આ પહેલી આજ્ઞા છે. વળી બીજી આજ્ઞા પણ તેવીજ છે, એટલે કે તારા પડોશીને તારીજ માફક આહજે; આના કરતાં વધારે મોટી બીજી કોઈ આજ્ઞા નથી. તે પછી ધર્મશાસ્ત્રોએ તેને કહ્યું, બહુ સાફ પ્રભુ, આપે સત્ય કહ્યું છે, કારણ કે ઇશ્વર એકજ છે અને તેના સિવાય બીજો કોઈ નથી; અને તેને સઘળા અંતઃકરણથી અને સઘળી સમજથી, સઘળા આત્માથી, સઘળી શક્તિથી આહવો અને પોતાનીજ માફક પોતાના પડોશીને આહવો, તે અખિલ યજ્ઞ કરતાં વિશેષ છે. જ્યારે જુસસને લાગ્યું કે તે વિચારશીળતાથી જવાબ આપે છે ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે તું ઇશ્વરના રાજ્યથી બહુ દૂર નથી.

ત્રયી સારૂયં યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ

મથિન્ને પ્રસ્થાને પરમિદમદઃપથ્યમિતિચ ।

રૂચીનાં વૈચિત્ર્યાદૃજુકુટિલનાનાપથજુષાં ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમાસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વેદ, સાંખ્ય, યોગ, સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ આ પ્રમાણે બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મના માર્ગો છે, તેમાં આ ધર્મ હિતકારી છે, એમ વિચિત્ર રૂચિને લીધે સરલ અને કુટિલ એવા વિવિધ ધર્મમાર્ગોને સેવન કરનારા પુરૂષોને જેમ બધાં જળ સમુદ્રમાં મળે છે, તેમ હે ઇશ્વર! તમે એકજ ગમ્ય છો અર્થાત્ બધા ધર્મો એકજ ઇશ્વરમાં મળે છે.

૧. મેટા ક્રિસ્ચિઅન ધર્મોપદેશક.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

આશા.

“આશા દુરાશા દ્વે રમ્યે સંસારકુલંવાંલિકે ।
આદ્યા પિતૃકુલોદ્ધારા દ્વિતીયા કુલઘાતિની ॥૧૧॥”

ભાવાર્થ—આશા અને દુરાશા એ બન્ને સંસારરૂપ પિતાની બે કુલિન કન્યા છે, તેમાં આશા એ પોતાના પિતાના કુળને ઉદ્ધાર કરનારી છે અને દુરાશા એ પિતાના કુળને ઘાત કરનારી છે.

શ્રદ્ધા અને દાનના સદ્ગુણોના વર્ગમાં આશાને મૂકવાથી વારંવાર આશ્ચર્ય બતાવતાં મેં સાંભળ્યું છે. શ્રદ્ધાને કદાચ ખરે અથવા ખોટો અર્થ થાય, અને દાન એ તો દેખીતોજ સદ્ગુણ છે. પણ આશા કેમ સદ્ગુણ ગણાય ?

તોપણ નાઉમેદ થવું એ ખરેખર ખોટું છે. અને જો તે ખોટું છે તો આશા એ ખરી છે; કાર્યમાં સહનશકિત અને ટકાવ એ આશા છે; અને ગમે તેવા પણ એકજ બહાદુરીના કામ કરતાં સહનશકિત એ વર્તાણુકની વધારે સારી કસોટી છે. ઘણી દુઃખી અને એકનિષ્ઠ સ્ત્રીઓ વાસ્તવિક ધર્મથી પ્રાણ ત્યાગી ગણાય.

વસ્તુઓ ઉપર અતિશય દીલ લગાડો નહિ. કોઈ પણ મનુષ્ય જ્યાંસુધી નાઉમેદ થતો નથી ત્યાંસુધી તે ખરેખર કોઈ દિવસ પરાજીત થતો નથી.

“કોઈ પણ કાર્યથી પરાજીત થવું,
એ કોઈ એાછી નામોશી નથી;
અથવા વિશેષ બળથી હાર પામ્યામાં,

મનુષ્યને કોઈ વધારે ખોટું લાગતું નથી;
પણ પૂઠ બતાવવી, નાસવું,
અને પ્રયત્ન વગર પરાજય કબૂલ કરવો,
અથવા હુમલાને તાબે થવું,
તે મનુષ્યનું અદૃષ્ટ નહિ, પણ તેની ભૂલ છે.”

પોતાની વિશેષ પ્રકૃતિવાળી રમુજ સાધારણ અકલથી, સિડનિસ્મિથે એવાં ઉત્તમ વચનોમાં શિખામણ આપી છે કે, દુનિઆમાં કરવા યોગ્ય કાર્ય જો કંઈ આપણે કરવું હોય, તો, “તાઠ અને ભયની બીકનો વિચાર કરતાં કિનારે ઉભા રહેવું ન જોઈએ; પણ અંદર કુદી પડીને આપણાથી બને તેટલી સારી રીતે તરી બહાર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.” એ નવાઈ જેવું છે કે, ખરા ભયથી મનુષ્યો ભાગ્યેજ ડરે છે; પણ જે ભય કલ્પિત હોય તેની તેમના ઉપર વધારે અસર થાય છે. દાખલા તરીકે હાંસી થવાથી તેઓ મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે ડરે છે.

ખોટી શરમને કોઈ દિવસ તાબે ન થાયો. પીટર બહાદુરીથી ફેરિસીઝ અને ચોદ્વાઓની સામે થતો, પણ મુખ્ય ધર્મચાર્યના મંદિરમાં દાસદાસીઓની મસ્કરી સહન કરી શકતો નહિ.

“બીકણો તેમના મૃત્યુ પહેલાં ઘણીવાર મોત અનુભવે છે;
પણ બહાદુરો માત્ર એકવાર તેનો અનુભવ કરે છે.”

તબેલાની બારીએ કાંડેથી ટીંગાતા ડાનકિવજીરો ધાયું કે હું એક ભયંકર ખાઈમાં ટીંગાઉં છું, પણ જ્યારે ઍરિટોનિસે તેને દોરડું કાપી નીચે પાડ્યો, ત્યારે તેને માલુમ પડ્યું કે પોતે માત્ર જમીનથી થોડેજ ઉંચે હતો.

પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ (યાત્રાળુઓનો પ્રવાસ) માં જે સિંહા બિસ્કરેટ (અણુવિદ્યાસુ) અને ટિમરસ (બીકણ) ને બીવરાવતા તે ક્રિશ્ચિઅન (ખ્રિસ્તિ ધર્મપરાયણ) ને જ્યારે તે હિમ્મતથી તેમની નજીક ગયો ત્યારે સંકળાયેલા માલુમ પડયા.

કેટલાં બધાં સૈન્ય, જે યુદ્ધમાં વિજયવંત હોય, તે રાત્રી-માં ધાસકાર્થી નાસેલાં છે! “ધાસકો” એ શબ્દ પોતાનોજ અર્થ કારણ વગરનો ભય છે અને વળી ચળકતા સુર્યપ્રકાશમાં પણ ભય અને ચિન્તા વખતો વખત શું એવાં પાયા વગરનાં નથી હોતાં?

“ઉત્પદ્યંતે વિલીયંતે ચિંતા इव मनोरथाः ।”

ભાવાર્થ—“મનોરથની જેમ ચિન્તાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી લીન થઇ જાય છે.”

“એવી ઘણી ચિન્તાઓ છે, કે જેને
જે આપણે વારંવાર કહી સંભળાવીએ નહિ,
અને નરમાશથી પુષ્ટિ આપીએ નહિ,
અને આપણા અંતઃકરણમાં સ્થાયી કરીએ નહિ,
તો પરપોટા માફક ધુટી જાય છે,
અને વિસ્મરણના પ્રવાહમાં ચાલી જાય છે.
શોકકારક રીતે પ્રવેશ કરતી,
શાન્ત રીતે ઉછરતી અને
સઘળી જાતની ભયંકર ચીજોનું સેવન કરતી
એવી ઘણી દીલગીરીઓ છે કે જેને,
જે પાંખો આપવાની આપણી મરજી ન હોય,
તો કાલે સવારે જતી રહે.”

અસંતોષી મનુષ્યે પોતાનેજ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે, “કેના જેવો હું થાઉં તો સાડું.” એક માણસની તાંદુરસ્તી, તો ખી-જાની દોલત, અને ત્રીજાનું ઘર લેવાની તેણે આશા ન રાખવી જોઈએ. જે તેને અસંતોષ હોય તો તેણે એકની સાથે સર્વ અદલબદલ કરવું જોઈએ અથવા બિલકુલ અદલબદલ કરવું જોઈએ નહિ.

“સંતોષ एव पुरुषस्य परं निधानम् ।”

ભાવાર્થ—“સંતોષ એ પુરુષનો મોટો ભંડાર છે.”

મહત આપત્તિમાન કાલિજે સર હુમ્મિરે ડેવિને લખ્યું

૧. ઈંગ્રેજ ગ્રંથકાર, અરીજુનો બંધાણી, આજ સુધીમાં થયેલા સૌથી મોટા વાતુડીઓ. ૧૭૧૨-૧૮૩૪.

હતું કે, “આ સઘળાં અવસ્થાન્તરે, દીનતા અને ભયની વચમાં અનાદ્યનંતનો ભાવ મારામાં વાસ કરે છે, અને જે સર્વ હું સહન કરું છું તે કલ્યાણમય છે, એવી મારા આનંદની શ્રદ્ધાને તે અપરાજિતપણે જાળવી રાખે છે.”

ત્યારે કદી આશા મૂકે નહિ: નિરાશા સિવાયની ખીજ વસ્તુમાત્રનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. સિરાકના પુત્રે કહ્યું છે કે, “નબળા હૃદયવાળાને માટે અપસોસ.”

“જો હિમ્મત ગઈ તો પછી બધું ગયું,
તે કરતાં તો જન્મ ન લીધા હોય તે સાડું.”

સહન કરવું એ આપણા પ્રારબ્ધપર વિજય મેળવવા જેવું છે.

“મરણીમાં પગલાંથી સાવધ રહો, સૌથી દીલગીરી ભરેલો દિવસ, આવતી કાલસુધી રહે છે, અને પછી જતો રહે છે.”

દરેક મનુષ્ય ભૂલ કરે છે. જે માણસ કોઈ દિવસ ભૂલ કરશે નહિ, તે કંઈ કરશે નહિ, એમ કહેવાય છે, તે ખરાબર છે. પણ એકજ જાતની ભૂલ એ વખત આપણે કરવાની જરૂર નથી; તમારી ભૂલને શિખામણ ગણો અને તે તમારી જાંઠગી સુધારવાનું પહેલું પગથીયું થશે.

જોસેફ લુમ્ કહેતો કે વાર્ષિક દશ હજાર પૌન્ડની ઉપજ વાળી જહાગીર કરતાં મને આનંદી સ્વભાવ મળે તો વધારે સાડું.

“सहजानन्दमग्नानां नापेक्षा चक्रवर्तिनः ।”

ભાવાર્થ—“જેઓ સહજ સ્વાભાવિક આનંદમાં મગ્ન છે તેમને ચક્રવર્તી રાજાની પણ દરકાર નથી.”

૧. પ્રખ્યાત વસુલાતી ખાતાનો સુધારક અને રાજ્યનીતિકુશળ ઈંગ્રેજ તે હિંદુસ્તાનમાં લોર્ડ લેલકની સાથે મરાઠા વિગ્રહમાં હતો. ૧૮૧૨થી તેણે પાલખેન્ડમાં મેમ્બર તરીકે બેસવા માંડ્યું. ૧૭૭૭-૧૮૫૪.

કાર્યને માટે વર્તમાનકાળ સર્વ રીતે અગત્યનો છે. પણ એક બીજો ભાવ વર્તે છે જેમાં ભૂત અને ભવિષ્યના પર રહેવું એ વધારે સાફ છે; વર્તમાન માટે ભવિષ્યનો અને ક્ષણિક સંતોષને માટે ભવિષ્યનાં વર્ષોનાં સુખનો ભોગ આપવાથી આપણાં ઘણાં દુઃખો ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે. નિઃશંક એ સત્ય છે કે હાથ-માંહેનું એક પક્ષી ઝાડમાંહેનાં બે પક્ષી જેટલુંજ કિમ્મતનું છે; પણ ત્યારે સંભવો એવા છે કે ઝાડ માંહેલાં પક્ષી કદી પાંજરામાં આવે નહિ, અને ભવિષ્ય તો, એથી ઉલટું અવશ્ય આવવાનુંજ છે; અને જે મનુષ્યો “કાર્યોના સ્મરણમાં મગ્ન રહી તેમાં તૃપ્તિનો આધાર ઇશ્વર ઉપર રાખે છે,” તેઓ સૌથી સુખી છે.

જો આપણે ભવિષ્યનો વિચાર કરીએ, તો આપણે ભાગ્યેજ વિશેષ ભૂલ કરીએ; કારણ કે મનુષ્યને, “ક્ષણિક અને નાશવંત પદાર્થો, જેની સાથે ખડું જીવન કદી સંબંધ રાખી શકતું નથી તેને તજવાજ પડે છે, અને તેમ થતાં પ્રભુ પોતાની સર્વ કલ્યાણ શક્તિ સાથે નીચે ઉતરે છે અને તેમાં વાસ કરે છે.”

હું હમણા કહેવાજ જતો હતો કે ગમે તેમ હોય તો પણ મનુષ્યમાં માનુષત્વ હોવું જોઈએ; અને

“કાર્ય કરવાની મરજી અને હિમ્મત ધરાવનાર આત્મા” હોવો જોઈએ, કારણ

“આપણી શંકાઓ વિશ્વાસઘાતી છે,
અને યત્ન કરવાની ખીકથી આપણું જે ભવું
વખતોવખત થવાનું હોય તે ખોવરાવે છે.”

હિમ્મત એ એક સદ્ગુણ છે એટલું જ નથી, પણ વળી તે મનુષ્યતત્વનો એક ભાગ છે. જેવી રીતે સ્ત્રી, સ્ત્રી કહેવાવાને માટે નમ્ર હોવી જોઈએ, તેમ મનુષ્ય, મનુષ્ય કહેવાવાને માટે ખડાદુર હોવો જોઈએ; તો પણ મનુષ્યો ખડાદુર જેવાજ નમ્ર તેમજ સ્ત્રીઓ નમ્ર જેવીજ ખડાદુર હોવી જોઈએ.

બેપરવાઈ એ હિમ્મત નથી. ભયને તુચ્છકારવામાં નહિ, પણ ખડાદુરીથી તેના સામા થવામાં હિમ્મત છે. અર્થ વગરનું જોખમ વહોરવામાં હિમ્મત નથી; પણ ત્યારે ભય આવી પડે છે ત્યારે બીકણપણું તેને વધારે છે. ખડાદુરીથી અને શાન્તિથી તેના સામું થવું એ સહિસલામતીનો ખરો રસ્તો છે. ઍકિલિઝની^૧ માફક માત્ર પગની પેનીમાંજ ધાયલ થવાથી મરે તેવો હોય તેને માટે તો વિશેષ કરીને લડાઈમાં દુસ્મનથી ભાગવું તે મરવાનોજ રસ્તો છે.

ખર્ક કહે છે કે—“સામાન્ય રીતે આપણા અજ્ઞાનથીજ કોઈપણ કાર્ય ઘણું ત્રાસદાયક થાય છે.” કોઈપણ ભયનો પૂર્ણ વિસ્તાર ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ અને ત્યારે આપણી આંખે તે જોવો એ સહેજ થઈ પડે છે, ત્યારે ઘણું ભાગે બીક જતી રહે છે” જુની કલ્પિત વાર્તા છે કે પીંછાંથી ભડકેલું હરણ શિકારીઓના હાથમાં પડ્યું, અને ઘેટાનાં ટોળાંથી ઉડતી ધૂળના વાહળને જે લશ્કરે દુસ્મન છે એમ ધાયું, તે લશ્કરે ઝાડીમાં સંતાયેલા લશ્કરના મોઢામાં પડ્યું.

શાન્ત અને ખડાદુર રહો.

“કાંટાના ઝાડરૂપ ભયમાંથી, સહિસલામતી રૂપ
પુષ્પો સુંદી હ્યો,”

અને પૂર્વની કહેવત પ્રમાણે “પછેડી પ્રમાણે સોડ કરો.”

અતિ આશા રાખો નહિ. ગાથિએ કહ્યું છે કે “થોડી આશા કેમ રાખવી, અને ઝાઝી તૃપ્તિ કેમ રાખવી, એ જાણવું તે વિજયનું રહસ્ય છે.”

અતિશય આશા રાખો નહિ, અને તે અતિ ઝડપથી પૂર્ણ થાય એવી વક્ષી રાખો નહિ. “ધીરજ કેમ રાખવી તે જે

૧. ‘ઇલિઝ’નો મુખ્ય પુરૂષ ‘ટ્રોગન’ વિઝમમાં સૌથી ખડાદુર ગ્રીક. તેનું ખખતર વક્ષને બનાવ્યું હતું અને તે કોઈ શસ્ત્રથી અભેદ હતું. હંકટરને તેણે યુધ્ધમાં માર્યો. પરિસે તેની એડીમાં તીર માર્યું, આ ભાગમાં લાગવાથી જ તે મરે તેમ હતું તેથી તેનું મૃત્યુ થયું.

અણે છે તેને સર્વ વસ્તુ મળે છે. (ધીરજનાં કૃણ મીઠાં છે.)

“ચલંતિ ગિરયઃ કામં યુગાંતપવનાહતાઃ ।

કૃદ્વેઽપિ ન ચલત્યેવ ધીરાણાં નિશ્ચલં મનઃ ॥”

ભાવાર્થ—“ પ્રલયકાળના પવનથી પર્વતો ચલિત થાય છે પણ કુદ્ટ આવી પડતાં ધીર પુરુષોનું મન ચલિત થતું નથી. ”

મનુષ્ય જ્યારે કેવળ પોતાનો જ વિચાર કરે છે અને તે વખતે જે કલ્પનાઓ તેના મનમાં આવે છે, તે સૌથી અંધકારમય હોય છે. આપણે ગમે તેમ કરીએ તોપણ દીલગીરીના પ્રસંગો તો અવશ્ય આવે છે, અને બહાદુરીથી તેમની સામે થવું એ આપણું કામ છે.

રિચારે કહ્યું છે, કે “ દીલગીરીના વખતે સુખના વખતનું સ્મરણ કર. ”

“ સહન કરવું અને મજબુત થવું
એ કેવું ઉત્તમ છે તે તું જાણ, ”

વળી

“ જેમ બનવાનું હોય તેમ બને છે,
સખ્ત દિવસમાં પણ કાળ અને કલાક વહન થાય છે. ”

એવું જ્ઞાન આપણને હૃદયમાં દિલાસો આપે છે.

કારણ કે, જ્યોત્સ્ન મેકેડોનલ્ડ કહે છે તે પ્રમાણે—

“જે આંતઃકરણ શુદ્ધ હોય અને પ્રીતિ દ્રઢ હોય,
તો કોઈ પણ આપત કદી બહુ અવળી થતી નથી;
કેમ કે જે દીલગીરીથી ઝાકળ અને વરસાદ પડે છે,
તો પ્રીતિ તેને પાછું પ્રકાશનું રૂપ આપે છે. ”

“ શિયાળા પછી ઉનાળો આવે છે, રાત્રીને દિવસ અનુસરે છે, અને મોટા તોશાન પછી શાન્તિનો વખત આવે છે. ” આપણો પંથ ગમે તેવો અંધકારમય લાગે, તોપણ યાદ રાખવું કે કાળે કરીને મોટી દીલગીરીઓ પણ શાન્તિ પામે છે. “ રાતમાં ગભરાટ રહે, પણ સવારમાં આનંદ મળે છે. ”

“દિલગીર આંતઃકરણ, સ્વસ્થ થા, અને શોચ કરવો બંધ કર,
વાદળાઓની પછવાડે સૂર્ય હલુ ચળકે છે;
તારા જેવા હાથ સર્વને સામાન્ય છે,
દરેક જીવતરમાં કાંઈ વરસાદ પડવો જ જોઈએ,
કેટલાક દિવસો અંધકાર અને શુનકારમય થવા જોઈએ. ”

જે કાંઈ પહેલાં દુર્ભાગ્ય જણાય, એવું કોઈ અવસ્થાનતર અને ત્યારે કાંઈ નહિ તોપણ તે દુર્ભાગ્યજ છે, એમ માનો. કાળ વારંવાર બલાવો ખવરાવે છે. નજીવી બાબતોથી નાઉમેદ થવું પડે એવી દુનિયામાં આપણે વસતા નથી, અને યત્ન કરીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણાથી શું થશે તે કદી જાણી શકતા નથી. આપણે અને શોક વારંવાર વેષધારી મિત્રો હોય છે. જ્યારે નેદસને પાછા ફરવાની નિશાની જોવાની ઇચ્છા કરી નહિ ત્યારે તેણે પોતાની બાડી આંખનો પણ લાલ લીધો. સર અમ આન્ડ ડક્ટર પોતે બનાવેલા રેનનના રમૂલ જન્મવૃત્તાંતમાં લખે છે કે, એવા ઘણા પુરુષો છે, “જેની જીંદગી આપણે કંઈ પણ હોખામાં ન ગણત, પણ જેમના મૃત્યુની આપણને અદેખાઈ આવે છે. ” અને ઇતિહાસમાં એવા ઘણાનું અમરપણું જેવું રાજ્યથી થયું છે તેવું જ ફ્રાંસીએ જવાથી થયું છે. જે આપણને સહન કરવું પડતું હોય, તો તે કાંતો આપણા દોષને માટે હોય છે અગર સામાન્ય હિતને ખાતર હોય છે.

“કાલા મનુષ્યો કોઈ દિવસ ખેસીને તેમની હાનીનો
શોચ કરતા નથી, પણ પોતાને થતાં નુકસાનનો
ઇલાજ કેમ થાય તેની શોધમાં આનંદથી રહે છે. ”

વળી જ્યારે જીંદગીનાં અસંખ્ય સુખને માટે ઉપકાર માનતા હોઈએ અને તેમને સંપૂર્ણ રીતે ભોગવતા હોઈએ, ત્યારે દીલગીરી અને દુઃખને કેવળ શુદ્ધ સંકટો ગણવાં જોઈએ નહિ. નિરંતર અને એકસરખી સિદ્ધિથી કોઈ પણ મનુષ્યમાં સુધારો થતો નથી; આવી સિદ્ધિ અતિશય મહત્ત્વ ન હોય તો પણ

૧. પૂર્વ દેશની ભાષાઓમાં પ્રવીણ ઇંગ્લીશ જ્ઞાનસંપન્ન ધી ક્રેન્ચ લેખક. ૧૮૨૩માં જન્મ્યો.

તે શક્તિ અને સત્તાને ઓછી કર્યા વગર રહેતી નથી. મુશીબ-
તોમાંથી નીકળવું, લાલચને અટકાવવી અને દીલગીરીને બહા-
દૂરીથી સહન કરવી, એ ગુણો વર્તનને ઉચ્ચ કરે છે, પુષ્ટિ
આપે છે, અને શ્રેષ્ઠ કરે છે. “અનંત સ્થિતિ સામે આવતાં
તેનાં સામાં નિહર ડગલાં ભરવાં એ મહત્ કાર્ય છે.”

ગ્રીષ્મઋતુના મૃદુ વાયુ અને પ્રકાશિત સૂર્યનો આપણે
સંપૂર્ણ ઉપલોગ લઈએ છીએ, પણ જગતની શોભા અને
ભવકાનો વિશેષ ભાગ શિયાળાના હિમ અને તોફાનોને લીધેજ
હોય છે.

એક ઉમદા કવિતામાં કિંગ્ડોલે ઇશાન ખૂણના વાયુનાં
વ્યાજબી વખાણ કરે છે કે,

“ સુસ્ત રંગીલાઓ ન્યારે
સ્ત્રી દૃષ્ટિમાં મગ્ન રહેતા હોય,
ત્યારે દક્ષિણનો મધુરવાયુ
પ્રેમાસક્ત પુરુષોના ખેદને શાન્તિ આપે.
અંતઃકરણને તેમજ કલમને મૃદુ કરી દીધા
સિવાય તે બીજું શું કરે છે ?
પણ કહણ ઈંગ્રેજોને ઉછેરનારી તો
સખ્ત તોફાની હવા છે.

પણ યરફના તોફાનમાંથી ધકેલાતો
ભયંકર ઇશાન ખૂણનો વાયુ,
ઓક ઝાડના જેવાં સખ્ત આપણાં ઈંગ્રેજ અંતઃકરણનો
સમુદ્રમાં, દુનિઆમાં, સર્વ સ્થળે પ્રવૃત્ત કરે છે.
તું આવ; મગજ અને સ્નાયુને તંગ કરતો,
દરિઆઈ રાજઓના લોહીનો ઉછાગો અમારામાં ઉત્પન્ન
કરતો: ઇશ્વરપ્રેરિત વાયુ, તું વા. ”

સંકટો એ ઇશાનખૂણના વાયુરૂપ નીતિ છે. તે આપણને
શક્તિ આપી તંગ કરે છે—

“ કીર્તિના શૂંગાર અને સાગની પાછળ રહેલી
વિજયવંત પુરુષોની આ પૂર્ણતા અને મુગટ છે.

તે ન હોય તો, પરાક્રમી ઇચ્છાના કીર્તિવંત જપના
પ્રયત્નની અપેક્ષા વિશેષ જરૂરની છે. ”

એપિક્ટેટ્સ^૧ કહે છે કે, “ એવો કોઈ સિંહ, રાક્ષસી
સર્પ, સાબર ડુકકર, અને અમુક અન્યાયી, પણ જેવાં મનુ-
ષ્યો જેને હકચુલીઝ^૨ હાંકી કાઢી મૂકતો, તે જ ન હોત તો
તે કેવો નીવડત, તે વિષે તમે શું ધારો છો? આમાંનું કશું
ન હોત તો તેણે શું કયું હોત? તે શું ખુલ્લું નથી કે તે
સોડ તાણીને સુઈ રહી હોત? ત્યારે પહેલી વાત તો એ કે,
જે તે આવી મોજલી અને સુખી જીવંતીમાં ચમન કરતો હોત
તો, તે હકચુલીઝ જ થયો ન હોત; અને કદાચ જો તેવો થયો
તો પણ જો એવા બનાવો અને પ્રસંગોએ તેને બગૃત કરી
ફેળવ્યો ન હોત તો તેનો શું ખય પડત? અને તેના બાહુ
અને શરીરનાં બીજાં અંગોનું કોવત, તેની સહનશક્તિ, અને
તેનો ઉદાર ભાવ શું કામમાં આવત? ”

ન્યારે સૉક્રેટીસને સબ કરવામાં આવી, ત્યારે તેના પર
એવો અન્યાય થવાથી એપોલોહોરસે^૩ પોતાની દીલગીરી
બતાવી, તે વખતે તે તત્વજ્ઞાનીએ કહ્યું, “ મેં ગુન્હો કર્યો
હોત તો તમે રાજ થાત? ”

“ જો મનુષ્ય, ઇશ્વર ઉપર આસ્થા રાખવાને માટે અ-
ન્યાયથી થતું દુઃખ સહન કરે, તો તે પ્રશંસનીય છે, ” એમ
સેઈન્ટપીટર^૪ કહે છે. “ કારણ કે જો તમને તમારા અપરા-
ધને માટે ઠોંસા મારવામાં આવે અને તે તમે ધીરજથી સહન
કરો, તો તેમાં શી વડાઈ છે? પણ જો તમે કાંઈ સાઈ કરો,
અને તેને માટે તમને નુકસાન થાય, તે ન્યારે તમે સહન
કરો તો તે ઇશ્વરને માન્ય છે. ”

૧. જ્ઞાની રોમન તત્વવેત્તા. ૫૦ માં જન્મ્યો.

૨. ગ્રીક પુરાણોનો પ્રખ્યાત યોધ્ધા. જ્યુપિટર દેવનો દીકરો. તેને
બાર મુરકેલ કામ સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. એક મોટા વિકાળ સિંહને
મારી તેનું આમકું લાવવું વગેરે. તે તેના ઘણા શારીરિક બળને
માટે પ્રસિધ્ધ છે.

૩. એથેન્સનો પ્રખ્યાત ચિતારો. ઇ. સ. પૂ. ૪૦૮ માં હતો.

૪. એલેક્ઝેન્ડ્રીઆનો ધર્મ ગુરૂ ૩૧૧ માં મૃત્યુ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પરોપકાર ધૃદ્ધિ.

“આત્માર્થં જીવલોકેઽસ્મિન્ કો ન જીવતિ માનવઃ ।
પરં પરોપકારાર્થં યો જીવતિ સ જીવતિ ॥ ૧ ॥”

ભાવાર્થ—“આ લોકમાં પોતાના આત્માને માટે કોણ નથી જીવતું! પણ જે પરોપકારને માટે જીવે છે, તેજ જીવે છે.”

ખીનઓને જેવી રીતે આપણી સાથે વર્તવાને આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, તેવી રીતે આપણે તેમની સાથે વર્તવું એટલુંજ બસ નથી, પણ ખીનઓને આપણા ઉપર જેવો પ્રીતિભાવ રખાવવાની આપણી મરજી હોય, તેવો પ્રીતિભાવ આપણે તેમનાપર રાખવો જોઈએ. જે આપણે તેમના સંબંધમાં કંઈ દરગુજર ન કરીએ તો આપણા સંબંધમાં તેઓ દરગુજર કરે એવી આશા કેમ રાખી શકાય?

વળી સરવાળે આપણને માલૂમ પડશે કે ખીનઓને માટે કંઈ પણ મત ન બાંધવો તેના કરતાં તેમને વિષે સારો મત ધરાવવો એ સંભવિત રીતે વધારે વ્યાજબી છે.

“જેવી રીતે હુનિયાલે આટપસ પર્વત ઉપર સુરકોટ રેડી તેને ઉલંઘ્યો કહેવાય છે, તેમ કેટલાક પુરૂષો જીવતરના સુશીલતામાંથી નીકળી જવાને વિચાર રાખે છે.”

તેઓ જોખમ ખેડવાને તૈયાર હોય છે, પણ માયા અને પ્રીતનાં જે નાનાં કાર્યો જીવનની પ્રકાશ અને સુખમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરે છે, તેમાં ગફલત કરે છે.

જે આપણને ખેદ થવાનું કારણ હોય તોપણ અપરાધ આપણે ધારતા હોઈએ એવો ગંભીર ભાવેજ હોય છે, અને

નુકસાન થવાથી ક્રોધ ચડાવતાં વધારે નુકસાન થાય છે. નુકસાનના કરતાં વૈરભાવ વધારે ભુંડું કરે છે, અને “જે મધ-માખી ખીનઘને ગુસ્સાથી દંશ મારે છે તો તે મરી જાય છે.” તેમ જ માણસ ખીનને નુકસાન કરવા ધારે છે તેને પોતાને તેના કરતાં વધારે નુકસાન થવા વિના રહેતું નથી. આપણે સાંભળ્યું છે કે, ગીધ મુડલાલ માંસ વિના ખીનું કશું સુધતું નથી, અને મોઢું ઉઘાડ ભીડ કરતો કાચબો ઇંડામાંથી નીકળ્યા પહેલાં તેમજ મરી ગયા પછી પણ થોડીવાર સુધી મોઢું હલાવ્યા કરે છે.

હુનિયામાં કેટલાક લોકો તો દોષ શોધતાજ રૂંદે છે, તો પણ બૂલો કાઠવી તેના કરતાં વખાણ કરવાં એ વધારે હાલપણુવાળું છે, તેમજ વાંકાં બાલવાં એ ખરૂં ગુણદોષ વિવેચન નથી. કબાટમાં એક હાડપિંજર હોય તો તેમાં તે એકજ ચીજ રહેલી છે એમ હોતું નથી.

મનુષ્ય અસ્થિનુંજ માત્ર બનેલું છે એમ નથી. ગુણદોષ વિવેચન ખરૂં હોય, પણ તે શું પરિપૂર્ણ સત્ય છે? પડદા પાછળ રહેલું એ બહુ મજબૂત છે, પણ ખેલ જોવાને માટે તે શ્રેષ્ઠ સ્થાન નથી. મનુષ્યો તેમજ જન્મવૃત્તાંતો બનેનાં દોષ પર નહિ, પણ ગુણપર નજર રાખવાની કોશીશ કરે, જેથી તમે શું શોધો છો તેની તમને ખબર પડશે.

ક્ષમા શસ્ત્રં કરે यस્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।

અતૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશમ્યતિ ॥

ભાવાર્થ—“જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર હોય તેને દુર્જન શું કરી શકે? તૃણવગરના સ્થાનમાં પડેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ શમી જાય છે.”

હુમેશાં સહનશીલ રહો. આપણે બાણીએ છીએ કે જે છોકરાં કલ્યાણાં હોય તો દશમાંથી નવ દાખલામાં તેઓના કલ્યાણે તેઓના દુઃખને લીધેજ હોય છે, અને ખીન બાબતોની માફક આ બાબતમાં પણ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ મોટી

ઉમરનાં છોકરાંઓ જેવાં છે. ઘણા ખરા દાખલામાં, જે આપણે સઘળી સ્થિતિથી વાકેફ હોઈએ અને તેમને શું લાગે છે તેનું જે આપણને જ્ઞાન હોય, તે જે મનુષ્યો અતડા હોય તેમના ઉપર આપણને ગુસ્સો આવતો નથી, પણ તેમની દયા આવે છે.

કોઈ માંદું છે એમ જે આપણે જાણીએ છીએ તો કેવા સહનશીલ થઈ જઈએ છીએ? તેને કોઈ પણ વસ્તુ આપવાની ના પાડતા નથી, તેને માટે જે ઠીક લાગે તે દરેક ચીજ કરીએ છીએ. બની શકે તેટલા સઘળા પજવાટ અને હરકત-માંથી તેને બચાવીએ છીએ, પણ તેટલાજ વખતને માટે તેમ કેમ કરીએ છીએ? આપણે હમેશાં જે આવાજ વિચારવંત, ડાહ્યા અને માયાણુ રહીએ તો કેટલું બધું સાડું થાય?

બીજાઓની આતુર ચિન્તાઓ, દીલગીરીનો સંતાપ અને આપત્તિઓનાં રહસ્ય (ગુપ્ત કારણો) આપણે જાણતા નથી; ત્યારે આપણને જે કંઈ ખેદ ઉપજવનારું કારણ લાગે તો દરગુજર કરો. અતિશય દરગુજર કરવાથી બીજો નહિ. દરેક પદાર્થ અને મનુષ્યનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરો.

“ મરી ગયેલાનું સારા સિવાય બીજું કંઈ બોલો નહિ.” એ સારો બોધ છે. પણ મરેલાને માટેજ તેની શા માટે હદ બાંધવી? બીજા કોઈને માટે જ્યારે માયાણુપણે બોલવામાં આવે છે અને તેના કોઈ ભલા કામની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઘણા દુષ્ટ સ્વભાવની વાતો અને પ્રતિકૂળ ટીકાઓ સાંભળીએ છીએ તેનું શું કારણ છે? મરેલા વિષે લોકો જેમ બોલે છે, તેમ જીવતા વિષે બોલતા હોય તો તે કેવું સાડું લાગે?

કદાચ જે તમારે બીજાઓને દોષ દેવો હોય તો તંમાં ઉતાવળા થતા નહિ.

“ તેના મગજનાં અને તેના અંતઃકરણનાં કાર્યો જે તું જોઈ શકતો નથી, તેની ટીકા કર નહિ; તારી કાંબી આંખે જે કલંક જણાતું હોય, તે જે ઈશ્વરના શુભ પ્રકાશમાં અવલોકીશ તો,

જે પ્રખ્યાત રણસંગ્રામમાં તું મૂર્છિત થઈ તાબે થઈ જાય, તેમાં પડેલા ધાની રૂઝું માત્ર તે એક ચાકુંજ લાગશે.”

નામંજુરી આપવાની જરૂર પડે એવા પ્રસંગો આવે, અને અવશ્ય આવશે; પણ જે માયાણુ અને પરોપકાર બુદ્ધિથી કંઈ બોલવું અશક્ય હોય તો, એક નિયમ તરીકે, કંઈપણ ન બોલવું એ વધારે સાડું છે. સિડનિસ્મિથ વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક ઓળખીતો માણસ જે તેની ગેરહાજરીમાં તેને ગાળો દેતો હતો, તેને તેણે એક સંદેશો કહેવડાવ્યો કે હું જ્યારે અહીંયાં ન હોઉં ત્યારે મને પાટુ મારવા પણ પધારવાની મેહિરખાની કરશો, તો પણ આપણામાંના ઘણા ખરા જે આપણો કંઈ દોષ હોય તો મોઠામોઠ સાંભળવાને ઈચ્છીએ છીએ, અને આપણો બચાવ કરવાને આપણે હાજર ન હોઈએ તે વખતે જે કંઈ આપણા વિષે કહેવામાં આવે છે તેની વિશેષ કરીને ઘણી લાગણી થાય છે. બીજાઓ વિષે દુષ્ટ સ્વભાવની તમારી વાતો સાંભળીને લોકો હસતા અને ખુશી મતા જણાય છે, પણ આટલું તો તમારે નિશ્ચય કરી માનવું, કે તેઓ કુદરતી રીતેજ અનુમાન કરી લેશે કે તેઓનો વારો આવતાં તમે તેમને પણ છોડશો નહિ, અને તેટલા માટે, તંઓ તે વખતે હસતા હશે તો પણ, તમને કંઈ વધારે ચાહશે નહિ.

“ત્યારે તારા મનુષ્યજાતિલાઈની નરમાશથી બારીક તપાસ કર, અને મનુષ્યસ્ત્રીજાતિ બેનની એથી પણ વધારે નરમાશથી તપાસ કર, જે તેઓ જાણી જોઈને ખોટું કરતાં હોય તો મનુષ્યથી ભૂલ થાય છે એ કુદરતી છે એમ જાણવું.”

ત્યારે નિર્ણયને માટે આપણે મુંગા રહેવું જોઈએ, આપણે તેનો તોડ કદિ કાઢી શકીએ તેમ નથી, જે થયેલું હોય છે તેનો અડસટો આપણે કરી શકીએ પણ કેટલી મુશીબત પડી હશે તે આપણે જાણતા નથી.”

બીજાઓને માટે પણ મારે થોડું કહેવું જોઈએ. સેનેકાનું કહેવું સત્ય છે કે, “કેટલેક અંશે ગુલ, બળ, ફાંસા, અને કૂતરાંથી

(અને હવે આપણે તેમાં અંદુકનો પણ ઉમેરો કરવો જોઈએ.) સઘળા સજીવ પ્રાણીની સાથે વિગ્રહમાં આપણે યોજાયેલા છીએ” આપણી હયાતીની એ દેખીતી જરૂર છે કે કેટલેક અંશે આપણે ખીજા પ્રાણીઓ ઉપર જીવવું પડે છે, ત્યારે જ આપણે તેમના એટલા બધા આભારી છીએ તો તેમને કંઈ પણ અણપતું દુઃખ દેવાથી વિશેષ દૂર રહેવું જોઈએ.

“હલકામાં હલકું પ્રાણી જેને લાગણી હોય છે તેની દીવગીરીનું આપણા આનંદ અથવા અભિમાનમાં, મિત્રણ કદી થવા દો નહિ.”

અને તેથી “જે તારા અંતઃકરણમાં સત્ય હશે તો દરેક પ્રાણી તને જીવતરનો નમુનો અને પવિત્ર ઉદ્દેશનું પુસ્તક લાગશે.”

જનવરોને આત્મા હોય છે એમ હાલમાં આપણામાંના ઘણા ખરા માનતા નથી, અને તેમ છતાં પણ બુદ્ધથી માંડીને ઉવેસ્લે અને કિંગ્ડોલે સુધી સંલલિત રીતે મનુષ્યજાતિના મોટા ભાગે તેમ માન્યું છે.

પક્ષીઓમાં વિશેષ કરીને કંઈક આત્મીય તત્ત્વ છે. સેકન્ડ ફ્રાન્સિસ, “જે પોતાને સંપૂર્ણ રીતે આત્માવાળું પ્રાણી માનતો, તેનો એવો વિચાર હતો કે પોતાની માફક નાશવંત માંસના દેહમાં પક્ષીઓ પણ આત્મારૂપી પ્રાણીઓ હશે; અને આવા સુંદર, આવા અદ્ભુત પ્રાણીઓ, (જે તેની જુની રૂઢિના રિવાજ પ્રમાણે માનતો કે) જેમ સ્વર્ગમાં ક્રિસ્તાઓ ધૈર્યરતું સ્તવન કરે છે, તેમ જંગલમાં ધૈર્યસ્તવન કરે છે, તેમની જોડે બુદ્ધિથી સંબંધનો હક ધરાવવામાં મનુષ્ય જાતિના મોલાને કંઈ પણ હીણપત નથી એમ માનતો.”

આ ગમે તેમ હો, પણ ખરેખર જનવરો સાથે માયા અને વિચારથી વર્તાવું જોઈએ; તેમને દુઃખ દેવું એ પાપ છે, ઉવડસ્વર્થ એમ કહે છે કે—

૧. ઇટલિઅન સાધુ, જે પોતાનું સર્વ દાનમાં અર્પણ કરી માગી માગીને પણ દાન આપતો. પત વગેરેના રોગીઓની તે સારવાર કરતો. ૧૧૮૨-૧૨૨૬.

“નાનાં નામ વગરનાં સ્મરણમાં ન આવતાં,
માયા અને પ્રીતિનાં કાર્યો,
સારા મનુષ્યના જીવતરનો શ્રેષ્ઠ ભાગ છે.”

અને કૉલિજનું કહેવું સત્ય છે કે—

“જે પુરુષ મનુષ્યને અને પશુપક્ષીને સારી રીતે યાદ છે.
તે ધૈર્યરતું સ્તવન સારી રીતે કરે છે.
નાના અને મોટા બંને પદાર્થ માત્રને
જે શ્રેષ્ઠ રીતે યાદ છે, તે સૌથી શ્રેષ્ઠ રીતે
સ્તવન કરે છે;
કારણ કે જે પ્રેમી પ્રભુ આપણને યાદ છે,
તેણે સર્વને બનાવ્યાં છે અને તે તેમને યાદ છે.

કૃપારસપ્રવાહેણ યસ્યાંતઃકરણં પ્લુતમ્ ।

સ એવ સુકૃતી લોકે સર્વોત્કૃષ્ટતમસ્તથા ॥ ”

ભાવાર્થ—“જેના અંતઃકરણમાં દયાનો રસપ્રવાહ વ્યાપ્ત છે, તે પુરુષ આ લોકમાં સુકૃતિ અને સર્વોત્કૃષ્ટ છે.”

શેકસ્પીઅરનાં સઘળાં પ્રખ્યાત વાક્યોમાં નીચેનાં વાક્યો-કરતાં વધારે રસિક ખીજાં કોઈ નથી, જેમાં તે કહે છે કે,

“દુમાના સદૃશ્યને જેવો પડતોજ નથી,
તે આકાશના ધીમા વરસાદની માફક
નીચેની જગ્યા ઉપર જ્યાં કરે છે, તે જેવડો કલ્માણુકારી છે;
દાતા અને પ્રતિગ્રહીતા બંનેનું કલ્માણુ કરે છે,
તે સૌથી અલિષ્ટમાં અતિ અલિષ્ટ છે; રાજ્યાલિષેક
થયેલા રાજાનું મુકટ કરતાં તે વિશેષ આજૂપણુ છે;
તે, તેનો રાજ્યદંડ, રાજ્યસત્તાનું જોર,
આદરયુક્તમાન, અને ગૌરવનું ચિન્હ
જેમાં રાજ્યભય અને ત્રાસ રહેલાં હોય છે, તે બતાવે છે;
પણ રાજ્યદંડના ચિન્હવાળી સત્તા કરતાં પણ દયા શ્રેષ્ઠ છે;
તેનો રાજ્યાના હૃદયમાં રાજ્યાલિષેક થયેલો હોય છે.
તે ધૈર્યરતો પોતાનોજ ગુણ છે;

અને જ્યારે દયા ન્યાયને આપાવે છે ત્યારે પૃથ્વીપરની સત્તા ધર્મથી સત્તા જેવી દેખાય છે.”

દાન આપવું તેને વારંવાર પરોપકારબુદ્ધિ ગણવામાં આવે છે, અને ખેશક તે ખરું છે, કારણકે એક પ્રખ્યાત ગ્રીક વાક્ય છે કે,

“અળસ્યા અને મરીખ માણસો સઘળાને ઝીંબસ મોકલે છે, અને ભિક્ષાદાન ગમે તેવું નાનું પણ મીઠું છે.”

પણ ભિક્ષાદાન એ પરોપકારબુદ્ધિનો માત્ર એક રસ્તો છે; તે કંઈ મુખ્ય રસ્તો નથી, અને તે એવો છે કે જે તેમાં વિચાર બુદ્ધિ ન વપરાય તો ભલું કરવાને બદલે ભુંડું કરે, અને વારંવાર તેમ કરે છે.

સમભાવ અને ખ્યારની લાગણી વિશેષે જરૂરની છે.

“બીજાઓની આપદાની મને લાગણી થવાને, અને જે દોષ હું દેખું તે ઠંકવાને મને ખોધ કર; જેથી, જે દયા હું મારા પોતાના પર રાખું છું તે દયા હું બીજાના પર રાખું.”

“સ્મરેત્કૃતોપકારં યત્ પરદોષં ચ વિસ્મરેત્ ।”

ભાવાર્થ—“બીજાએ કરેલા ઉપકારને ભૂલવો નહિ અને દોષને ભૂલી જવો.”

કોઈએ તુકસાન કર્યું હોય તે ભૂલી જવું, પણ ઉપકાર કર્યો હોય તે ભૂલવો નહિ.

“સંતતિ અકૃતજ્ઞ હોય તે સર્પદંશ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ દે છે.”

નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ।

ન હિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં ચન્દ્રશ્ચાળ્લાલવેશ્મનઃ ॥ ૧ ॥

હિતોપદેશ.

ભાવાર્થ—

નિર્ગુણપર પણ સાધુજન, દયા બતાવે સોય; શશિ કદિ તેજ ન ખેંચી લે, ચાંડાલનું ઘર તોય. ૨. ઉ.

“સૂર્યના પ્રકાશને માટે અથોગ્ય એવાં ફેટલાં બધાં મનુષ્યો છે તો પણ સૂર્ય તો ઉગે છે જ.”

જેઓ બીજાને ક્ષમા કરતા નથી, તેમણે પોતે ક્ષમાની આશા રાખી શકાય નહિ.

“ધારે કે તમે મૃત્યુ આવી પહોંચવાના ભયમાં છો, અને તમારા બતિલાઈઓ તરફની તમારી વર્તાણુક્રમે જવાબ આપવાને સર્વ પૃથ્વીના ન્યાયાધીશ આગળ, નગ્ન અને વેશ વગર જવાને તૈયાર થયાછો; અને જેઓએ તમને હરકત કરી હોય તેમના ઉપર તમે કોઈ દિવસ દયા રાખી નથી, અને અશામ્ય રહ્યા છો: જે દયાભાવ તે વખતે ધર્મ તરફથી તમારા પર બતાવવામાં આવે એમ તમે ઇચ્છતા હો અને જે તમારી માત્ર એક જ આશા છે તે દયાભાવ તમે કોઈ દિવસ બતાવ્યો નથી તેનો વિચાર કરતાં, ઇશ્વર તરફથી મળવાના ચુકાદાને માટે વધારે ભયંકર ધાસ્તી બીજી કંઈ વસ્તુ ઉપજાવી શકશે? અને આ કુદરતી બીકો આપણા તારનારે આપેલી દ્રષ્ટાંતિક નીતિવાર્તાઓ ઉપર સ્થપાયેલી છે. “તેથી જો તમે તમારા દરેક બતિલાઈને તેના અપરાધની અંતઃકરણશુદ્ધ માફી આપશો નહિ, તો મારો સ્વર્ગવાસી પિતા પણ તમારી સાથે તેવીજ રીતે વર્તશે.”

અપરાધ માફ કરવાના અને આપણા દુસ્મનને ચાહવાના ધર્મથી બોધનો, જે કે બીજાં નીતિ ધોરણોમાં બીલકુલ અભાવ નથી, તો પણ ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમાં તેનો ભાવ વિશેષ છે. બાઇબલમાં તેને માટે વારંવાર આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. “કારણ કે જો તમે મનુષ્યોનો અપરાધ માફ કરશો, તો તમારો સ્વર્ગવાસી પિતા તમને માફી આપશે; પણ જો તમે મનુષ્યોને તેમના અપરાધની માફી આપશો નહિ; તો તમારો પિતા તમને તમારા અપરાધની માફી આપશેજ નહિ.”

માફી આપવી એટલુંજ બસ નથી, એથી પણ આપણે વધારે કરવુંજ જોઈએ.

“હું તને શિક્ષા આપું છું કે તારાં દુસ્મનોને ઇચ્છ, જે તને

શાપ આપે તંતુ કલ્યાણ કર, જે તને ધિક્કારે તેનું ભલું કર, અને જે તારાપર દ્રેષ રાખી તને હેરાન કરે તંતુ ભલું થવા ઇશ્વરને પ્રાર્થના કર; તેથી જે પ્રભુ સ્વર્ગમાં છે તે તને પોતાનું બાળક ગણશે: કારણ કે તે પોતાનો સૂર્ય ભલા અને ભૂંડા ઉપર પણ ઉગાડે છે, અને પ્રમાણિક અને અપ્રમાણિકને માટે વરસાદ વરસાવે છે.”

સેઈન્ટ પૉલ કહે છે—

“પરોપકારબુદ્ધિ બહુ દુઃખ સહન કરે છે, અને માયાળુ છે; પરોપકારબુદ્ધિ અદેખાઈ કરતી નથી; પરોપકારબુદ્ધિ પોતે મગર થતી નથી, કૂકાતી નથી, અયોગ્ય વર્તન કરતી નથી, પોતાનું સ્મરણ રાખતી નથી, જલદીથી ચીડવાતી નથી, કંઈ દુષ્ટ વિચાર કરતી નથી, અન્યાયમાં આનંદ માનતી નથી, પણ સત્યમાં ખુશી રહે છે; સઘળું વહન કરે છે, સઘળું માને છે, સઘળી આશા રાખે છે, સઘળું સહન કરે છે.”

“પરોપકારબુદ્ધિ કદિ નિષ્ક્રમ જતી નથી: દૈવી ભવિષ્ય ચાણી હોય તે પણ તેની આગળ નિષ્ક્રમ થાય છે; જે કંઈ બોલાતું હોય, તો તે અંધ થાય છે: જે કંઈ બીજું જાણવામાં આવ્યું હોય, તો તે અદૃશ્ય થાય છે.....હવે ત્યારે શ્રદ્ધા, આશા, પરોપકારબુદ્ધિ એ ત્રણ મોટા ગુણ છે; પણ પરોપકારબુદ્ધિ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લક્ષણ—પ્રતિષ્ઠા.

ધર્મ: કીર્તિદ્રવ્યં સ્થિરમ્।

દુનિઆમાં સંવર્ધનની બાબતમાં તો હોશિયારી કરતાં વર્તન અને દ્રઢતા મનુષ્યને વધારે કામનાં છે. વર્તનની અગત્યનો આધાર, અલબત્ત, હું આવા વિચારો ઉપર વિશેષે કરીને રાખતો નથી, તોપણ તેમાં કંઈ ઓછું સત્ય નથી. સાડું શું છે તે જાણવું તેના કરતાં તે કરવું એ વધારે અગત્યનું છે. જે આપણે ભલા અથવા વર્ધમાન અને સુખી થવાને ઇચ્છતા હોઈએ, તો આપણે બરાબર તેજ નિયમને અનુસરવું જોઈએ. સુકૃત્યો સમૃદ્ધિ આણે છે.

જીવતરની યોગ્યતા તેની નીતિની ગણનાથી મપાય છે. “તમારે જે કંઈ કરવું જોઈએ તે ત્યારે તમને તમારું અંત:કરણ સૂચવે ત્યારે વલંબ અને આનાકાની કરતાં કદી નહિ ઉભા રહેવાનો એકવાર નિશ્ચય કરશો તો દરેક સુખની એક પાખી મનુષ્ય કેટલે દરજ્જે આશા રાખી શકે તે ભેદ તમને તરત મળશે.”

કર્તવ્યમાં ગફલત કરવાથી, અથવા ખસી જવાથી લાંબે પલ્લે તમે તમારા સુખમાં કદી વધારો કરશો નહિ. ભલા તેમજ ડાહ્યા મનુષ્યના ગુણનું વિશેષ લક્ષણ આ છે.—

“મનુષ્યને અઘટિત એવા કોઈ ભયની સાથે તે સમાધાન કરતો નથી; ન્યાં ધર્મ આજ્ઞા કરે છે ત્યાં તે વિશ્વાસથી વહાણ હંકારે છે; તેના હુકમથી હત્રો ભયની સામે થાય છે, અને પોતાના ઇશ્વર પર ભરોસો રાખી સર્વમાં વિજય મેળવે છે.”

જીવતરના ખરા વિજયને માટે શું જરૂરનું છે? પણ એક જ ચીજ આવશ્યક છે.

સદ્વર્તનં યદિ ભવેત્પુરુષે પ્રકૃષ્ટ- મન્યૈર્ગુણૈરલમતિપ્રયશઃ પ્રકાશૈઃ ।

ભાવાર્થ—“ જો માણસમાં એક સદ્વર્તન હોય તો કી-
ર્તિને પ્રકાશ કરનારા બીજા ગુણોની કાંઈ જરૂર નથી. ”

દ્રવ્યની, સત્તાની, હોશિયારીની, કીર્તિની, કે સ્વતંત્રતાની
પણ જરૂર નથી; તેમ તંદુરસ્તી પણ જરૂરની ચીજ નથી; સદ્વ-
ર્તન એકલુંજ-સંપૂર્ણ રીતે કેળવેલી ધૃત્તિ જ-તે વસ્તુ છે, જે
આપણને ખરેખર બચાવી શકે છે અને જો આપણે આ બા-
બતમાં સલામત નહીં હોઈશું તો પછી ખરેખર ધિક્કારપાત્ર
થઈશું.

તમારું વર્તન જેવું તમે કરવા ઇચ્છતા હોશો તેવું થશે.
આપણુ સઘળા કવિ અથવા ગવૈયા, મોઢા હુન્નરી કે શાસ્ત્રવેત્તા
થઈ શકીએ નહિ; “પણ બીજા ઘણા વિષયો છે જેને માટે તું
એમ નહિ હાલી શકે, કે કુદરતે તેને માટે રાને નથી યોગ્ય
કરેલો. ત્યારે જે સઘળા ગુણો તારી શક્તિમાં હોય, તે બતાવ;
જેવાકે શુદ્ધ ભાવ, ગાંભીર્ય, શ્રમસહનતા, મોજશોખનો ધિક્કાર,
પરોપકાર બુદ્ધિ, નિષ્કપટ, તૃષ્ણાનો અભાવ, નજીવી બાબ-
તોમાં સ્વાતંત્ર્ય અને ઉદારતા. જે ગુણોમાં સ્વાભાવિક અશક્તિ
અને અયોગ્યતાનું બહાનું ન હોય તેવા કેટલા બધા ગુણો તું
હમણાજ બતાવવાને શક્તિમાન છે તેની શું તને ખગર નથી
પડતી? અને તેમ છતાં પણ તારે જેટલું કરવું જોઈએ
તેનાથી તું બહીજોઈને પછાત રહેછે? અથવા શું સ્વાભાવિક
રીતે ખામીવાળો હોવાથી, બડબડવાનો, હલકાઈ બતાવવાનો,
આજીજી કરવાનો, તારા નિર્દોષ શરીરનો દોષ કાઢવાનો,
લોકોને ખુશી કરવાનો યત્ન કરવાને, મોટો ડોળ ઘાલવાને,
અને મનમાં વ્યથિત રહેવાને શું તને ફરજ પડે છે? ઇશ્વર
પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તેમ નથી: ક્યારનોય તું આ બાબતોમાંથી
સુકત થયો હોત. વાસ્તવિક રીતે જો માત્ર તારા પર મંદ સમજ
શક્તિનો દોષ મૂકવામાં આવે તો તેને માટે પણ તારે મહે-

નત કરવી જોઈએ, અને તેમાં ગફલત ન કરતાં, વળી તારી
સુસ્તીમાં આનંદ ન માનવો જોઈએ. ”

જેમાં શરમાવાનું કંઈપણ કારણ હોય તેવી બાબત તમે
કોઈ દિવસ કરો નહિ. જે મત સારો છે, અને જે તમારે માટે
શ્રેષ્ઠ છે, તે તમારો પોતાનોજ મત છે. સેનેકા કહે છે કે
“ સરલ અંતઃકરણ એ નિરંતરનો ઉત્સવ છે. ” ઘણી સારી
શિખામણને માટે જેના આપણે દેણુદાર છીએ તેવા ફ્રેન્કલિને
એક રસ્તો પ્રહણ કર્યો હતો જેની હું ભલામણ કરી શકતો
નથી. સદ્ગુણોનો શુદ્ધ અને સંક્ષિપ્ત સારાંશ કાઢયા પછી તે
આ પ્રમાણે કહેછે, “ તે સઘળાની આદત પાડવાનો મારો
ઈરાદો થવાથી, મેં બાણ્યું કે સઘળાને માટે એકદમ યત્ન કર-
વામાં, મારા લક્ષને લિન્ન લિન્ન ન કરવું એ સાડું છે; પણ એકી
વખતે એકજ ઉપર મારું લક્ષ લગાડવું; અને ન્યારે તે મારામાં
પરિપૂર્ણ આવે ત્યારે બીજાને પ્રહણ કરવો, અને એ પ્રમાણે
ન્યાં સુધી હું મિતાહાર, મૈન, ક્રમ, નિશ્ચય, કરકસર,
ઉદ્યોગ, શુદ્ધભાવ, ન્યાય, મિતપાન, સ્વચ્છતા, શાન્તિ, પવિ-
ત્રતા, અને નિરભિમાન એ તેર ગુણોની આરપાર બહિં ત્યાં
સુધી કર્યા કરવું. ” આ વિચાર પ્રમાણે તે ખરેખર વર્તી
શક્યો હોય એમ ધારવું એ મુશ્કેલ લાગેછે, કારણ કે “ પાપ-
પુરૂષના એક પણ સંબંધીને તમે ઘરમાં આવવા દેશો તો તેની
પછવાડે તેનો સઘળો પરિવાર પણ આવશે. ”

ધર્માધ્યક્ષ વિદસને કહ્યું છે કે “ કોઈ ગરીબ માણસને
પૈસા આપતાં, પીડામાં જઈ તે ગુમાવવા, જુગાર રમી તે
ઉડાવવા અથવા કોઈ નકામું રમકડું ખરીદવામાં ખર્ચવા કહે-
વું, ” તે સાંભળી આપણને કેટલું બધું આશ્ચર્ય થવું જોઈ-
એ ! “ જેવો હુકમ બીજાને આપતાં તમારી મરકરી થશે એમ
ન્યારે તમે કબૂલ કરોછો, ત્યારે તેવું તમારે પોતેજ શામાટે
કરવું જોઈએ. ”

નીચ નહિ પણ ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખો. લોહી પીકસ ફીલડે
કહ્યું છે કે “ જે મનુષ્ય ઉચ્ચ લક્ષ્ય નથી રાખતો, તે પતિત

થશે, અને જે ઉત્સાહ ઉંચે ચડવાની હિમ્મત નથી કરતો તે નીચે પડી રહેવાને નિર્માણ થએલો છે. ”

“ જ્યારે, કીર્તિ એ ધ્વનિમાંજ જ્ઞાન તંતુને તંગ કરવા અને અંતઃકરણને ઉત્તેજવાની મોહિની છે, કારણ કે પ્રતાપી મહાન મન પુરુષોનો વિચાર કરતાં યુવાનો તેમના તરણાવસ્થાના પદ્મગમાંથી ચમકી ઉભા થાય છે અને ઉંચા પહોળા હાથ કરી, તેમની માફક ઉત્તમ કામો કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે ત્યારે, અને કીર્તિ એ એક ફોકટ નામ છે એવો હલકો મત કોણુ આપશે ? ”

જીવતરની ખરી બાબતોના સંબંધમાં બેશક મહત્વેચ્છાના સામાન્ય ઇલકાઓ અમે અમારી નજરમાં લેતાજ નથી, અને ખરેખર, આપણા મહાન પુરુષો શેક્સપીયર, મિલ્ટન, ન્યૂટન, અને ડાવિન, રાજ્ય તરફથી મળી શકે તેવાં માન અને ઇલકાઓના ખીલકુલ દેણુદારો નથી. સામાન્ય મહત્વેચ્છાની મોટી ઝોડ એ છે કે તે કદી તૃપ્તિ પામતી નથી, પર્વતના ચઢાવની માફક, જ્યારે એક શીખરે પહોંચીએ છીએ, ત્યાં ખીલું આગળ આવી ઉભું રહે છે. દાખલા તરીકે સૌથી મોટા વિજયી એલેક્ઝાન્ડર અને નેપોલિયન કોઈ દિવસ સંતોષ પામ્યા ન હતા. અયોગ્ય રાજ્ય લોભના ભોગ રૂપી તેઓ “સ્વસ્થ અને ઉપકારી” થઈ શક્યા નહિ. એકન કહે છે કે જે “વારંવાર આગળ વધતો હોય તેને જ્યારે અટકવું પડે છે, ત્યારે તેને પોતાનાજ પર તિરસ્કાર આવે છે, અને તે માણસ તદ્દન બદલાઈ જાય છે. ”

તો પણ, એક કવિએ નીચે કહ્યું છે તે પ્રમાણે કહેવું એ અતિશયોક્તિ ગણાય.

૧ મહાન સિકંદર મોટા વિજયી. તે વખતમાં જણાયેલી દુનિયાનો જીતનાર. ઍરિસ્ટોટલ તેનો શિક્ષક હતો. તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો અને પંજાબના પોરસ રાજાને હરાવ્યો હતો પણ પાછો તેને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ઇ. સ. ૫. ૩૫૬-૩૨૩.

“ કીર્તિવંત કૃપોથી ભરેલો જીવતરનો એક કલાક પણ નામ વગરના એક જમાના જેટલો છે. ”

સ્વાર્થી મહત્વેચ્છા એ નાશકારક અગ્નિની માફક એક મોટો મોહ છે.

“ તે એક ભલકાદાર ઠગારો છે, તે ઇશ્વરદત કૌશલ્યવાળા છોકરાનો મુવાનો ચોરડો શોધી કાઠે છે.

અને તેની સાદી આરી ઉંચી કરીને, અંદર દાખલ થાય છે. સાંકડી દીવાલો વિસ્તાર પામે છે, વધીને પાદશાહી મહેલ અને છે, છાપરું ઉચું આકાશે પહોંચે છે, અદ્રસ્ય આંગણાંઓ ઉમદા ચિન્હાકૃતિઓથી જીતને રંગે છે અને સર્વની ઉપર પ્રકાશિત અક્ષરોમાં તેનું નામ લખે છે.

અને તેનો બદલો શું છે? ઘણામાં ઘણું નામ (કીર્તિ) જ્યારે કાન સાંભળી ન શકે તેવા બહેરા થઈ જાય ત્યારે—સ્તુતિનો યોગ,

જે ઇન્દ્રિયો ખુશી થવી જોઈએ તેમાંથી રામ ઉડી ગયા હોય ત્યારે સુવર્ણની પ્રાપ્તિ,

જે વાળને સણગારવા જોઈએ તે ઘોળા થઈ જાય ત્યારે—વિજયમાળનો લાલ,

અંતઃકરણથી રોમરોમ હર્ષ આવેલો જોઈએ તે જ્યારે શાંત થઈ ગયું હોય ત્યારે—

કીર્તિનો ભાવ, જ્યારે આપણે મમતાની જરૂર હોય ત્યારે સર્વ વસ્તુમાં તેનો અભાવ;

આ સર્વની પછવાડે નજીક મૃત્યુ આવે છે, અને આ નિરર્થક બક્ષીસો આપણી છે એટલું જાન થાય છે તે પહેલાં આપણું સર્વ છિનવી લઈ લગભગ નગ્ન કરી આપણને તે કબરમાં મોકલી દે છે. ”

પછી એકલી શું કરી શકે? મેરી? ડી. મેડિસિસ, જે ક્રાન્સની રાણી અને પ્રતિનીધિ હતી, તેમજ ક્રાન્સના રાજની, સ્પેઇનની રાણીની, ઇંગ્લિન્ડની રાણીની અને સંવાયની હયેસની માતા હતી તેનો તેનાં છોકરાંઓએ ત્યાગ કર્યો હતો; તેઓ તેને પોતાપોતાના મુલકમાં પણ આવવા દેતાં નહોતા અને દશ વર્ષની સતાવણી પછી લગભગ ભૂખમરાની કંગાળ હાલતમાં તે કોલોન શહેરમાં મૃત્યુ પામી.

સઘળા મુકટો ઘોડી અથવા ઘણી રીતે કાંટાના બનેલા છે. તેમનો ધારણ કરનાર જેમ વધારે સારો અને વધારે સત્યનિષ્ઠ હોય તેમ તેના ઉપર સત્તાની જવાબદારીનો બોલો વધારે અસર કરે છે. ન્યારે કોઈ પણ ભૂલ ભરેલા વિચારથી હબરો મનુષ્યોપર આક્રમ આવી પડે છે ત્યારે તેથી ચિન્તા ન થાય એ અશક્ય છે.

ગમે તેવા ધીમા પણ સંવર્ધનથીજ જીવંતમાં આનંદ આવે છે, અને તે વગર તે લગભગ અસહ્ય થઈ પડે છે, કારણ કે—

“ પ્રસંગો એવા આવે છે કે જ્યારે સર્વ મનુષ્યો મહત્વતાએ પહોંચવાની ખુશીથી ઇચ્છા કરે છે; અને સંગીત, કવિત્વ અથવા જાતિસ્વભાવ, તેમને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને, જેટલી મદદ આપી શકે તેટલી બધી રાજ થઈને તેઓ ઉપયોગમાં લે છે. ”

સંવર્ધમાન થવું, અને અટકી ઉભા ન રહેવું, એ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે. આપણામાંના ઘણા કોઈપણ રીતે શાન્ત-સ્થાયી થતા નથી. આપણે સંવર્ધમાન થવું જોઈએ અગર મરવું જોઈએ; તોપણ ઉન્નતિ મેળવવાનાં સાધનો તેમજ તેનાં પરિણામ વિષે સાવધાનતા રાખવાની અપેક્ષા છે. નીચ સાધનોથી મેળવેલો ઉદ્ય એક ખરેખર અસ્તજ છે. ત્યારે હવે આપણી સ્વભાવજન્ય આ બે આવશ્યકતાનું શી રીતે સમાધાન

૧. ક્રાન્સના યોથા હેન્રિ રાજની રાણી, તે અદેખી, હડીલી, અને તામસી સ્વભાવવાળી હતી. ૧૫૭૩-૧૬૪૨.

કરી શકીએ? આપણા દરેકનું ખરું રાજ્ય આત્મસંયમ છે. તેની મહત્વેચ્છા રાખવી, અને વધારે જ્ઞાન મેળવવું, વધારે શક્તિ મેળવવી, અને વધારે કામ કરવું એ ખરું સંવર્ધન છે. આ સંવર્ધનમાં કંઈ બાધ આવવાનો નથી; દરેક પગલે, તે વધારે ભયંકર નહિ, પણ વધારે સહીસલામત થતું બન્યું છે. જે સૌથી પહેલી અને અનિશય ઉચ્ચ મહત્વેચ્છા મનુષ્ય રાખી શકે તે તેનો ધર્મ છે.

“ કોઈ ભલકાદાર કવિતાથી નહિ ઈચ્છતા પામેલો, અને કોઈ રૂપથી નહિ મોહાયેલો, કોઈ સ્તુતિ કરતા મિત્રોથી નહિ સેવાએલો અને કોઈ દુસ્મનથી નહિ દોષિત થયેલો, માત્ર પ્રમાણિક માણસ, પોતાનો ધર્મ જાળવતો, ભપકા અથવા શોભા સિવાય ખુશીથી મૃત્યુને ભેટે છે. ”

એવું કહેવાય છે કે ઉર્વસિંગરનના ઇયુકના સરકારી લખાણોમાં ‘કીર્તિ’ એ શબ્દ એક વખત પણ વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી. તેના જીવતરનું સંકેત વચન ‘ધર્મ’ હતું.

ત્યારે મહત્વેચ્છાનો ત્યાગ ન કરતાં તમારો ધર્મ પણ પવિત્રાત્મા અને જ્ઞાનીઓના જેવોજ થાઓ. કારણકે—

“ ઇતિહાસનાં નિષ્ફળ પૃષ્ઠા ઉપર હબરો વિજયી-પુરોમાં માત્ર એકાદજ જ્ઞાની જન જોઈને, કીર્તિની આકાંક્ષાવાળા મનુષ્યોએ કીર્તિ મેળવવાનો રસ્તો પણ વધારે મક્કમ રીતે જાણવો જોઈએ. ”

આજથી સો વર્ષ ઉપર કોણ જાણુશે કે તમે શ્રીમાન હતા કે રંક હતા, અમીર હતા કે ખેડુત હતા; પણ જે તમે કાંઈ પણ ક્યું તે વ્યાજબી હતું કે ગેરવ્યાજબી તે કોણ ભૂલી જશે !

રસ્કિન કહે છે કે, “ આપણા વિચાર, આપણું જ્ઞાન, અથવા આપણી માન્યતા એ છેવટે કંઈ અગત્યનાં નથી; માત્ર અગત્યની વસ્તુ આપણું આચરણ છે. ”

“ પણ ડહાપણુ ક્યાં મળશે ?
 અને સમજનું સ્થાન ક્યાં છે ?
 મનુષ્યને તેના મૂલ્યનું જ્ઞાન નથી;
 જીવતાઓના હાથમાં તે મળતું નથી.
 પાતાળ કહે છે કે તે મારામાં નથી;
 અને સમુદ્ર કહે છે કે તે મારી પાસે નથી.
 મુવર્ણથી તે મળી શકતું નથી,
 અથવા રૂપા ભારોભાર પણ તે મળતું નથી

પરવાળાં અથવા મોતી તેની પાસે કંઈ વિસાતમાં નથી
 કારણકે ડહાપણુનું મૂલ્ય માણેકના મૂલ્ય કરતાં પણ ચડે છે

ધૃત્યરનો ડર એ ડહાપણુ છે;
 અને દૂર કર્મથી દૂર રહેવું એ સમજ છે; ”

પ્રમાણિક અને સત્યશીળ થાઓ. જીન પૌલ રિચ્ચર
 કહે છે કે, “ આ પૃથ્વી પરનું પહેલું પાપ-સુભાગ્યે જેનો
 અપરાધી જ્ઞાનવૃક્ષપરનો દુરાત્મા (શિતાન) હતો-તે અસત્ય
 હતું.” પ્રમાણિકપણું શ્રેષ્ઠ તેમજ એકજ સત્ય નીતિ છે.

“એક ખોટી તુલાને ધૃત્યર ધિક્કારે છે,
 પણ ખરું વજન તેનો આનંદ છે.”

આસરે કહ્યું છે કે, “સત્ય એ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ ગુણ છે.”
 કલેન્ડર-૬૧, ફેબ્રુઆરી-૬૨ વિષે એવું કહે છે, કે “સત્યનો તે
 એવો ચુસ્ત ઉપાસક હતો કે વાત છુપાવવાને તે ચોરી કર્યાની
 ખરાબર ગણતો.”

“ સત્યથી ચલાયમાન મનુષ્ય સાખીત કરી આપે છે કે
 પહેલે દરજ્જે તે પોતે ધૃત્યરને ધિક્કારે છે, અને બીજે દરજ્જે
 તે મનુષ્યથી બીજે છે.”

૧. ઇંગ્રેજ રાજદારી. ન્યાયપાતાનો વડો ને ગ્રંથકાર ૧૬૦૮-૧૬૭૪.
૨. સેક્રેટરિ આફ સ્ટેટ. ૧૬૧૦-૧૬૪૩.

જે તમે કંઈ ખોટું ક્યું હોય તો તેથી શરમાવું એ સાફ
 છે, પણ તે કબૂલ કરવામાં કોઈ દિવસ શરમાવું નહિ.

“મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ લાવનારા, અને જીવતરમાં જે કર્તાવ્ય
 કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે તેને માટે તેને યોગ્ય કરનારા અસંખ્ય
 ગુણો છે. પણ તેમાં એક એવો ગુણ છે જે અતિ અગત્યનો છે.
 જેના વિના મનુષ્ય એ મનુષ્ય નથી, જેના વિના ખરેખર બ્યાજ
 સુધીમાં થઈ ગયેલ કોઈ ખોટું માનવજીવન મહત્વ પામ્યું નથી,
 જેના વિના ખરેખર કોઈ ખોટું કાર્ય સિદ્ધ થયું નથી તે સત્ય
 આંતરિક સત્ય છે. ખરેખરા મહાત્મ અને સારા પુરૂષોનો ખ્યા-
 લ કરો. શા માટે આપણે તેમને મહાત્મ અને સારા કહીએ
 છીએ કારણ કે તેઓ જાતેજ જાતપર સત્યશીળ થવાની અને
 જેવા હોય તેવા દેખાવાની હિરમત ધરે છે.

“આ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે,—તારી પોતાની જાત તરફ તું સત્યશીળ થઈશ
 ત્યારે રાત્રી જેમ દિવસને અનુસરે છે તેમ,
 તું કોઈ મનુષ્ય તરફ કપટી થઈ શકીશ નહિ એ સિદ્ધ છે.”

ઉપરવર્તી કહ્યું છે કે, “જે બાબતો જે કે પરસ્પર વિરૂદ્ધ
 દેખાય તોપણ તેઓ સહચર થવી જોઈએ; મનુષ્ય પરતંત્રતા
 અને મનુષ્ય સ્વતંત્રતા; મનુષ્ય આશ્રય અને મનુષ્ય સ્વાશ્રય.”
 આજ્ઞા માનતાં શીખો એટલે આજ્ઞા કેમ કરવી તે તમને આવ-
 ડશે. કવાયત એ મન તેમજ તન બંનેને માટે સારી કેળવણી
 છે, અને ઠોઠ સિપાઈ કોઈ દિવસ સારો સરદાર થશે નહિ.

“ જે તમારી કૃતેહ થાય
 તો તેથી તમે ગર્વિષ્ઠ થાઓ નહિ. ”

“ ગર્વ એ નાશનો પુરસ્કર છે,
 અને કડક મીનજ એ પડતીનો આગ્રગામી છે. ”
 (વિનાશકાળે વિપરિત શુદ્ધિ.)

આપણે વારંવાર જીવન સાથે અને ધીરજનું
 અચેતન સાથે મિશ્રણ કરીએ છીએ, પણ એ જુલ છે. ધીરજમાં
 શક્તિ આવશ્યક છે અને જીવન સાથે એ નખખાઈ અને આત્મસં-
 યમની ખામીનું ચિન્હ છે.

જો તમને અધિકાર મળ્યો હોય તો પ્રમાણિક અને વિવેકી થવાની કાળજી રાખો. સારી કહે છે કે એક વખત પૂર્વના એક નરાધિપે કોઈ નિરપરાધી પુરૂષને દેહાંત શિક્ષાની આજ્ઞા કરી. તે મનુષ્યે કહ્યું, “હું નરાધિપ તું તારી પોતાની દયા લાવ, કારણ કે હું તો માત્ર એક ક્ષણનું જ દુઃખ ભોગવીશ, પણ આ પાપ તારે નસીએ હમેશને માટે ચોટશે.”

સત્તા જવાબદારી યુક્ત હોય છે. પણ કોઈ બાબતમાં તમારી શું કરવા મરજી છે, તેનો જવાબ નહિ રાખતાં તમારું શું કર્તવ્ય છે તે પર નજર રાખો. સુખનો માત્ર આ એક સત્ય માર્ગ છે.

શંકાયુક્ત બે કર્તવ્ય હોય, તો એાઈ શંકાવાળું ગૃહણ કરો. કેટલાક આબરૂદાર ગૃહસ્થો સંધર્મીઓને ખાતર પોતાના પરિવારની ગણત કરે છે. પણ “ધરના છેકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો ભેદએ” તેમ ન થતાં પ્રથમ કુટુંબીઓ તરફ સદ્ભાવ રાખવો ભેદએ.

આ દુનિઆમાં સર્વ વસ્તુ નીતિમાન તરફ વહન કરે છે. આ વિષે આપણને જલદીથી સંતોષ મળી શકે છે. પાપની શિક્ષાની આપણે વાતો કરીએ છીએ. કોઈ આપણને દંડ દે છે? આપણે આપણ પોતાને જ દંડીએ છીએ: આ દુનિઆની એવી ગોઠવણ છે કે ભલામથી આનંદ, અને ભુંડામથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે. પાપ કરવું, અને તેનો દંડ ન સહન કરવો એ સૃષ્ટિનિયમમાં નવો તર્ક ગણાય. પાપની માફીને હેતુ એવો નથી કે તેની આપણને શિક્ષા થશે નહિ; તેવું થવું એ અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ એ દુર્ભાગ્ય ગણાય; વાસ્તવિક રીતે પાપમાં આબાદ રહેવા કરતાં બીજું કોઈ મોટું દુર્ભાગ્ય નથી. જે ખોટું કહેવાય તે તમે જો કયું હોય તો સૂતકાળનું સ્મરણ ભવિષ્યમાં તમને સંતાપે છે. જેઓને તમે નુકસાન કયું હોય તેઓ તમને ક્ષમા કરે છે, પણ તેમ કરવાથી તમારા સંતાપમાં તે વધારે બળતણ મૂકે છે, કારણ કે તેઓની ક્ષમારૂપ ઉદારતાથી તમારા અપરાધને વધારે કાળાશ લાગે છે.

વર્તાણુક એ જીવતર છે; લાંબે પલ્કે સુખ અને આબાદી તેના પર આધાર રાખે છે, બાહ્યસ્થિતિ પ્રમાણમાં થોડી જ અગત્યની છે; આપણી ચોપાસ શું છે તેનું કાંઈ કામ નથી, પણ આપણે કેવા છીએ તેનું કામ છે. ત્યારે પ્રત્યેક દિવસે પોતાની બદતની સંભાળ રાખો. ટેવ એ બીજો સ્વભાવ છે. “કાર્યમાં દૃઢ થાઓ તો ટેવ પડશે; ટેવ પડવાથી પ્રતિષ્ઠા અંધારો.” પ્રત્યેક દિવસે આપણુ સઘળા સારી અથવા ખરાબ રીતે સંવર્ધમાન થઈએ છીએ. કયે રસ્તે વધ્યા છીએ તે પ્રજન દરેક રાત્રીએ પોતે પોતાને જ પૂછવો એ સાઈ છે.

એમસને કહ્યું છે કે, “મનુષ્યબલિના પોતાની મેળે બે વર્ગ અંધાય છે—કલ્યાણ કર્તા અને અકલ્યાણ કર્તા” જે તમે પાછલા વર્ગમાં હશો તો તમારા મિત્રો તમારા દુશ્મનો થશે; યાદગીરીઓ દુઃખદાયક થશે, જીવતર જ્ઞાનીરૂપ થશે; દુનિઆ કારાગૃહ ભાસશે અને મૃત્યુનો ત્રાસ લાગશે. અને એથી ઉલટું, જે તમે શુદ્ધ અને સારો વિચાર મનમાં લાવશો, અને કોઈને પણ જો તેના જીવતરમાં એક કલાકનું સુખ આપશો તો તમે દેવહૃતનો ધર્મ બજાવ્યો ગણાશે.

જો દરેક મનુષ્ય હંમેશાં એક કલાક—અર્થો કલાક પણ શાન્તિ અને ધ્યાનમાં ગાળે તો ઘણું કહેવાય. વખત નથી એમ કહેવું એ અશક્ય છે. સર આર પીલ^૧ આમની સભામાંથી પાછો આવ્યા પછી,—જે કે મારે અહીં આ જણાવવું ભેદએ કે હાલની માપક તે વખતમાં આમની સભા લાંબા વખત સુધી બેસતી ન હોતી—દરરોજ રાત્રે બાઈબલનું એક પ્રકરણ વાંચતો.

સાઈ શું છે તેનું જો તમે મનન કરશો તો તમારાથી ખોટું થશે નહિ.

“મૃત્યુ, ન્યાય, સ્વર્ગ અને નરકનો

જે વારંવાર વિચાર કરે છે તેનું મૃત્યુ અવશ્ય સુધરે છે.”

અને પ્રલ મહત છે.

“ મારા પુત્ર મારો કાલદો ભૂલીશ મા,
મારી આત્મા તારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરજો;
કારણકે તારા દિવસોની લંબાઇ, લાંબું આયુષ્ય
અને મનનો શાંતિમાં તે વૃદ્ધિ કરશે.”

ઉપરની આખતને મુલતવી રાખો નહિ. યુવાવસ્થાનું
બહાનુ કાઢો નહિ. મોજેશાઈ- ડી. વૈલોધએ કહ્યું છે કે,
“ન્યારે આપણને માત્ર હાડબામડી રહેશે ત્યારે તો સર્વ
સફળી થઈશું.”

“તારા ઉત્પન્ન કરનારનું તારી યુવાવસ્થાના સમયમાં
સ્મરણ રાખ” આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે જો મૃત્યુ માગવું હોય
તો આપણે ઉચિત રીતે વર્તવું જોઈએ. સત્પુરૂષ મૃત્યુથી
ડરતો નથી. ધર્માધ્યક્ષ થઈ ઉચ્ચાર તેના છેલા મંદવાડમાં
નીચેના વાક્યનું સાત જુદી જુદી ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં
કામે લાગેલો હતો:—“ નિદ્રા એ મૃત્યુનો આંધવ જ છે. તેથી
નિદ્રા રૂપ મૃત્યુમાંથી અને મૃત્યુરૂપ નિદ્રામાંથી જે તને બા-
ગૃત કરનાર છે તેની સંભાળ નીચે તારી જાતને સોંપી દેવા
કાળજી રાખજે. ”

સિમેરો કહે છે કે, “ ન્યારે સૌકેટીસને (સુકૃતિને) તેના
દોષિત કરનારાઓ સામે ખડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે “દેહાંત
શિક્ષા થએલા મનુષ્યની માફક નહિ, પણ સ્વર્ગે જતા મનુ-
ષ્યની માફક ” વાતો કરતો હતો.

સેનેકાએ કહ્યું છે કે, “ જો તમે તમારૂં કર્તવ્ય બહાદુરીથી
અને ઉદારતાથી પરિપૂર્ણ કરશો તો સિદ્ધિ શું થશે? તમે
કૃતકૃત્ય થશો—કાર્ય એ પોતેજ સિદ્ધિ છે. ” વચનની આ-
શાથી કે શિક્ષાની બીકથી નહિ, પણ જે સાડું છે તેની પ્રીતિથી
જે સત્ય હોય તે આપણે કરવું જોઈએ, કારણ કે, “તારી
સાક્ષીજ મારા અંતઃકરણનો આનંદ છે. ”

૧. ક્રાન્સના રાજા પહેલા ક્રાન્સસની બહેન અને નૅવેરેની રાણી.
૧૪૯૨-૧૫૪૯.

૨. ઈંગ્રેજ ઇતિહાસ કર્તા. ૧૭૯૭-૧૮૭૫.

સર ક્રાન્સિસ ડેઇકે વિષે ખોલતાં કુલર કહે છે કે “તે
પોતાના જીવનમાં પવિત્ર, પોતાના વ્યવહારમાં પ્રમાણિક, પો-
તાનું વચન પાળવાવાળો, પોતાના તાળાના મનુષ્યોપર દયા-
વાન હતો; અને તેને આલસ્યપર જેટલો ધિક્કાર હતો તેટલો
બીજા કશાપર ન હતો; વિશેષ કરીને અગત્યના કામમાં; બીજા
માણસો ગમે તેવા વિશ્વાસપાત્ર અથવા ચતુર દેખાતા હોય,
તોપણ તેમના ભરોંસા ઉપર તે કોઈ દિવસ આધાર રાખતો
નહોતો પણ ભયને હંમેશાં તુચ્છકારતો; ગમે તેવો શ્રમ અં-
ગીકાર કરતો, અને હિંમત, આતુર્ય, કે ઉદ્યોગના દરેક કા-
ર્થમાં (પછી બીજા ગમે તે આવે) પણ પોતે પહેલો અંપ-
લાવી પડતો. ”

આપણે જાણીએ છીએ કે પરિપૂર્ણ થઈ શકીશું નહિ તો
પણ બીજા બંધી આખતોની માફક વર્તનમાં પરિપૂર્ણ થવાનો
આપણે ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ. વળી આપણુ સઘળાંમાં એક
ભરોસાદાર ભોમિઓ દહ વસી રહેલો છે અને જો આપણે
આપણા અંતઃકરણરૂપ ભોમિઓને અનુસરીશું તો ખોટું
સ્તે ઘણું દૂર જઈશું નહિ. દરેક મનુષ્ય જો પોતાની મરજી
હોય તો ઉમદા જીવન ભોગવી શકે.

ત્યારે તમારી સમીપ અનુકરણ કરવા હંમેશાં કોઈ શ્રેષ્ઠ
પરિપૂર્ણ પ્રતિમા રાખો.

“ મનુષ્ય પોતાની પદી કરતાં ઉચ્ચતર પદીએ
પહોંચી શકતું નથી, ત્યાંસુધી તે કેવું કંગાલ લાગે છે ! ”

જો તમે એક મનુષ્ય છો તે છતાં પણ, આ પ્રમાણે કદાચ
અને સઘળી રીતે તમે બનેજ કેળવાઓ તો શેકસ્પીઅર, માર્ક
અન્ટોનિ પાસે જુદસ વિષે જેવું કહેવરાવે છે તેવું કોઈ દિવસ
તમારા વિષે પણ કહેવામાં આવે.

“ તેનું જીવન નમ હતું, અને તેનામાં,
તત્વાનું એવું મિશ્રણ થયેલું હતું કે વિશ્વ પોને

૧. ઈંગ્રેજ વહાણવટી ૧૫૪૦-૧૫૯૬.

ઉભું થઈ સર્વ દુનિયાને ગહેર કરે કે “ આ વાસ્તવિક મનુષ્ય છે. ”

અને સ્ત્રીજાતિએ,

એક અપ્રતિમ (પરિપૂર્ણ) સ્ત્રીએ સંયત્ના આપવાને,
ધૈર્ય આપવાને,

અને સત્તા ચલાવવાને શ્રેષ્ઠ ગુણો યુક્ત,

અને તે પણ કંઈક દેવદૂત અર્થી,

શાંત અને તેજસ્વી આત્મા (બુદ્ધિ)-વાળા. ”

થવું જોઈએ.

લોકહારને તેની મરણ પથારીપર સર ઉપદ્યુ સ્કૉટે કહેલા છેલા શબ્દો આ હતા: “ સદ્ગુણી થા—ધર્મપરાયણ થા—સન્ન થા, આ પથારીએ ખીણ કરી વસ્તુ શાંતવન કરશે નહિ. ”

ખસામનીર પણ ઇચ્છા એવી હતી કે “ માઝં મૃત્યુ એક ભક્તિમાન મનુષ્યના જેવું જ થાયો, અને મારો અંત પણ તેની માફકજ આવો. ”

૧. અર્વાચીન ઇંગ્રેજ લેખક તેણે સર ઉવૉલ્ડર સ્કૉટનું જન્મચરિત્ર લખ્યું છે. ૧૭૯૪-૧૮૫૪.

૨. તેને ઇસ્લામ લોકોને શાપ દેવાને મોકલ્યો હતો, પણ તેમ ન કરતાં તેણે તેમને આશીર્વાદ આપ્યો. ઇ. સ. પૂ. ૧૪૫૦.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

શાન્તિ અને સુખ.

“ યત્ર શાન્તિઃ સુખં તત્ર હૃશાંતેસ્તુ કુતઃ સુખમ્ । ”

‘સાહિત્ય.’

સંપત્તિ અને સુખ કોઈ પણ રીતે હૃદયમાં સહુગમન કરતાં નથી, અને દેખીતી રીતે જેઓને સુખનાં સર્વ સાધન હોય છે, તેવાં ઘણાં મનુષ્યો અતિ દુઃખી હોય છે. વિદ્યાગુરુ હજીલે કહે છે તે પ્રમાણે “ પોતાના પ્રિય એવા શ્રેષ્ઠ બલવત્તર મનુષ્યને ” પોતાથી બની શકતા દરેક પદાર્થ કુદરત આપે, પણ તે તેને સુખી કરી શકે નહિ; તે તે તેણે પોતાની મેળેજ થવું જોઈએ. દુનિયામાં કુતોહ મેળવનારું જીવતર, જોખમ અને ચિન્તાથી ભરપૂર હોય છે. જે કોઈ મનુષ્યમાં પોતામાંજ સુખનાં મૂળતરવો હોતાં નથી તે દુનિયાનું સઘળું સૌંદર્ય, અને વૈચિત્ર્ય, મજા અને ભાવ તેને તે આપી શકતાં નથી. સ્કૉપેન્હૉવર કહે છે કે, “ એક મનુષ્યને દુનિયા વૈરાગ્ય, શૂન્ય અને બુડી લાગે છે; ખીજાને તે રસમય, રમૂલ અને સારવાળી લાગે છે ” સુખ એ સારંગીની માફક મહાવરો કરવા જેવી વસ્તુ છે. જે તમો યોગ્ય સાધન લેશો તે તે તમને મળશે, પણ તે મેળવવાની આપણે અતિશય કાળજી રાખવી ન જોઈએ. આપણા મોટા આનંદ, “ જે આપણે આરંભીયસની ” માફક તેના તરફ પાછું વાળીને જોઈએ છીએ તે ” પાછા પાતાળમાં

૧. ગ્રીક પુરાણનો એક કવિ અને યોદ્ધો, તેની સ્ત્રી યુરીકાઇસ સર્વ દંશથી મરી જવાથી તે ઘણેજ શોકાતુર થયો અને તેને પાછી લેવાને (હિંમત)માં ગયો, ત્યાં તેની વાંસળાથી ગામને પુટો પાસેથી પોતાની સ્ત્રીને પાછી મેળવી, પણ સરત એવી હતી કે જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર પહોંચ્યા ત્યાંસુધી પાછું વાળીને જોવું નહિ. પણ વચનનો આરંભ એસે ભંગ કરતાં યુરીકાઇસ મરીગયેલા આત્માઓને રહેવાના સ્થળે પાછી જતી રહી.

પેટી બંધ છે. (અદસ્ય થાય છે) “ આનંદથી દૂર રહો તો તે તમને વળગતો આવશે. ”

તમારા પોતાને વિષે અતિશય ઊંચો મત રાખો નહિ; દુનિયામાં તમે એકજ મનુષ્ય નથી. રસ્કિન કહે છે કે આનંદ શોધવાનો પ્રયત્ન કરો નહિ, “ પણ હું મેંશાં આનંદી થવાને તૈયાર રહો. ” જીવતરને, સ્વલ્પ આનંદની શૃંખલા બનાવવી એ એક મોટી વાત છે.

દાખલા તરીકે, આનંદની લાગણીની મનુષ્યને ખાસ બક્ષિસ મળેલી છે. ખીજાં પ્રાણીઓને વિચારશક્તિ છે કે નહિ તે વિષે કંઈ શંકા છે, પણ દેખીતી રીતે તેમને મોજમજની બક્ષિસ નથી, અને કેમકેટું કહ્યું છે કે, “ જે દિવસે આપણે હસ્યા નથી તે સૌથી વ્યર્થ ગયો ગણાય છે. ” આનંદી ખડખડ હસવું સાંભળવું એ કેવી મજ છે? તે કેવું દરેક વસ્તુને આનંદમય કરે છે!

“આનંદી અંતઃકરણ આખો દિવસ ચાલે છે અને દીલગીરીને થોડી વારમાં હરાવી દે છે. ”

“ આનંદામૃતવારિધેર્યદિરવઃ કિં તત્ર શોકાંકુરઃ ”

ભાવાર્થ—“ જ્યાં આનંદરૂપ અમૃતસાગરનો વેગ પ્રચલિત હોય ત્યાં શોકનો અંકુર ક્યાંથી હોય. ”

આપણા એક ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું છે કે, “ સારો મિત્રજ એ કિશ્ચિઅન ધર્મનો નવદશાંશ ભાગ છે, ” અને જે તમારો મિત્રજ ગયો હોય તો “ ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં સાંજ પડવા દેશો નહિ. ”

કહ્યો કરવામાં બેની જરૂર પડે છે, તેમાંના એક તમે થશો નહિ.

કેટલાક લોકો હું મેંશાં ખડખડયા કરે છે; જે તેઓ ઇંડનના બગીચામાં જન્મ્યા હોત તો પણ તેમને ફરિયાદ કરવાનું ઘણું રહેત. ખીજા ગમે તે સ્થળે સુખી રહે છે; તેમની આસપાસ સઘળે તેમને સૌંદર્ય અને સુખ નજરે પડે છે.

“ જે ભય પૃથ્વીની નીચે દટાઈ ગયો હોત, જે આશા નિષ્ફળ થતી ન હોત, અથવા પ્રીતિ ઘટતી ન હોત તો પૃથ્વી એ કેવું સ્વર્ગ થાત. ”

આનંદી સ્વભાવ એ નીતિબળનો મોટો વર્ધક છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ કૂલોને ખીલવી ફળને પકવ કરે છે, તેવીજ રીતે આનંદી સ્વભાવ-સ્વતંત્રતા અને જીવતરની લાગણી-આપણુમાં જે કંઈ સારાં તત્ત્વો અને જે સઘળું સારું હોય-તે સઘળાંને પકવાવસ્થામાં લાવે છે.

ખીજાઓ તરફ આનંદી સ્વભાવ રાખવો એ આપણો ધર્મ છે. એક જુની દંતકથા છે કે જ્યાં જ્યાં મેઘધનુષ્ય પૃથ્વીને અડે છે ત્યાં ત્યાં સુવર્ણપાત્રો મળે છે, અને કેટલાંક મનુષ્યો એવાં થાયછે કે તેમનું હાસ્ય, તેમની વાક્યાતુરી, તેમની હાજરીજ સૂર્યના કીરણોની માફક પ્રકાશ આપતી લાગે છે; તથા જે સર્વ વસ્તુના સંબંધમાં તેઓ આવે છે તેને સુવર્ણમય કરી મૂકે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યો આનંદમાં રહેછે ત્યાં સુધી તેઓ લેવાઈ જતાં નથી. આનંદી અંતઃકરણ પોતાને તેમજ ખીજાને માટે નિરંતરનું પુષ્ટિકર લોજન છે. કલોરેન્સના^૧ બુલબુલની આગતાસ્વાગતાએ, તે શહેરની યૌવધીઓ કરતાં ઘણાં મનુષ્યો સાબળાં કર્યાં છે; અને જે આપણે ખીજાઓનો યોજે વહન કરવામાં ભાગ લેતા હોઈએ તો આપણે પોતાનોજ ભાર હલકો કરીએ છીએ.

આનંદી સ્વભાવ એટલે અવિચારીપણું એવું કેટલાએક ધારતા હોય એમ લાગે છે; તો પણ તે બંનેની વચ્ચે કંઈ જરૂરનો સંબંધ નથી. આર્નોલ્ડ કહે છે કે, આનંદી સ્વભાવ “ જે ખરેખર આ દુનિયામાં સર્વથી મોટું સુખ છે, તે અત્યંત આતુર વિચાર અને સુકોમળ પ્રીતિની આસપાસ રમી રહે છે, અને જે મનુષ્ય ઇશ્વર દ્રષ્ટિમાં મૂર્ખ હોય તેની હલકાઈ અને કઠોરતાના સાથેના મિશ્રણ કરતાં વધારે દીપ્તી નીકળે છે. ”

૧. કલોરેન્સ નાઇટીંગેલ. એક પરગણુ યાદ. તે ડિપ્લોમટીકોમ કોલ મૂલસ્થની દીકરી હતી. દવાખાનાઓમાં માંદાંતી તે સારવાર કરતી અને તેને માટે કશું લેતી નહિ. લગાઇઓમાં ધાપવ થયેલા સિપાઇઓને પાટાપોડી કરવામાં તે ખુશી રહેતી. ૧૮૨૭ માં જન્મી હતી.

કેટલાંક એવાં મનુષ્યો છે કે, જેઓ જન્મથીજ જીવન પર્થત વૈતરૂં કરવાની શિક્ષા પામેલાં છે; આ માત્ર એકલા ગરીબનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી. શ્રીમંતો પણ ગરીબના જેટલુંજ અથવા વધારે કામ કરે છે. વળી પોતાનીજ દોલતને માટે દુઃખી થતાં કેટલાં બધાં મનુષ્યો છે,—જેઓના જીવનમાં કંઈ નિવૃત્તિ (આરામ) કંઈ સ્વસ્થપણું, કે કંઈ શાન્તિ હોતાં નથી. આપણે આ દુનિયામાં દુઃખને દૂર રાખી શકતા નથી, પણ જો આપણી ઇચ્છા હોય તો તેમાંથી તરી શકીએ. તે અર્થ સાધવાને આપણે આપણા સ્મરણ સ્થાનરૂપી ઘોરડાની દીવાલોને સુંદર ચીત્રો અને સુખી ચાદગીરીઓથી શણગારવી જોઈએ.

આનંદ કરવાને સઘળા ઇચ્છે છે, પણ તે માત્ર ઘોડાનેજ મળે છે. જીવનનું મૂલ્ય અને આનંદ તેઓ સમજતા નથી.

નાની સુશીબતોને મોટી આપત્તિઓનું રૂપ આપે નહિ. સિમેરો કહે છે કે, “અનાદ્યંતતત્વ અને સૃષ્ટિના વિસ્તારનું જેણે પોતે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મોટી લાગે એવી આ જીવનમાં કંઈ સુશીબત છે? કારણકે જે ડાહ્યા મનુષ્યનું મન હંમેશાં એવું સાવધ રહે છે કે તેને અણધાર્યું કંઈ અનુભવ નથી; તેને મનુષ્યજ્ઞાન અથવા આ વેંત જેટલા ટુંકા જીવનમાં એવું શું છે કે જે તેને મોટું લાગે ?”

જ્યારે આપણે માત્ર છોલાણા હોઈએ ત્યારે મરી જઈએ એવો ધા લાગ્યો છે એમ આપણે વારંવાર ધારીએ છીએ. ડુલર કહે છે કે “એક નજીવા ધાની મલમપટી કરવા બોલાવેલા એક વૈદ્યે તત્કાળ પટી લાવવાને માણસ મોકલ્યું. આ વખતે તે ગૃહસ્થે કહ્યું, ‘ કેમ ત્યારે ઇજા શું એટલી ભયંકર છે !’ વૈદ્યે કહ્યું ‘ ના, પણ જો તે માણસ ટપાલની ઝડપથી નહીં આવે તો ધા પોતાની મેળે રૂઝાઈ જશે, ’ કાળેકરીને ધા જેમ રૂઝાઈ જાય છે તેમ દીલગીરી પણ ઘસાઈ જાય છે.

“ કેઈ કેળવાયલા મનને, મારો કહેવાનો હેતુ તત્વજ્ઞાનીનું

મન નથી, પણ બીજા હરકોઈ મનને, જેને માટે જ્ઞાનનો ભંડાર ખુલ્લો થયો હશે અને જેને પોતાની શક્તિઓનો સામાન્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતાં શીખવાએલું હશે, તેને સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થોમાં, હુન્નરથી પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોમાં, કવિત્વની કલ્પના શક્તિમાં, ઇતિહાસિક બનાવોમાં, આગળની અને હાલની મનુષ્યજાતિની રીતોમાં, તેમની ભવિષ્યની આશાઓમાં, અને જે સર્વ પદાર્થો તેની આસપાસ છે તેમાં અખૂટ આનંદનાં સાધનો મળી આવે છે. પણ માત્ર જ્યારે કોઈ મનુષ્યે શરૂઆતથીજ આ બાબતોમાં સારાસાર અથવા માનુષિક વિવેક વાપર્યો હોતો નથી, અને જીજ્ઞાસાના સંતોષ સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુની શોધ કરી નથી, તેને આ સઘળી બાબતોમાં, અને વળી તેમના એક હબ્બરમા અંશનો ઉપલોગ લેવામાં બેદરકારી રહે એ ખરેખર શક્ય છે. ”

પુષ્પો, વૃક્ષો, ઘાસ, નદીઓ, સરોવરો, સમુદ્રો અને પર્વતોવાળી પ્રકાશમય દુનિયામાં આપણે વસીએ છીએ. બુદ્ધિમાનને સૃષ્ટિ પ્રકાશમય લાગે છે અને જેઓને સુખ લેવાની મરજી હોય તેમને તે સુખી કરે છે.

“ સવારનો સૂર્ય સ્વચ્છ ખુલ્લા આકાશમાં શાન્ત ચળકતો હતો, અને હવા ધુમરથી સુગંધમય થઈ હતી; સર્વ વસ્તુ એવી મૃદુ લાગતી હતી કે, વસંતઋતુ બણે ફરીથી, મૃત્યુ પામતા વર્ષને ભેટવા અને નષ્ટ થતી દુનિયાને સુખના સ્વપ્નોથી સુખન કરવા આવતી હોય એમ જણાતું હતું. ”

પણ સુંદર વસ્તુઓની બૂજ કરવાને સૌંદર્યની અક્ષલ (સમજ) હોવી જોઈએ. કૂતરા અને હાથીની સમજ વિષે આપણે ઘણી વાતો સાંભળીએ છીએ, પણ દુનિયાના સૌથી સુંદર દેખાવથી તેમને કંઈ પણ મજા પડતી હોય તેમ ધારવાનું કંઈ કારણ નથી.

“ અમે સુસ્ત થઈ ગયા છીએ—અમને કંઈ કામ નથી, ”

એવી કુરિયાદ લોકો કોઈ કોઈ વખત કરે છે. પણ તે બાબતમાં તેમની પોતાનીજ સુસ્તી છે; જો કોઈ કેળવાયલા, આરોગ્યતાવાળા, અને આંખ, હાથ અને નવરાશવાળા મનુષ્યને કોઈપણ પદાર્થની તંગી રહે છે, તો તે સર્વ વસ્તુઓનું સર્વ શક્તિમાન પ્રભુએ માત્ર અપાત્રેજ દાન કરેલું છે એમ જણાય છે.

સંપત્તિ કે પદ્ધતિ, જેમાંથી એકે સુખ આપી શકતી નથી; તમે શ્રીમાન, મહાન અને શક્તિમાન હો, પણ પ્રીતિ, પરોપકાર બુદ્ધિ અને મનની શાન્તિ વિના સુખી થઈ શકતા નથી.

ઈરાન દેશમાં એક વાત ચાલે છે કે ત્યાંના મહારાજાને એવેની થવાથી જોશીઓને પૂછ્યું અને તેમણે કહ્યું કે પૂર્ણ સુખી માણસનું પહેરણ પહેરવાથી તમને સુખ થશે. તે દેશના સર્વ દરબારીઓ અને શ્રીમાન વર્ગોમાં તે સંબંધી શોધ કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એવો કોઈપણ મનુષ્ય મળી શક્યો નહિ; આખરે પોતાના કામ ઉપરથી આવતો એક મનુષ્ય આ સરત પૂરી કરે એમ માલુમ પડ્યું; તે પૂર્ણ સુખી હતો, પણ અપસોસ છે કે તે ઉપાય નિષ્ફળ ગયો. તે માણસને પહેરણજ નહોતું.

મેં બતાવ્યું છે અને વળી જેમ સૌથી બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પોતાની સંમતિ આપી છે, તેમ સુખ દ્રવ્યથી વેચાતું લઈ શકાતું નથી તેમજ સત્તાથી પકડી રખાતું નથી. (કબજે રાખી શકાતું નથી.)

રાજ્ય મુગટોમાં કાંટાની હારો હોય છે. હિંચરોએ સાંધાનિડિએને કહ્યું છે કે મનુષ્યબલિનો મોટો ભાગ, “રાજ્ય વૈભવથી મોહ પામે છે: લોકગણ, વિશેષે કરીને જેવું બુદ્ધિએ તે ઉપરથી, મનુષ્યનાં સુખ અથવા દુઃખનો વિચાર બાંધતાં જણાય છે, તેથી મને કંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. વળી રાજ્ય વૈભવ (સત્તા) પોતાની અતિ મૂલ્યવાન જે વસ્તુઓ ગણાય છે તેને, પ્રસિદ્ધ રીતે અને સળેસળ ઉખેળીને દુનિયાની નજર

આગળ ધરે છે, અને રાજાઓની ચિન્તાને આત્માના સૌથી ઉંડા ભાગમાં જ્યાં મનુષ્યબલિનું સુખ અને દુઃખ બંને રહે છે તેમાં સંતાડી રાખે છે. મારા વિષે જો પૂછતા હો તો, હું અતુલવથી બહુજ સારી રીતે બાલું છું, અને સાધ્ધાનિક! તમને ખાતરી કરી આપું છું કે, મોટામાં મોટાં સુખનો સૌથી નાનો ભાગ, અને સૌથી મોટાં દુઃખનો સૌથી મોટો ભાગ રાજાના નસીબે માંડેલો હોય છે.”

“યાવત્સુખમદં રાજ્યં તાવદુઃસ્વાધિકં ભવેત્ ।”

રાજનીતિ.

ભાવાર્થ—“જેટલું રાજ્ય સુખદાયક છે, તેટલું દુઃખદાયક વિશેષ છે.”

જો તમે દુઃખી હો તો મેસ્સિલનની સૂચનાથી ઘણાને દિલાસો મળશે. “અરે મનુષ્ય! એમ કેમ થાય! તને અહીંયા પતિત દુનિયામાં મોકલ્યો છે તેપરથી તું એમ સમજશ નહિ કે સ્વર્ગ તારા નસીબમાં નથી. પૃથ્વી તારા સ્વદેશ નથી, અને જે સઘળું ઇશ્વર માટે નથી તે ખરેખર તારે માટે પણ નથી.”

“આનંદના બદલતા રંગ અને જે સઘળું સાડું છે તેની મોહક રીતો વિષે શું કહેવું તે અમને ખીલકુલ સૂજતું નથી; અને સૌથી સારા વિષે જે સઘળું આપણે કહી શકીએ તે એ છે કે, તેમાં કંઈ અબાણી અવળુંનીય મોહિની છે; સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ વિષે આપણે જે સઘળું કહી શકીએ તે એ છે કે તે અનિર્વાચ્ય છે.”

જો આપણે ખરી રીતે જોઈએ તો આપણા સઘળા ડંઢિની સાક્ષક કહીએ કે,

“જે મેં જોયું તે એક તલ્લીન અવસ્થા,
સર્વ વસ્તુનું એક સામાન્ય હાર્ય જણાયુ;
તે અપ્રતિમ આનંદ, અનિર્વાચ્ય ખુશી;
શાન્તિ અને પ્રીતિનું અવિનાશી જીવન;
અખૂટ દોલત અને અમાપ સુખ હતું.”

સૃષ્ટિમાં દરેક વસ્તુ ડાહ્યા અને હિતકારી નિયમને અનુસરી

વર્તે છે, તેનો દરેક ખીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ હોય છે અને તેના કાર્યનો હેતુ સારો હોય છે. જે આપણા પર દુઃખ પડે છે તો તેમાં કાંતો આપણો પોતાનોજ વાંક હોય છે અથવા સામાન્ય હિતને ખાતર હોય છે. સેનેકા કહે છે. કે, એવી એકે ફરજ નથી કે “જે અદા કરવાથી આપણે વધારે સુખી ન થઈએ, અથવા એવી કોઈ લાલસા નથી કે જેનો ઉપાય નહિ હોય.”

સિસેરો કહે છે તે પ્રમાણે એપિક્યુરસે^૧ નોંધી રાખ્યું હતું કે “ધૃત્યોના ત્રણ ભેદ છે; પહેલી કે જે સ્વાભાવિક અને જરૂરની; ખીજી કે જે સ્વાભાવિક પણ જરૂરની નહિ, ત્રીજી કે જે સ્વાભાવિક નહિ ને જરૂરની પણ નહિ. અને આ સઘળી એવી છે કે જેઓ જરૂરની છે તે ઘણી મહેનત અથવા ઘણા ખર્ચ વિના તૃપ્ત થાય છે; વળી જે સ્વાભાવિક છે અને જરૂરની નથી તેમાં પણ ઘણું જોઈતું નથી, કારણ કે જે દ્રવ્ય તેને તૃપ્ત કરવાને પૂરતું હોય છે તેને સ્વભાવ પોતે સુલભ કરી મર્યાદામાં રાખે છે, પણ ખોટી ધૃત્યોને માટે તો તેની કંઈ મર્યાદા બાંધવી, અથવા તેમને કંઈ માપમાં રાખવી એ અશક્ય છે.”

તોપણ જીવનનો પરિપૂર્ણ ઉપલોગ લેવાને માટે આપણું મન મારવાને અને ઘણી લલચાવતી મજાઓ જતી કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ.

“રાજન્ જિતં યદિ ભવેત મન એવ પુંભિઃ
સર્વેન્દ્રિયાણિ વિજિતાનિ ભવન્તિ તસ્માત્”
“કથા સમુચ્ચય”

ભાવાર્થ—હે રાજા ! જે માણસો મનને જીતે છે, તો તેથી સર્વ ઈન્દ્રિયો જીતાયેલી થાય છે.

ઈન્દ્રિયાદિ વૈલવ મરજી પ્રમાણે માણુવા કરતાં તેમાં મનને મારવાથી વધારે આનંદ મળે છે. ઈન્દ્રિયો જે સ્વાભાવિક

રીતે ખરા આનંદથી ભરપૂર છે, તેને જે આપણે તાબે થઈએ, તો અસલની મોહિનીઓની માફક, તે આપણા જીવનનો નોકાને જીતીને ખરાબા અને વમળમાં ચડાવી તેનો ભંગ કરશે.

“જે ખીજની ધૃત્યને તાબે નથી
તેનો જન્મ અને ઉપદેશ કેવા સુખી છે ?
પ્રમાણિક વિચારણી તેને કવચ છે,
અને સત્યશ્રી તેની મોટી ચતુરાઈ છે.”

આપણને આટલી બધી ઓછી નિવૃત્તિ છે એ આપણા જમાનાનું એક દુર્ભાગ્ય છે. આપણે બધું વમળમાં લોટાઈએ છીએ, કેટલી બધી સ્ત્રીઓને, અને તેને લીધે માણસોને પણ ‘પોર્ટિઆની’ માફક લાગ્યું છે કે, “મારો સુક્ષ્મ દેહ, આ વિશાળ દુનિઆથી કંટાળી ગયો છે.”

તો પણ સાડું કામ ઉતાવળાં થઈ શકતું નથી, વિચારને માટે વખત અને શાન્તિ આવશ્યક છે.

કિંગ્ઝલે કહે છે કે, “હું જાણું છું કે આપણુ સઘળાને જે જોઈએ છીએ, તે અંતરનો આરામ છે; અંતઃકરણ અને મગજનો આરામ; શાન્ત, મજબૂત, આત્મ શુદ્ધ, આત્મસંયમી, ચારિત્ર; જેને કોઈ ઉત્તેજકની જરૂર નથી, કારણ કે તેના પર નિરાનંદનું દબાણ નથી; જેને કોઈ નિદ્રાજનક ઔષધની જરૂર નથી, કારણ કે તે આવેશના હુમલાને વશ નથી; જેને કોઈ વૈરાગી અંકુશની જરૂર નથી, કારણ કે ઈશ્વરના પ્રસાદનો હુરૂપયોગ કર્યા સિવાય તેનો સહુપયોગ કરવાને તે પૂર્ણ બલિષ્ઠ છે; ટુંકામાં, એવું ચારિત્ર કે જે માત્ર

૧. ‘મર્યાદ આફ વેનિસ’ માં એક શ્રીમંતની દીકરી. જે તેની વારસ હતી તે ‘સેસેનિઓ’ની સાથે ખ્યારમાં પડી હતી. તેના આપનું એવું પણ હતું કે જે જે તેનું માણું કરે તેમને ત્રણ ટોપલીઓ, એક સોનાથી, ખીજી રૂપાથી, અને ત્રીજી સીસાથી ભરીને બંધ આપવી અને તે ત્રણ ટોપલીમાંથી એકની અંદર પોતાની દીકરીની જીંદગી મૂકવી. જીવીવાળી ટોપલી જે પસંદ કરે તેને પોતાની દીકરી પરણાવવી અને સઘળી દોલત પણ આપવી.

૧. ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા તેણે ૩૦૦ પુસ્તકો લખ્યાં કહેવાય છે. ઇ. સ.

ખાનપાનમાંજ નહિ, પણ સઘળી ઇચ્છા, વિચાર અને આચારમાં વાસ્તવિક રીતે મિત છે; અને જે અવિચારી દુર્વાસના અને તૃષ્ણાને પેલો પુરાતની આદમ શરણુ થયો હતો અને મના કરેલા સાધનથી જ્ઞાન અને જીવન શોધતાં જેને વ્યાધિ અને મૃત્યુ સાંપડ્યાં હતાં, તેનાથી તે તદ્દન મુક્ત છે; હા, હું તં જાણું છું; અને વળી તે આરામ આપણને જ્યાંથી મળ્યો છે ત્યાંથીજ મળશે, એ પણ જાણું છું.”

એપિક્ટેટસ કહે છે તે પ્રમાણે “ ઝીઝસની^૧ આજ્ઞાનુસાર વર્તો; જે તમે તેમ નહિ વર્તો તો તમને દંડ પડશે; તમને શિક્ષા થશે, અને શી શીક્ષા થશે? તમારા ધર્મ નહિ બળવવાથી વિનય, પ્રમાણિકપણું અને યોગ્યતાની પ્રતિષ્ઠાને તમે ખોશો. આથી કોઈ બીજી વધારે મોટી શીક્ષા હોઈ શકે?”

રસ્કિન કહે છે કે “ ઘણી ચીજોની જરૂરીઆતની આપણે ફરિયાદ કરીએ છીએ. આપણને અભિપ્રાય આપવાની સત્તા જોઈએ છીએ, આપણને સ્વતંત્રતા જોઈએ છીએ; પણ આપણને ગમ્મત જોઈએ છીએ, આપણને દ્રવ્ય જોઈએ છીએ. પોતાને શાન્તિ જોઈએ છીએ એમ આપણામાંથી કોને લાગે છે અને તેનું કોને જ્ઞાન છે? જે તે તમને જોતી હોય તો તે મૈળવવાના બે સ્ત્રા છે: પહેલો તદ્દન તમારી પોતાનીજ શક્તિમાં છે; તમે જાતે આનંદી વિચારોનું સ્થાન બનો.....સઘળી આપત્તિની સામે ટકી શકે તેવા સુંદર વિચારોના કેવા ભવ્ય મહેલો આપણે બાંધી શકીએ તે આપણામાંના કોઈને હજી બાલ્યાવસ્થાથી શિખવવામાં આવ્યું નથી, તેથી આપણામાંથી કોઈ તે જાણતું નથી. અકલ્પિત કલ્પનાઓ, સંતુષ્ટ થયેલી યાદગીરીઓ, શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસો, સત્યવચનો, એ મૂલ્યવાન અને શાન્તિમય વિચારોના ભંડાર છે; જેમાં ચિન્તા હરકત કરી શકતી નથી, અથવા જેને દુઃખ ઉદ્દાસીન કરી શકતું નથી, અથવા રંક દશા જેનું આપણુ પાસેથી અપહરણુ કરી શકતી નથી,—આપણુ

આત્માઓને રહેવાને માટે હાથવિના બંધાયેલા રમણીય પ્રાસાદ છે. ”

લલા અને મહાન પાદશાહ ઍ-ટોનિનસે^૧ મરતી વખતે, તેની ચોકીના (તપાસના) અમલદારોને જે છેલ્લો સાંકેતિક શબ્દ કહ્યો હતો, તે “ સ્વસ્થતા ” હતો. કાઠસ્થની જીવતરની સ્વસ્થતામાં કોઈ દિવસ કશાથી ભંગ થયો ન હોતો.

સાધુ ટામસ એ. કેમ્પિસ કહે છે કે, “ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર, અને તેથી શાન્તિ મળશે, ” આ જીવતરમાં આપણે જે-ટલા મોટા બનાવોથી શોકાતુર થઈએ છીએ તેટલાજ આપણે નાની બાબતોમાં ચીડવાઈ જઈએ છીએ.

“ જે સઘળી ખરાબ બાબતોને માટે મનુષ્યજાતિ શાપિત થયેલ છે,

તેમાં તેનો પોતાનોજ ખરાબ સ્વભાવ ખરેખર સૌથી મોટી બાબત છે. ”

શાસ્ત્રમાં આપણે સાંભળ્યું છે કે “ નિરોગી શરીરથી કોઈ સમૃદ્ધિ વિશેષ નથી, અને અંતઃકરણના આનંદથી કોઈ આનંદ વિશેષ નથી. ”

“ નારોગ્યાદધિકા સંપત્ત્વ હૃદાનંદાત્તથાપરઃ । ”

સ્વાનુભવ.

ભાવાર્થ—“ આરોગ્યપણાથી અધિક સંપત્તિ નથી અને હૃદયના આનંદથી અધિક બીજો આનંદ નથી. ”

સ્વસુખને માટે બહિર શોધની જરૂર નથી, પણ આપણુ પોતામાંજ, આપણુ પોતાનાજ અંતઃકરણમાંથી તેને શોધવાની અપેક્ષા છે. “ સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારા પોતામાંજ છે, ” જે આ લોકમાં આપણે સુખી થઈ શકીએ નહિ, તો હવે પછી પરલોકમાં સુખી થવાની આશા આપણે શા વાસ્તે રાખવી? શું ઇશ્વર ત્યારે, અત્યારના કરતાં આપણાપર કંઈ વધારે નજર રાખશે? જે આ લોકમાં આપણે શાન્તિ રાખીશું નહિ,

તો સ્વર્ગમાં શાન્તિ રહેવાની આશા કેવી રીતે રાખીશું ?
આપણી શાન્તિ કોણ હરી લે છે ?

મમતા, સ્વાર્થ અને લોભ, આવા અને તેમના જેવા બીજા
ગુણો સહિત આપણે અહીં પણ સુખી થઈએ, પણ તે સહિત
તો કોઈ જગ્યાએ સુખી થઈ શકીશું નહિ; જેને આપણે
મૂલ્યવાન ગણીએ છીએ તે રખેને આપણે ખોઈ ખેંચીએ એવી
અહીંયાં આપણને ચિન્તા રહ્યા કરે છે, તો સ્વર્ગમાં આપ-
ણને કેટલી બધી વધારે ચિન્તા રહેશે ! જે અહીંયાં આપણે
બીજાઓની સાથે સલાહ શાન્તિથી નહિ વર્તી શકીએ તો પછી
બીજી જગ્યાએ તેવી રીતે વર્તવાની આપણે શી આશા છે ?
જે આપણી શાન્તિ અને સુખનો આધાર બહિર પદાર્થોપર
રાખીશું, અને માત્ર બીજી દુનિયા સિવાય બીજા કશાની
ધૃત્તિ નહિ રાખીશું, તો તે બીજા અવતારમાં ત્રીજી દુનિયાની
અને એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શું આપણે હંમેશાં આશા નહિ
રાખીશું ?

ખેશક, ખરેખર, આશા, ઉપલોગ, અને સ્મરણમાં ત્રણ-
ગણું સુખ રહેલું છે, તેથી સુખનું એક પવિત્ર અને મહત્ત
સાધન, ઉન્નતેચ્છા રાખવામાં અને જેઓ આપણને આહતા
હોય અને આવ્યા ગયા હોય તેમને ફરીથી મળવાની, તેમજ
હાલમાં જે સઘળાથી આપણે અજ્ઞાન છીએ તે ઘણું ખરૂં
શુદ્ધ રીતે સમજવાની આશા રાખવામાં છે. સુખ અને આ-
નંદનાં આવાં કારણ વિરૂદ્ધ, મારે કોઈ કહેવાનું નથી, પણ
આપણું હાલનાં સુખોની ઓછી ગણના ન કરવી જોઈએ,
અગર તેને માટે અનુપકારી ન થવું જોઈએ.

ત્યારે તમે પોતે એવી રીતે વર્તવાને યત્ન કરો કે કેબલની
માફક તમે પણ કહી શકો—

“ અરે પ્રભુ મારા ઇશ્વર, તું તારી પવિત્ર ઇચ્છા પૂરી કર,
હું શાન્ત પડ્યો રહીશ;
હું હાલી ચાલીશ નહિ, રખેને તારા હાથનો ત્યાગ થાય

અને જે મોહિની પૂર્ણ શાન્તિમાં
મારા પિતાની ડોકે વળગી રહેતાં, મારી ચિન્તાનું વિસ્મરણ
કરાવે છે, તેનો ભંગ થાય. ”

સ્વભાવિક શાન્તિ,—

“ તારા ગણથી ભરપૂર આકાશનો શાન્તાકાર,
એકાન્તવાસી પર્વતોમાં રહેલી નિદ્રા. ”

—તો આવી રીતે માત્ર તમે ઉપલોગ કરી શકશો.

તે વખતે ઇશ્વરપ્રેરિત હૂતો, જેમ ઘણા વખત પહેલાં,
એમરીના મેદાનોમાં, અસહના અડમના ઘરમાં આવતા તેમ
તમારા પોતાનાજ ઘરમાં આવશે.

એમ પણ બની શકે કે, “ ઘણા નવીન આનંદો જેનું મ-
નુષ્યને જ્ઞાન નથી, તે સુધારાના પ્રકાશમય રસ્તે તેને મળી
આવે. ”

કારણ કે જ્યારે, જે શરીર આત્માનો ભાગીઓ પણ ઉત-
રતો ભાગીઓ છે, તેનાપર આત્મા હડાપણથી હુકમ ચલાવે છે,
ખ્યારથી રાજ્ય કરે છે, અને ફાયદો કરે તેવી રીતે તેની સંભાળ
રાખે છે, તેને પુષ્કળતાથી પૂરું પાડે છે, અને તેને પરોપકા-
રમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, ત્યારે આત્મા અને શરીર સંપૂર્ણ મનુષ્ય
રૂપ થાય છે; પણ જે શરીર પોતેજ રાજ્યકર્તા થાય છે, સ્પૃ-
હાની શક્તિને વશ થઈ પ્રથમ સમજને બગાડે છે, અને પછી
ઇચ્છા અને પસંદગીનો શ્રેષ્ઠ ભાગ તેને કબજે થાય છે ત્યારે
શરીર અને આત્માનો યોગ્ય સંયોગ ગણાતો નથી, અને તે
મનુષ્ય મૂર્ખતા પામી દુઃખી થાય છે. જે આત્મા રાજ્યકર્તા
થતો નથી; તો તે સખા થઈ શકતો નથી; ક્રોધો તે રાજ્યકર્તા
થવો જોઈએ, અને ક્રોધો તે ગુલામ થવો જોઈએ. “ (જે તે રાજ્ય
કર્તા થતો નથી તો પછી દાસત્વ પામે છે.) ”

જે જીવતરનો ઉપયોગ આપણે નથી લેતા તો તે આપણા
પોતાનોજ દોષ છે. રસ્કિન કહે છે કે “ જે કે સિદ્ધિ થોડાજ
એળવી શકે છે, પણ ઉપલોગ સૌ લઈ શકે છે. ”

“ મનઃ પોષય રાજેન્દ્ર સદ્વિચારામૃતેન ચ । ”

ભાવાર્થ—“હિ રાજેન્દ્ર સારા વિચારરૂપ અમૃતથી મનનું પોષણ કરો. ” મનને સ્વસ્થ અને સુખી રાખવાને આપણે તેને ડાહ્યા અને ઉત્તમ વિચારોથી ભરપૂર કરવું જોઈએ.

ક્રીડાસભા પ્લેટો કહે છે કે, ઐશ્વર્ય એ “સૌંદર્ય, ડાહ્યાપણ, ભલાઈ, વગેરે સર્વ ગુણોનું સ્થાન છે; તેનાથી આત્માની પાંખો પોષાય છે અને વિસ્તરે છે; પણ આસુરિપણથી તેનો ક્ષય થઈ કરમાઈ જાય છે. ”

ત્યારે પસંદગી કરવામાં ડાહ્યો થા, અને

“ તેથી આનંદદેવીને સ્વગૃહમાં લાવ, અને તેનો વાસો તારા મોટા અંતઃકરણમાં કર, તેને વૃદ્ધિ પામવાનો અવકાશ અને પુષ્ટિ આપ, તો જ્યારે તું ખેતરમાં હળ હાંકતો હઈશ; હા, અથવા પ્રભાતના પવિત્ર સમયમાં તું નિંદતો હઈશ; ત્યારે તે દેવી તારી પાસે આવશે, અને વારંવાર ગાયન કરશે. આનંદી રહેવું એ યોગ્ય રીત છે— આપણે કહીએ છીએ કે આનંદ એ ઈશ્વરનું દિવ્ય ભૂ-પણ છે. ”

સાંકેટીસે કહ્યું છે, કે, “જે મનુષ્ય પોતાને પરિપૂર્ણ કરવાનો અતિશય શ્રમ કરે છે, તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, અને જે મનુષ્ય પોતાને પરિપૂર્ણ થતો સમજે છે તે સૌથી સુખી છે. ”

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ધર્મ.

“ યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મૃત્યુલોકે ભુવિ ભારમ્ભૂતા ॥
મનુષ્યરુપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ ॥”

ભાવાર્થ—“જેમનામાં વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, શીલ, ગુણ અને ધર્મ નથી, તેઓ આ મૃત્યુલોકમાં ભૂમિપર ભારરૂપ એવાં મનુષ્યરૂપી મૃગલા થઈ ફર્યા કરે છે. ”

જોકે ઈશ્વરીય જ્ઞાન-ધર્મમાં હજી સુધી અતીવ વિદ્વાન પુ-રૂષોને પણ રહસ્યલેહ લાગે છે, પણ કર્તવ્ય-ધર્મ તો એક બા-ળકને પણ સ્પષ્ટ દેખાય તેવો છે.

જેરિમિ-ટેમ્પલર કહે છે કે, “ કર્તવ્યનો અર્થ અપોલો? દેવથી અપાતા પ્રજ્ઞોત્તરની માફક, ભાવમાં દ્વિગુણ, સમન્ન-વવામાં સુશ્કેલ, અર્થમાં ગુદ્ય, યુક્તિમાં ધૂર્ત, અને આચારમાં ધારણાથી વિપરીત નથી; પણ કર્તવ્યના અર્થનાં ઈશ્વરીવચનો આકાશના મેદાન જેવાં ખુલ્લાં, અંદરજેવાં પ્રકાશિત, અને સૂર્યની અસરજેવાં આરોગ્ય છે; અને આટલું તો નિઃશંક રીતે સત્ય છે કે, જ્યારે કોઈ વસ્તુ દુર્ગમ્ય લાગે છે, ત્યારે તેમાં જોકે આપણો કાંઈ દોષ નથી, તો પણ માત્ર આપણાથી ખને ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ સમજતી હોય અથવા સમજાય ત્યાં સુધી તેનું વિવેક બુદ્ધિથી શોધન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. ”

છોકરાંઓના સંબંધમાં લોકો જે કહે છે તે ખરેખર પુખ્ત ઉમ્મરનાં મનુષ્યોને લાગુ પડશે. “ આ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના

૧. જ્યુપિટર દેવનો દીકરો. તેને લવિષ્ય કહેવાની સત્તા હતી અને કવિતાનો તે દેવ હતો. તેનું દેવળ ત્રીસમધ્યે ઉ-લ્કિમાં હતું.

સંબંધમાં બાળકોના મનમાં ભાવ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરો. આ વિષયમાં વધારે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર શરૂઆતમાં એટલું જ બસ છે; કારણ કે તે અનંતાત્માનો ગહન પ્રકૃતિ ગુણ તેમને સમજાવવામાં અયોગ્ય ઉતાવળ કરવાથી કદાચ તેમનાં મનમાં તે સંબંધમાં ખોટા વિચારો ઠરી જાય, અથવા દુર્બોધ વિચારોથી તેમનું મન મુંઝાય; પ્રસંગોપાત તેમને એટલો જ બોધ આપો, કે સર્વ વસ્તુ ઈશ્વરે બનાવી છે અને તેપર તેની સત્તા છે, તે સર્વ સાંભળે છે, અને જુએ છે, જેઓ તેનાં પર ભાવ રાખી તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે, તેમનું તે સર્વ રીતે કલ્યાણ કરે છે. ઈશ્વર સંબંધમાં આટલો બોધ આપ્યા પછી, તેને લગતા તેઓના મનમાં ધીજી વિચારો પૂર્ણ ત્વરાથી ઉત્પન્ન થશે, જે તમારી દ્રષ્ટિએ પડવાથી તમારે સુધારવા જોઈએ. જે વસ્તુ અગમ્ય છે એમ સર્વેએ માન્ય કરવું જોઈએ તેના સંબંધમાં અતિ જરાસુ વિચારો કર્યા વિના ઉપરના વિચારથી જ સામાન્ય રીતે સર્વ મનુષ્યો સંતોષ પામે તો વધારે સાઈ થાય, એમ હું ધારું છું; કારણ કે ઘણાં મનુષ્યો જેઓને, પોતે કેટલું બાણી શકે, અને કેટલું ન બાણી શકે તે સમજવાની વિચારશક્તિ અને વિચાર શુદ્ધિ હોતી નથી, તેઓ ખોટા વહેમો ચડી જાય છે, ઈશ્વરને પોતાના જેવો ગણે છે, અથવા (કારણકે તેઓને ધીજી કંઈ ગમ પડતી નથી તેથી) ઈશ્વર નથી એમ માને છે. ”

લૉવેલ, જૉન્સનનું વચન હંમેશાં વિશેષ સાનંદાશ્ચર્યથી બોલતો કે, “ જે જે આપણને આપણી ઈન્દ્રિયોની સત્તાથી સ્વતંત્ર રાખે છે, જે જે વર્તમાન ઉપર, ભૂત, અન્તર, અને ભવિષ્યને પ્રાબલ્ય આપે છે તે તે આપણી વિચારશક્તિના ગૌરવમાં વિશેષતા બતાવે છે. ”

ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન અને મત એ ધર્મનાં શાસ્ત્ર છે, પણ તત્વ નથી. ધર્મ એ હંમેશાના જીવનમાં સદાચારનો નિયમ, સંપત્તિમાં

૧. અમેરિકન કવિ, અને રમુજ લખાણ કરનાર. ૧૮૧૯.

રક્ક, આપત્તિમાં ઘૈર્ય, ચિન્તામાં આધાર, લયમાં આશ્રય, શોચમાં સાન્ત્વન, અને સુખ-શાન્તિમાં ખુલ્લું ખંદર છે. ધર્મ એ એક રીતે શરીર તેમજ આત્માને માટે એક વસ્તુ છે. મનની તેમજ શરીરની સઘળી ગણના રાખવી જોઈએ.

ફ્રિક્ટેલ^૧ વાસ્તવિક રીતે કહે છે કે, “ ધર્મ એ પોતે એવું અલગ અથવા નિરાશું નથી કે જેને મનુષ્ય પોતાનાં ધીજાં કાર્યોથી બુદ્ધિ જ કિંવા અમુક નિમેલા દિવસોએ અથવા વખતેજ આચારમાં લાવે; પણ તે અન્તરસ્થ એવો ગુણ છે કે, જે આપણા સઘળા વિચાર અને આચારને ધીજી બાબતોમાં ફેરફાર અથવા અવરોધ સિવાય તેમની નિયમિત ગતિમાં વહન કરે છે, તેમાં પ્રવેશે છે, તેમને ઉત્તેજે છે, અને તેમાં પ્રસરે છે. ”

“ અનાચારેણ માલિન્યમત્યાચારેણ મૂર્ઘતા ।

વિચારાચારયોર્યોગઃ સદાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥”

ધર્મશાસ્ત્ર.

ભાવાર્થ—આચાર ન પાળવાથી મલિનતા આવે છે અને અતિ આચાર પાળવાથી મૂર્ઘતા કહેવાય છે, તે વિચાર અને આચારનો જે યોગ તે સદાચાર કહેવાય છે.

બાઈબલ આપણને ગૂઢ નિરૂપણથી ભ્રમિત કરતું નથી, પણ એવા તર્કથી આપણા વિચારોને દૂર રાખે છે.

મોઝીએ કહ્યું છે, —કે “ કારણકે આ આદેશ (આજ્ઞા) જે હું આજે તને ઉપદેશું છું તે તારાથી શુભ નથી, અથવા તે તારાથી દૂર નથી; તે સ્વર્ગમાં નથી, કે તું એમ કહે કે, અમારે માટે સ્વર્ગમાં કોણ જશે, અને અમને તે કોણ આણી આપશે, કે જેથી તે અમે સાંભળીએ, અને તેને અનુસરીએ? તેમજ તે દરિઆપાર નથી કે તું કહે કે અમારે માટે દરિઆપાર કોણ જશે અને અમને તે આણી આપશે, કે જેથી અમે તે સાંભળીએ અને તેને અનુસરીએ? પણ તે આજ્ઞાને તું અનુસરે તેમ તે ઘણી તારી નજીક છે, તારા મુખમાં છે, તારા હૃદયમાં છે. ”

૧. જર્મન તત્ત્વવેતા. ૧૭૯૧-૧૮૭૯.

જે વડીલે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેને જીવસે કહ્યું હતું કે—“તારા ઇશ્વર—પ્રભુ ઉપર તારા સઘળા અંતઃકરણથી, તારા સઘળા આત્માથી, તારા સઘળા મનથી, તું પ્રીતિ રાખજે. આ પહેલી અને મોટી આજ્ઞા છે. અને બીજી પણ તેના જેવીજ છે. તારા પડોશીને તું તારા પોતાની માફકજ ચાહજે. આ બે આજ્ઞા ઉપર સઘળા ધર્મ અને પેગમ્બરોનો આધાર છે.”

સેઈન્ટ જેમ્સ કહે છે કે,—“ ઇશ્વર અને પિતાની સમક્ષ શુદ્ધ અને પાક ધર્મ એ છે કે, બાપ વગરનાં છોકરાંઓ અને વિધવાઓની આપત્તિમાં સંભાળ લેવી, અને દુનિઆમાં નિષ્કલંક રહેવું.”

આપણે ક્યાંથી આવ્યા અથવા ક્યાં જઈએ છીએ તે કહેવાને આપણે શક્તિમાન ન હોઈએ; શું વિચારવું અથવા શું માનવું તેની આપણને ખાતરી ન હોય, પણ આપણે શું કરવું જોઈએ (આપણો શું ધર્મ છે) તે આપણા અંતઃકરણમાં આપણે હંમેશાં પૂર્ણ સારી રીતે જાણીએ છીએ. આપણા પડોશી સાથેનો આપણો ધર્મ એ ઇશ્વર તરફ આપણા ધર્મનો એક ભાગ છે. મધ્યમ કાળનો લુટારો, જે પોતે “ઇશ્વરનો મિત્ર અને મનુષ્યજાતિનો દુશ્મન” છે એમ કહેતો તેમાં તેની, ઓછા ખડાનાવાળાં ઘણાં મનુષ્યો કરતાં ક્રિસ્ચિઅન ધર્મનું તત્વ સમજવામાં વધારે ભૂલ ન હોતી. ઇશ્વરપરનો ભાવ મનુષ્યપરના ભાવથી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

જો કોઈ કોઈ વખત આપણને બીજાઓની પ્રરિયાદ કરવાનું મન થાય તો આપણે યાદ લાવવું જોઈએ કે, “તું ઇચ્છતો હો તેવો તું પોતે જો થઈ શકતો નથી, તો સઘળા બાબતમાં તને ગમે તેવો બીજો કોઈ થાય એવી શા માટે આશા રાખે છે?”

અને કદાચ વળી જો આપણને પ્રરિયાદ કરવાનું વ્યાજબી કારણ હોય, તો પણ આપણે જેમ ક્ષમાની આશા રાખીએ

૧ ક્રાઇસ્ટનો શિષ્ય. જેસલેમમાં ગર્હન મારવામાં આવ્યો. ૪૪.

છીએ, તેમ પીરરે સૂચના આપી છે તે પ્રમાણે “સાત વખત સુધી” નહિ પણ “સીતેર ગણા સાત વખત સુધી” ક્ષમા કરવી જોઈએ.

“ઉલમાંથી નીકળી ચૂલમાં પડવું
અને ચૂલમાંથી નીકળી,
વળી અનંત દુઃખની ખાણમાં પડવું,
એ કેવું દુઃસહ છે;
તેનું જે મનુષ્ય પોતાના અન્તરમાં
નિરંતર મનન કરે છે,
તેને દુનિઆનું રાજ્ય આપો
તો પણ તે એક પણ પાપકર્મ નહિ કરે.”

આપણે આપેલી ચેતવાણીમાં ગફલત ન કરવી જોઈએ અથવા વચનોનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ. “હજી થોડા વખત સુધી તારે માટે પ્રકાશ છે, રખેને તને અંધારું ઘેરી લે, તેટલા માટે ન્યાંસુધી પ્રકાશ રહે ત્યાં સુધી આગળ ચાલ; કારણ કે જે અંધારામાં ચાલે છે તે પોતે ક્યાં જાય છે તેની તેને સૂઝ પડતી નથી.”

“તેટલા માટે જે દરેક મનુષ્ય મારાં આ વચનો સાંભળે છે, અને તે પ્રમાણે તે વર્તતો નથી તેને એક મૂર્ખ માણસ જેણે પોતાનું ઘર રેતીમાં બાંધ્યું, અને જેનાપર વરસાદ, રેલ, પવન અને તોફાન તૂટી પડ્યાં, અને તે ઘરને પાડી દીધું, અને તેની નિશાની પણ ન રહેવા દીધી, તેવા મૂર્ખના જેવો ગણવામાં આવશે.” પણ એથી ઉલટું “જે મનુષ્ય મારાં આ વચનો સાંભળે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તે છે તેને, એક ડાહ્યો માણસ જેણે પોતાનું ઘર એક ખડક ઉપર બાંધ્યું, અને જેનાપર વરસાદ, રેલ, પવન અને તોફાન તૂટી પડ્યાં, તો પણ તે પડ્યું નહિ; કારણકે તેને એક ખડક ઉપર બાંધ્યું હતું, તેવા મનુષ્ય જેવો હું ગણીશ.”

વળી સઘળા કરતાં જે મનુષ્યો બીજાઓને અને વિશેષે કરીને યુવાનને ભભાવે છે; તેને માટે અપસોસ છે.

“ ગુન્હાઓ નજ અને એ અશક્ય છે; પણ જે યુવકો મનુષ્યદ્વારાએ ગુન્હો કરાવે છે તેને માટે અપસોસ છે. આવા અલ્પજ્ઞ યુવકોને ઇબ્ન કરવા કરતાં તે પોતે પોતાની ડોકે ધંટીનું પડ બાંધીને સમુદ્રમાં પડે તો વધારે સાફ છે. ”

“ કારણકે જો મનુષ્ય દુનિઆતું રાજ્ય મેળવે, અને તેનો પોતાનો આત્મા ખુવે તો તેથી તેને શું ફાયદો થશે? અથવા મનુષ્ય પોતાના આત્માના બદલામાં કંઈ વસ્તુ આપશે? ”

વળી આપણે ગમે તેટલું પાપ કર્યું હોય, તોપણ એક પછી એક વાક્યો, એક પછી એક વચનો, હરકોઇને નિરાશ નહિ થવા પ્રમાણે છે.

ક્રિષ્ચિઅન ધર્મમાં ભય નથી, પણ આશા છે.

રહે સૂચવે છે તે પ્રમાણે, તે બંને બાબતનો આપણે આપણા વિચારમાં ખરેખર સમાવેશ કરી શકીએ—

“ મોત અને ન્યાય, સ્વર્ગ અને નરકનો, જે વારંવાર વિચાર કરે છે, તે અવશ્ય સારું કરે છે. ”

પણ શિરજોરી કરતાં સમન્વૃત્તીથી મનુષ્ય સહેલથી વશ થાય છે: કહેવા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે સાફ છે, અને ધર્મન્યાયની કોર્ટની સઘળી ખીકની તિરસ્કારથી મરકરી કરે એવા ઘણા મનુષ્યને ડમ્બોડની? ટીકા સત્ય લાગશે કે “દરેક દિવસે કાઇસ્તના સહવાસમાં ગાળેલી દશ મિનિટ, હા, જે મોઠામોઠ હોયતો, અને અન્યો અન્ય અંતઃકરણ પૂર્વક હોય તો જે મિનિટ પણ, મનુષ્યનું આખું જીવન બુદ્ધિ કરી દેશે. ”

સાફ શું છે તેનો વિચાર રાખો, એટલે જે ખોટું છે તે તમે કરશો નહિ. “ જે જે વસ્તુઓ સત્ય છે, જે જે વસ્તુઓ શુદ્ધ છે, જે જે વસ્તુઓ સુંદર છે, જે જે વસ્તુઓ સારી ગણાય છે; માટે જે કંઈ સદ્ગુણ હોય, અને જે કંઈ

પ્રશંસનીય હોય, તો આ વસ્તુઓનું મનન રાખો. ” ગુન્હાઓ વિચારમાં ઘણી વખત થયા પહેલાં આચરણમાં આવતા નથી.

સેનેકાએ કહ્યું છે કે, “ જે કંઈ તમે મનુષ્યોને નહિ જણાવવાને ઇચ્છતા હો, એવું પરમેશ્વર પાસે કંઈ માગો નહિ, અથવા જે કંઈ તમે ઇશ્વરને નહિ જણાવવાને ઇચ્છતા હો, એવું મનુષ્ય પાસે કંઈ માગો નહિ. ” પણ કાળ અને અવકાશની અનંતતામાં આપણે કેવા ક્ષણભંગુર અને અતિસૂક્ષ્મ પ્રાણીઓ છીએ તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પેન્સરની માફક આપણે ખરાખર કહીએ કે—

“ આવાં હુદ્ર પ્રાણીઓને માટે શું સ્વર્ગમાં કાળજી? અને સ્વર્ગવાસીઓમાં પ્રીતિ છે? ”

સામિસ્ટ (ક્રિષ્ચિઅન ભજન કીર્તન બનાવનાર, ગાનાર) સત્ય રીતે કહે છે. “ હું તારી સૃષ્ટિ, તારાં હસ્તકૃત કામો; ચંદ્ર અને તારાઓ, જેને તેં નિર્માણ કર્યાં છે તેનો વિચાર કરું છું, તે વેળા મને નવાઈ લાગે છે કે મનુષ્ય અથવા મનુષ્યનો પુત્ર એ શું છે કે તેની તું કીકર રાખે છે અને તેને દર્શન દે છે (મળે છે)? ”

પણ કોલિજના જવાબમાં દિલાસો છે કે,

“ જે મનુષ્યો પ્રાર્થશે, તો સંતોષ મદદ કરશે; કારણકે નીલ વર્ણ આકાશ સર્વ ઉપર ઝુમી રહ્યું છે. ”

“ માગો અને તે તમને આપવામાં આવશે; શોધો અને તે તમને મળશે; ખાણું ઠોકો, અને તમારે માટે તે ઉઘાડવામાં આવશે. ” એવી શું આપણને પ્રતીતિ નથી અપાયેલી (વચન નથી આપ્યું)?

અને વળી: “ મારા નામથી ગમે તે તમે માગશો, તે હું કરીશ. ” “ જે તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખશો, અને મારા વચનોનો તમારા હૃદયમાં વાસ રાખશો, તો તમારી મરજીમાં આવે તે માગો, અને તે તમને મળશે. ” વળી આપણે સાંભળ્યું છે કે ઇશ્વરને “ સઘળાં અંતઃકરણ ખુલ્લાં છે, અને સર્વ

ઇચ્છા જણાયેલી ” હોય છે; વળી તે પશ્ચાત્તાપી અંતઃકરણના નિઃસ્વાસને તેમજ શોકાત્ જેવાઓની ઇચ્છાને તિરસ્કારતો નથી; વળી તમે “ તમારી સઘળી ચિન્તા તેના પર નાખી ઘો; કારણ કે તે તમારે માટે કાળજી રાખે છે. ”

આપણે પોતે સુસ્ત રહેવું અને પછી ઇશ્વરની મહદની આશા રાખવી એ ખરું કારણ નથી, પણ તે છતાં આપણને મહદની ખાત્રી આપી છે એટલુંજ નહિ, પણ કહ્યું છે કે, “ ઇશ્વરની મહદ વગર જે કંઈ ઘર બાંધે છે, તેનો શ્રમ વ્યર્થ બને છે; પ્રભુ શહેરનું રક્ષણ કરતો નથી, તેો ચોકીદારના ઉભંગરા ફાકટ બને છે. ” વળી “ પ્રત્યેક ઉત્તમ પ્રસાદ અને પ્રત્યેક વરદાન સ્વર્ગમાંથી મળે છે, અને તેનેમય પિતા જેને કંઈ ભિન્ન ભિન્નતા નથી અથવા વિકાર નથી તેના તરફથી અર્પણ થાય છે. ”

સ્વર્ગને માટે આ દુનિયાનો હોમ કરવાનો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ આપણને ઉપદેશ કરતો નથી, એથી ઉલટું “ આપેલી આજ્ઞાઓ પર પ્રીતિ રાખવી અને આપેલાં વચનોની આશા રાખવી. ” એ અહીંયાં તેમજ હવે પછીની દુનિયામાં, આપણા સુખની વૃદ્ધિ કરશે. સંસાર અને સ્વર્ગના જ્ઞાનમાં કંઈ અન્તર નથી કારણ કે ધર્મ હંમેશના જીવનને પવિત્ર કરે છે.

“ એકાંત રથળને માટે આપણે આપણા કામથી તેમજ પડોશીઓથી તદન અલગ થવાની જરૂર નથી,

આત્મસંયમ, સ્થિતિ, ઇશ્વર સાનિધ્ય હંમેશાં પહોંચવાનો આપણો માર્ગ, જે સઘળું આપણું ઇચ્છિત હોવું જોઈએ, તે સર્વ સહેજ શ્રમ અને સામાન્ય કાર્ય આપણને પ્રાપ્ત કરી આપશે. ”

જીસસે પોતાના શિષ્યોના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “ તું તેમને દુનિયામાંથી બહાર કાઢી લે એમ હું પ્રાર્થતો નથી, પણ તેમને પાપથી તું દૂર રાખ એવી મારી પ્રાર્થના છે. ”

લેટો, ઍરિસ્ટોટલ, એગિક્લીડસ, સેનેકા અને માર્કસ ઍરેલિઅસમાં, ઉત્તમ વિચારો છે, પણ ઇશ્વરોક્ત નવા આજ્ઞાધર્મપુસ્તકમાં જેવાં પ્રીતિનાં વચનામૃત છે તેવાં ખીબ કશામાં નથી.

જીસસે કહ્યું છે કે, મારો ધર્મ ખરેખર નવીન છે, “ હું તમને નવીન આજ્ઞા આપું છું, કે તમે પરસ્પર પ્રીતિ રાખો; જેવી રીતે મેં તમારા પર પ્રીતિ રાખી છે, તેવી રીતે તમે એક ખીબ પર પ્રીતિ રાખો; આવી રીતે જો તમે પરસ્પર માયા રાખશો તો મનુષ્યો બહુશે કે તમે મારા સામ્રિત (મતાનુસારી) છો. ”

અને વળી; “ આ ઉપદેશ મેં તમને કર્યો છે તેનું કારણ એ છે કે, મારો આનંદ તમારામાં રહે અને તમારો આનંદ પરિપૂર્ણ થાય. મારી આ આજ્ઞા છે કે, જેમ મેં તમારા પર આહુના રાખી છે, તેમ તમે પરસ્પર આહુના રાખો. પોતાના મિત્રો માટે સ્વાર્પણ કરતાં ખીબે મોટો ખ્યાર મનુષ્યમાં નથી. જે જે હું તમને આજ્ઞા કરું તે તે જો તમે માનશો તો તમે મારા મિત્ર છો. આજ્ઞા હું તમને મારા સેવક ગણતો નથી; કારણ કે સેવકો પોતાના પ્રભુનાં કાર્યો બહુતા નથી પણ મેં તમને મારા સરખા ગણ્યા છે; કારણ કે જે સઘળું તાત્પર્ય મારા પિતાએ મને શ્રવણ કરાવ્યું છે તે સઘળું હું તમને નિવેદન કરું છું. ”

ક્રિશ્ચિયન ધર્મનું આગમન, “ ઇશ્વરનો ઉચ્ચતમ મહિમા, પૃથ્વીની સુખશાન્તિ, અને મનુષ્ય તરફના સહલાવ, તરીકે પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. ”

જીસસે વિશેષ કરીને તેને મેઝિઝના ઉપદેશથી ભિન્ન કરી બતાવેલ છે, કારણ કે તેમાં પુનઃ પુનઃ ક્ષમા આપવાને અને શત્રુપ્રતિ પણ પ્રીતિ રાખવાને ફરમાવેલ છે.

“ સુહનિમત્રાર્યુદાસીન મધ્યસ્થ દ્વેષિ વંધુષુ ।
સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥૧૧॥ ”

“ શ્રીમગવદ્ગીતા ”

ભાવાર્થ—“ કુટુંબ, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસી, મધ્યસ્થ, દ્વેષી, સંબંધી, અને સાધુ પુરૂષ એ સર્વને વિષે જેની સમાન બુદ્ધિ છે તે પુરૂષને શ્રેષ્ઠ બાણુવો. ”

“ તમે એમ કહેલું શ્રવણ કયું છે કે, તું તારા પડોશી-પર પ્રીતિ રાખજે અને તારા શત્રુને ધિક્કારજે પણ હું તમને ઉપદેશ આપું છું કે- તમારા હુસ્મનો પર પ્રીતિ રાખજો. જે તમને શાપે તેમનું કલ્યાણ કરજો, જે તમને હુસ્મન ગણી ધિક્કારે તેમનું ભલું કરજો, અને જે દ્વેષલાવથી તમારી સાથે વર્તે અને તમને સંતાપે તેમનું ભલું કરવા ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરજો; કે જેથી તમારો સ્વર્ગવાસી પિતા તમને પોતાનાં બાળક ગણે; કારણ કે તે પોતાના સૂર્યનો પ્રકાશ ભલા અને ભુંડા સર્વને આપે છે, અને ન્યાયી અને અન્યાયી સર્વને માટે વૃષ્ટિ કરે છે.

“ નિર્ગુણેષ્વપિ સત્વેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ।

નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં ચંદ્રશાંડાલવેન્મનિ” ॥૧॥

ભાવાર્થ—“ સન્નન પુરૂષો નિર્ગુણ પ્રાણી ઉપર પણ દયા કરે છે, ચંદ્ર ચાંડાલના ઘર ઉપરથી પોતાની કાંતિને પાછો ખેંચી લેતો નથી. ”

કારણ કે “ જે તમને આહુતા હોય, તેમને તમે આહો, તેમાં તમે શું વિશેષ કરો છો! ક્ષુદ્ર મનુષ્યો પણ શું તેમ નથી કરતા? અને જે તમે માત્ર તમારા અધુઓનેજ નમન કરો, તેમાં બીજા કરતાં તમે શું વધારે કરો છો? શું ક્ષુદ્ર મનુષ્યો પણ તેમ નથી કરતા? તેટલા માટે જેવો સર્વાંગ શુદ્ધ (નિર્દોષ) તમારો સ્વર્ગવાસી પિતા છે તેવા તમે સર્વાંગ શુદ્ધ થાઓ. ”

“ વ્યાધી, શોક અને ચિન્તા આપણે અનિવાર્ય માનવાં જોઈએ, પણ સંતાપમાંએ આનંદ માનવો. કારણ કે સંતાપથી ખામોશ વધે છે; ખામોશથી અનુભવ આવી અનુભવથી આશા ઉત્પન્ન થાય છે. ” અને આપણને પ્રતીતિ આપાયેલી છે કે, “ વર્તમાન કાળનાં દુઃખો, જે મહિમા આપણને જણાવવામાં આવશે, તેની સાથે તુલના કરવા યોગ્યજ વળી નથી. ”

“ ઈશ્વરપર જે પ્રીતિ રાખે છે તેને માટે તેણે જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી છે, તે કોઈને દ્રષ્ટિ કે કલ્પગોચર થઈ નથી, તેમજ કોઈના હૃદયમાં તેનો આભાસ પડ્યો નથી. ”

એપિકરીટસ કહે છે કે, “ બીજા સઘળા આનંદને બદલે ઈશ્વર આજ્ઞાનુસાર વર્તવાના અંતર્જાનના અને વળી ડાહ્યા અને સન્મનુષ્યની માફક માત્ર વાણીથી નહિ, પણ કર્મથી વર્તવાના આનંદમાં તમે મગ્ન રહો. ” અને તોપણ, પોતાના ધર્મને માટે મનુષ્યો કેટલું થોડું કાર્ય કરે છે? તેઓ “ તેના વિષે ઝગડા કરશે, તેના વિષે સંવાદ કરશે, અપશબ્દો કહેશે, તેઓના પડોશીઓને સંતાપશે અને બાળી મૂકશે, ધર્મને માટે લડશે, અને તેને માટે તેમના આત્મા અર્પણ કરશે; ખરેખર તેમાં તલલીન થઈ બીજા હરકોઈ બાબત કરશે. ધર્મપરાયણ રહેવાનો યત્ન થોડાજ પુરૂષો કરે છે. ”

ટોમસ એ કમ્પિસ કહે છે, “ થોડા દરમાયાને (પૈસાને) માટે લાંબા પંથે પગાય છે; પણ અનંત જીવનને માટે ઘણા મનુષ્યો જમીનપરથી ભાગ્યેજ એક પગલું ભરે છે. ” અને વળી બીજે સ્થળે કહે છે કે, “ લખો, વાંચો, શોક કરો, ચૂપ રહો પ્રાર્થના કરો, સંકટો મહાંથી સહન કરો; અનન્ત જીવતર આ સર્વ વસ્તુઓ, અને વળી વધારે મહત્ત યુદ્ધોને માટે યોગ્ય છે. ” આમ છે તો પણ કેટલું થોડું આપણી પાસેથી માગવામાં આવે છે? “ કારણકે પ્રભુ આપણી પાસેથી શું માગે છે, માત્ર એટલુંજ કે, ન્યાયી થા, દયાની લાગણી રાખ, અને તારા ઈશ્વરની સાથે નમ્રતાથી વર્ત. ”

તોપણ જે આપણી પાસેથી વધારેની આશા રાખવામાં આવી હોત, જે વધારે મોટા ભોગો માગ્યા હોત, જે આ દુનિઆની હરેક વસ્તુ અર્પણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હોત, તો જીંદગી પણ કેવી ટુંકી છે!

“ જેમ વાદળાં અને સૂર્યથી પડતી છાયાઓ

ઉનાળાના સૂકા ધાસ ઉપરથી આભ્યાં ભય છે,

તેમ હે સર્વ શક્તિમાન ધર્મવર ! તારી નજરે
દુનિઆના જમાનાઓ પસાર થાય છે;
અને અપાર અસંખ્ય વર્ષો જેમ જેમ
ઝડપથી ભીંસ કરતાં આગળ વધતાં આવે છે;
તેમ તેમ દુનિઆમાં અભિમાનપ્રદ
પ્રકાશિત નામો જરા ચળકે છે અને આદ્યાં જાય છે.”

અલખત આપણી યાચના સત્યલાવનાવાળી હોવી જોઈએ.

“તું જાણે કે મારી સાથેજ હો
જેમ વર્તવાને હું હંમેશાં ચત્ન કરીશ;
જે જે માર્ગ મહણ કરીશ,
તે તારા પોતાને માટેજ હશે.”

આવી પ્રકૃતિનું ક્ષણ તેમાં પોતામાંજ સમાયેલું છે; કારણકે
ધર્મનાં વચનો આવી દુનિઆનેજ માટે નથી. તેઓ અહીંયાં,
હમણાં, અને એકદમ શરૂ થાય છે. જે પોતે માત્ર પવિત્ર
રાખી શકે, તો આપણામાંના દરેકના આત્મામાં સજીવ જ-
ળનો એક ડ્રૂપ રહેલો છે—

“મનુષ્ય જાતિને કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ આપેલી છે કે
જેમાં સ્વર્ગીય અંશ કરતાં પૃથ્વીય અંશ ઓછો હોય છે.”

સિસેરો વિશેષ વાસ્તવિક રીતે કહે છે કે, “ સન્મનુષ્ય
સિવાય કોઈ સુખી નથી, અને સઘળા સન્મનુષ્યો સુખી છે,
તે જે સત્ય હોય, તો તત્વશાસ્ત્રો (કારણકાર્યવિવેક) સિવાય
ખીલ કઈ વસ્તુ વધારે મનન કરવા યોગ્ય છે, અથવા સદ્ગુણ
કરતાં ખીલું મોટું અશ્વર્યા કયું છે ? ”

મનુષ્યોને પોતાની સહનશક્તિ ઉપરાંત લાલસા થતી નથી,
એ જોડે નિઃસંશય સત્ય છે, તો પણ માનવું મુશ્કેલ લાગે છે.
વળી “ ધર્મવર સત્ય છે; તે તમારા ગળ ઉપરાંત તમને લા-
લચમાં પડવા દેતો નથી. પણ તે લાલચ તમે સહન કરી શકો
તેને માટે તેમાંથી સલામત રહેવાનો પણ રસ્તો સૂચવે છે. ”

“વલિભિર્મુશ્વમાક્રાંતં પલિતૈરંકિતં શિરઃ ।

ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃષ્ણૈકા તરુણાયતે ॥”

ભાવાર્થ—“ મુખ ઉપર વળીઆં પડયાં, મસ્તકપર પ-
ળીઓ આવ્યાં અને ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં, તો પણ એક
તૃષ્ણા તરુણ રહ્યા કરે છે. ”

વળી મનુષ્ય એવું નબળું છે કે, “તમે લાલચમાં ન ફસાઓ
એમ સાવધ રહો અને યાચના કરો.” એવો યોગ આપણને
આપવામાં આવ્યો છે. ખરેખર ઇન્દ્રિયો તૃષ્ણાતુર છે પણ શરીર
નબળું છે.

આપણે પરિપૂર્ણતાએ પહોંચવાનો ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ,
“તમારો પિતા જે સ્વર્ગમાં છે તે જેવો સર્વાંગશુદ્ધ છે, તેવા
સર્વાંગશુદ્ધ તમે પણ થાઓ.” અને તેનું ક્ષણ તાત્કાલિક તેમજ
અમાપ છે. આપણાં ઘણાં સંકટો આપણેજ ઉત્પન્ન કરીએ
છીએ. “ખાલી પ્રૌઢતાથી મનુષ્ય પોતે અસ્વસ્થ રહે છે.”
ઉનિઅલની માફક આપણામાંના ઘણા કહી શકીએ, “મારા
મગજના તુરંગોએ મને હેરાન કીધા.” તો પણ જે આપણી
કષ્ટિ હોય તો આપણે સ્વસ્થ થવાય; જે આપણે સ્વસ્થ ન
થઈએ તો આપણે પોતાનોજ દોષ છે, ધર્મ તો આ દુનિ-
આમાં પણ આરામ અને નિર્ભયતા, મનની શાન્તિ અને
ચિન્તામાંથી મુક્તિ આપવાનું આપણને વચન આપે છે. સ્વર્ગ
માત્ર લવિષ્યમાં અને દૂર નથી. સ્વર્ગ તમારા પોતા-
માંજ છે.

“સ્વસ્મિન્નેવ દિવર્તેત સ્વર્ગો નરક એવ ચ ॥”

“ઉપદેશમાલા”

ભાવાર્થ—“સ્વર્ગ અને નરક પોતામાં જ છે.”

જે આપણે શ્રમિત થયા હોઈએ અને કાયર થઈ ગયા
હોઈએ તો શું આપણને આમંત્રણ નથી; “ જે સઘળાઓ
તમે મહેનત કરો છો અને જેમને ઘણો યોગ છે, તે સઘળા

મારી પાસે આવો, એટલે હું તમને આરામ આપીશ.”
 “તમારા અંતઃકરણને વ્યથ થવા દો નહિ; તમે ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખો છે તો મારા પર પણ વિશ્વાસ રાખો;” શંકાથી મનને વ્યથિત થવા દેવું એ શ્રદ્ધાની ખામી બતાવે છે.

આપણે સાંભળ્યું છે કે, આપણને ભયનું કંઈ વાસ્તવિક કારણ નથી. ‘કારણ કે જો કે હું મોતરૂપી અધિકારમય ખીણમાં પ્રસ્તો હોઉં તો પણ કશી આપત્તિની મને ખીક લાગતી નથી; કારણ કે તું મારી સાથે છે; તારો પવિત્ર દંડ અને છડી મને શાન્તિ આપે છે; તેમજ ચિન્તાની પણ કંઈ ખીક નથી, “આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓ કે જેઓ વાવતાં નથી, જેઓ લાગુતાં નથી, તેમજ જેઓ ભંડારમાં સંગ્રહ કરી રાખતાં નથી, તો પણ તમારો સ્વર્ગસ્થ પિતા તેમનું પોષણ કરે છે ! શું તમે તેમના કરતાં ઉત્તમ નથી ? .....અને તમે ખાધાના શામાટે ઉચ્ચાર રાખો છો ! ખેતરોમાં ઉગતાં સુંદર ફૂલોનો વિચાર કરો તેઓ કેમ ઉગે છે; તેઓ મહેનત કરતાં નથી. તેમજ આકપર ચડતાં નથી; આમ છે તો પણ માઈં તમને એટલું કહેવું છે કે—સૌભાગ્યની તેના સઘળા વૈભવ છતાં પણ આવી સ્થિતિ નહોતી. તેટલામાટે જો ખેતરનું ઘાસ જે આજે છે, અને કાલે તો ભૂકીમાં જાય છે, તેનું ભરણુ પોષણ ઇશ્વર કરે છે તો અરે અપૂર્ણ વિશ્વાસવાળાઓ શું તે તમાઈં વધારે ભરણુ પોષણુ નહિ કરે ?”

“વિશ્વં વિભાર્તિ યેનાસૌ વિશ્વંભર इति स्मृतः ।

તેનાસૌ વિશ્વંભરણે તત્પરઃ પરમેશ્વરઃ ॥૧૧॥”

“કવિશ્વર.”

ભાવાર્થ—“વિશ્વનું ભરણુ—પોષણુ કરે તેથી વિશ્વંભર કહેવાય છે, તેથીજ તે એ પ્રભુ આ વિશ્વના ભરણુ—પોષણુમાં તત્પર છે.”

“તમારા ખાનપાનની શોધમાં ન રહો.....કારણ કે આ ચીજોની શોધમાં તો આખા જગતની પ્રજાઓ રહ્યા કરે છે.

અને તમારો પિતા જાણે છે કે તમારે આ વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે. પણ ઇશ્વરના રાજ્યની શોધમાં રહો; અને સઘળી ચીજો તમને તેની સાથે મળશે.”

એના એજ બોધનો વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. એનાં એજ વચનો વારંવાર આપવામાં આવ્યાં છે. “આ દુનિઆ કે જ્યાં ઉઘાઈ અને કાટ લાગે છે, અને જ્યાં ચોરો આવીને ચોરી જાય છે, ત્યાં તમે તમારી દોલતનો સંગ્રહ કરો નહિ; પણ તમારી દોલતનો સ્વર્ગમાં સંગ્રહ કરો, કે જ્યાં ઉઘાઈ કે કાટ ખેમાંનું એકે લાગતું નથી, અને જ્યાં ચોરો જઈને ચોરી કરી શકતા નથી: કારણકે જ્યાં તમારો ખજાનો હશે ત્યાં તમાઈં ચિત્ત પણ લાગેલું રહેશે.” અને વળી—“જો સંપત્તિ વધે તો તેના ઉપર તમાઈં ચિત્ત ચોટાડો નહિ.” વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ ચિન્તાનું ખર્ચ કારણુ દુર્બળ સ્થિતિ નથી, પણ સંપત્તિજ છે.

“जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयंति विपत्तिषु ।

मोहयंति च संपत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥”

ભાવાર્થ—“જે ઉપાર્જન કરવામાં દુઃખ આપે છે, વિપત્તિઓમાં પરિતાપ કરે છે, અને સંપત્તિમાં મોહ કરે છે, તે સંપત્તિ સુખદાયક શી રીતે કહેવાય ?”

“જેઓ સંપત્તિપર વિશ્વાસ રાખે છે, તેમને સ્વર્ગના રાજ્યમાં દાખલ થવું એ કેવું મુશ્કેલ છે. ?

તે પર્વતપરના ધર્મોપદેશમાં, જેઓ દયાળુ, નમ્ર, સંધિ-સાધક, અને અંતઃકરણુ શુદ્ધ હોય, તેમને સ્વર્ગનું વચન આપવામાં આવ્યું છે.

આપણને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે, ઇશ્વરથી ખીકવું નહિ. કારણકે તે આપણા પિતા છે, અને પરિપૂર્ણ ભાવથી ખીક નાસી જાય છે.

માણસની ખીક રાખવાની આપણે જરૂર નથી, “મારો

સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેં પરમેશ્વરમાં રાખ્યો છે, માણસ મને શું કરશે તેની મને કાંઈ ખીક નથી.”

પરેખર કોઈ વસ્તુ આપણને નુકસાન નહિ કરે. “જે પરમેશ્વરપર પ્રીતિ રાખે છે તેમનું સર્વ વસ્તુઓથી કલ્યાણજ થાય છે.”

આપણને ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે, જીવતરના સઘળા સંતાપ, ચિન્તા અને કઠિનતાઓમાં, “ઈશ્વરની શાન્તિ જે સર્વ સમજથી ઝેણક છે, તે તમારા અંતઃકરણ અને મનને ઈશ્વર જ્ઞાન અને પ્રીતિમાં રાખશે.” અને ઈશ્વર તરફથી તમારું કલ્યાણ થશે અને તે હિંમેશાં તેમનું તેમ તમારી પાસે રહેશે.

અને આ વચનો આપણને સર્વને મળેલાં છે. માત્ર સંપત્તિમાન, મહાન, ચંચળ, અને વિદ્વાનનેજ નહિ પણ આપણ સઘળાને મળેલાં છે, કારણકે ઈશ્વર આગળ સૌ સરખું છે.

“ ન સ્વકીયઃ પરઃ કો વા સમ દૃષ્ટિર્મહેશ્વરઃ । ”
‘ અનુભવ.’

ભાવાર્થ—“ઈશ્વરને કોઈ પોતાનો કે પારકો નથી, તે દયાળુ પ્રભુની સર્વ ઉપર સમાન દ્રષ્ટિ છે.”

“ નાનાં છોકરાઓને મારી પાસે આવવા ઘો અને તેમને મના કરો નહિ; કારણકે એવાઓને માટેજ સ્વર્ગનું રાજ્ય છે.”

આપણેજ માત્ર આપણા આ લાલોનો હોમ કરીએ છીએ.

“ કારણકે હું સમજુ છું કે મૃત્યુ, અથવા અંદગી દેવદૂતો અથવા ઉપરાજ્ય, અથવા સત્તા, અથવા આધુનિક અથવા ભવિષ્યમાં થવાની વસ્તુઓ, અથવા ઉચ્ચતા, અથવા અધમતા, અથવા કોઈ ખીનું પ્રાણી, આપણા પ્રભુ જીસસક્રીસ્ટ માં જે આપણી પ્રીતિ છે, તેના આપણને વિચીંગ કરાવવાને શક્તિમાન થશે નહિ. ”

આવી રીતથીજ માત્ર મનુષ્યનું જીવતર શુદ્ધ, શાન્તિમય અને સુખી થશે.

“ નિષ્કપટ થાઓ અને જે સત્ય વસ્તુ છે તેનાપર લક્ષ રાખો; કારણ કે આથી છેવટ શાન્તિની પ્રાપ્તિ થશે. ”

અને તેથી કરીને જેઓનાં નામો અનંત સ્થિતિમાં મુદ્રાંકિત થયેલાં છે તેમની પંકિતમાં તમે પણ ઊરાગરો.

આમ છે તેથી તમારું દૈવ ગમે તેવું હોય અને ગમે ત્યાં તમને લાઇ જાય તો પણ તમારે સુખી થવાનીજ આશા રાખવી, કારણ કે—

“ ઈશ્વરની નજર નીચે રહેલાં સર્વ સ્થળો ડાહ્યા મનુષ્યને સુખ આપતાં પંદરો અને આશ્રમ સ્થાનો છે. ”

કિંજલેના ઉત્તમ વચનો પ્રમાણે ભલા થાઓ;—

“ અને જેઓ હોશિયાર હોય, તેઓ ઉત્તમ કાર્યો કરો,—તે પર દિવસોના દિવસો સુધી વિચાર કર્યા કરો નહિ; તેમ કરતાં આ જીવતર, મૃત્યુ અને પછીની અનંત સ્થિતિ એક મોટા મધુર ગાયન રૂપ તમને લાગશે. ”

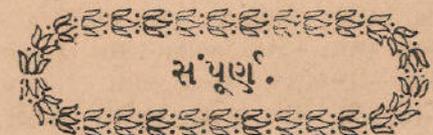
“ કમલદલ ગતાંબુવિદુલોલં

ધનમથ જીવિતમસ્તિ માનુષાણામ્ ।

इति मनसि विचार्य सज्जनाभोः

કુરુત સદા પરલોકસાધનાનિ ॥૧॥

ભાવાર્થ—માણસોનું ધન અને જીવિત કમળની પાંખડી ઉપર રહેલા જલખિંદુની જેમ ચપળ છે. આવો મનમાં વિચાર કરી હે સજ્જનો ! તમે સદા પરલોકનાં સાધનો સંપાદન કરો. ”

સંપૂર્ણ.

वेद्यवानां पुस्तके.

रघुवीरसिंह—वीररसप्रधान सुशोधक नवल कथा. रचनार-
शेड पुश्पोतम विग्राम भावण. मूल्य ३. १ पोस्टेज.)=

प्रयोध लारत—परमलस आनंदगिरि. परित्याग, देवि द्रौपदी
जनक विदेही—धृत्याही ललित ज्ञानयुक्त रसिक कथाया.

लुचनसाकृष्य—आ पुस्तक मूल्य ३. १॥ पोस्टेज)=
श्रीमान गोवींदल शेडनुं यरित्र—अनेक संसार-व्यवहार
संभंधी उपयुक्त आयनो साथे.

छोटम कांथ—नवरात्री वगेरे प्रसंगे गवाता रसिक गरया,
पद, छंद, धृत्यादि, मूल्य ३. ०॥ पोस्टेज.)=

आर्यायरित्रावलि—संयुक्ता, कान्ता, कृष्णा, कमणा, यंदा,
पद्मा, मीरां, तारा, वीरा, सुंदरणा, सरदारणा, लालणा,—ध०
४६ शरी सतीयोनां सुशोधक यरित्रो. ३. ०॥ पो.)=

अध्यात्म-लज्जनभाषा—आनंदधन, कमाव, कथीर नगीर,
चुसिंह, गोरभ, यिदानंद, अज्ञानंद, त्रिविक्रमानंद, वगेरे १२५
संतपुश्पोतमे रयेलां पद-कीर्तनोना संग्रह. ३. १॥ पो.)=

कहानकाव्य-प्रलु प्रार्थना, मनने उपदेश, व्यवहारतान वगेरे वि-
विध विषयोपर भास रयेला छंद, पद, गरया, संगीत धृत्यादि ३. १॥ पो.)=

संतोपशतक—संतोप-सदयलुनुं गद्य-पद्यत्मक वलुन. यित्र
यरित्र, ध. साथे. ३. ०॥ पो.)=

शैराशी आसन—(सायित्र) हड योगनां ४८ आसनोनां
१३ अवांतर बेद मणी ६७ श्रीत्रोनुं सहैली समण सहित पु-
स्तक. डिं. ३. १॥ पो.)=

श्री राम गीता लापानुवाद—पद, पदार्थ, लावार्थ. वि-
वेचन तथा कर्ता महाशयना यित्र-यरित्र ध० साथे ३. १ पो.)=

श्री परमपदधोधिनी—योग, सांभ्य, वेदांत, ध०नी प्रकियासहित
समण अने कर्ता महात्माना यित्र-यरित्र ध० साथे ३. १ पो.)=

साहित्य संग्रह—कवि गंग, गिरधर भिरणल वगेरे १४४
विद्वानोनी रसिक कृतिओतो मोटो संग्रह ३. २१ पो.)=

अध्यात्म प्रकाश लापांतर—तत्वमसिना त्रणे पदनी व्याख्या
साथे. ३. ०॥ पो.)=

पराशरसहिता लापांतर—मूण सहित. सायित्र. ३. १॥ पो.)=

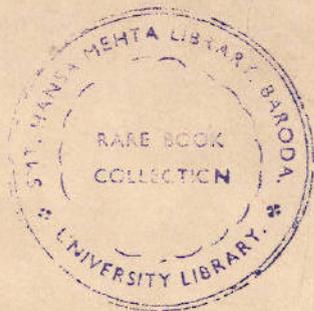
अनुभव प्रकाश लापांतर—मूण सहित ३. ०॥ पो.)=

वशीकरण वद्या—भास ओओतो मोटे ३. ०)=

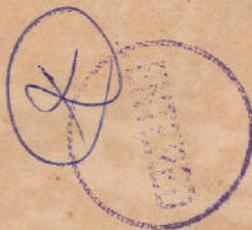
वासवहता—प्रेमसंभंधी रसिक वातां. ३. ०)=

धृत्यादि अनेक ग्रंथो नीचे लणेल स्थणेथी मणरो.
कहानल धर्मसिंह,
काहेल, काह्यादेवी, पोप, सु'अध.

NOT TO BE ISSUED

NOT TO BE ISSUED

G.10949.
Handwritten signature

NOT TO BE ISSUED

7AC
8
.L8J4

G.10949